

GOVERNMENT OF INDIA  
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL  
ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY

ACCESSION NO. 9005

CALL No. Sa8Km/Vya/K.V.







# SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION *83206*

MAINLY BASED ON *9005*

**THE SOUTH INDIAN TEXTS,**

With footnotes and Readings.

*(224)*  
UDYOGAPARVA V.

*9005*



EDITED BY

**T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,**

Proprietors, Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam.

*Sa2Km*  
*Vya/K.V.*

*—•••—*  
**PRINTED AT THE**

*Javaji Dadaji's "Nirnaya-sagar" Press,*

**BOMBAY.**

**1907.**



**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. . . . 9.05.57 . . . . .

Date.....23.7.57 .....

Call No. . . . . Sa 8 Km . . . . .

vya/K.V

*(Registered according to the Act XXV of 1867.)*

[ All rights reserved by the publisher. ]

॥ श्रीः ॥

# श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

उद्योगपर्व ५.



एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८२८ पराभवनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं  
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।



उद्योगपर्व



श्रीः ।

# श्रीमन्महाभारतम् ।



उद्योगपर्व ५ ।

( अथ सेनोद्योगपर्व ॥ १ ॥ )

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विराटसभां प्रविष्टेषु राजसु श्रीकृष्णेन पाण्डववृत्तान्तकथनपूर्वकं धृतराष्ट्रं प्रति दूतप्रेषणनिर्धारणम् ॥ १ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।  
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।  
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १  
वैशंपायन उवाच ।  
कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-  
स्तदाऽभिमन्योर्मुदिताः सपक्षाः ।  
विश्रम्य रात्राबुषसि प्रतीताः  
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १  
सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा  
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।  
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा  
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २  
अथासनान्याविशतां पुरस्ता-  
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।  
वृद्धौ च मान्यौ पृथिवीपतीनां  
पित्रा समं रामजनार्दनौ च ॥ ३  
पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु  
शिनिप्रवीरः सहारौहिणेयः ।  
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निकृष्टौ  
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४  
सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो  
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।

प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ  
विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः ॥ ५  
सर्वे च शूराः पितृभिः समाना  
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।  
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः  
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६  
तथोपविष्टेषु महारथेषु  
विराजमानाभरणाम्बरेषु ।  
रराज सा राजवती समृद्धा  
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७  
ततः कथास्ते समवाययुक्ताः  
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।  
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः  
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८  
कथान्तमासाद्य च माधवेन  
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।  
ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्व-  
न्वाक्यं महार्थं सुमहोदयं च ॥ ९  
श्रीकृष्ण उवाच ।  
सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथाऽयं  
युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।

प्रतीताः प्रभुद्धाः ॥ १ ॥ आविशतामुपविष्टौ । पित्रा वसुदेवेन  
उद्यो० १

॥ ३ ॥ अक्षवत्यां द्यूतक्रीडायाम् ॥ १० ॥



जितो निकृत्याऽपहतं च राज्यं  
 वनप्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०  
 शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च  
 सत्ये स्थितैः सत्यरथैर्यथावत् ।  
 पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं  
 वर्षाणि षट् सप्त च चीर्णमग्न्यैः ॥ ११  
 त्रयोदशैव सुदुस्तरोऽय-  
 मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।  
 केशानसह्यान्विविधान्सहस्रि-  
 र्महात्मभिश्चापि वने निविष्टम् ।  
 एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तै-  
 रिच्छद्भिराप्तं स्वकुलेन राज्यम् ॥ १२  
 एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो  
 दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ।  
 तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां  
 धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३  
 अधर्मयुक्तं न च कामयेत  
 राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।  
 धर्मार्थयुक्तं तु महीपतित्वं  
 ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४  
 पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां  
 यथाऽपकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।  
 मिथ्योपचारेण यथा ह्यनेन  
 कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५  
 न चापि पार्थो विजितो रणे तैः  
 स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।  
 तथाऽपि राजा सहितः सुहृद्भि-  
 रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६  
 यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य  
 समाहतं भूमिपतीन्प्रपीड्य ।  
 तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः  
 कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

बलाभियुक्तैर्विविधैरूपायैः  
 संप्रार्थिता हन्तुममित्रसङ्घैः ।  
 राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरग्नैः  
 सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८  
 तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं  
 धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य ।  
 संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां  
 मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् ॥ १९  
 इमे च सत्येऽभिरताः सदैव  
 तं पालयित्वा समयं यथावत् ।  
 अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा  
 हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०  
 तैर्विप्रकारं च निशम्य कार्ये  
 सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।  
 युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैवं  
 तैर्बाध्यमाना युधि तांश्च हन्युः ॥ २१  
 तथाऽपि नेमेऽल्पतयाऽसमर्था-  
 स्तेषां जयायेति भवेन्मतिर्विः ।  
 समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-  
 स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२  
 दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-  
 न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।  
 अज्ञायमाने च मते परस्य  
 मन्त्रस्य पारं कथमभ्युपेयः ॥ २३  
 तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः  
 शुचिः कुलीनः पुरुषोऽग्रमत्तः ।  
 दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां  
 राज्यार्थदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४  
 निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य  
 धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।  
 समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य  
 संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५

## द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

बलरामेण कृष्णमत्तानुमोदनपूर्वकं स्वस्य दुर्योधने पक्षपाताविष्करणम् ॥ १ ॥

बलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य  
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।  
अजातशत्रोश्च हितं च युक्तं  
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १  
अर्थं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः  
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।  
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः  
सुखी सहासाभिरतीव मोदेत् ॥ २  
लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः  
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।  
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-  
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३  
दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं  
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।  
प्रियं च मे स्याद्यदि तत्र कश्चि-  
द्भजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४  
स भीष्ममामन्य कुरुप्रवीरं  
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।  
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च  
गान्धारराजं च समूतपुत्रम् ॥ ५  
सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा  
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।  
स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु  
लोकप्रवीराः श्रुतशीलवृद्धाः ॥ ६  
एतेषु सर्वेषु समागतेषु  
पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।  
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं  
कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७

सर्वास्ववस्थासु च ते न कोप्या  
ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।  
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य  
द्यूते प्रसक्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८  
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरः  
सर्वैः सुहृद्भिर्हयमप्यतज्ज्ञः ।  
स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं  
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षम् ॥ ९  
हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च  
समाह्वयदेवितुमाजमीढः ।  
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये  
युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ॥ १०  
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं  
समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ।  
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन  
अक्षेषु नित्यं स्वपराञ्जुखेषु ॥ ११  
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य  
तत्रापराधः शकुर्नेन कश्चित् ।  
तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु  
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ॥ १२  
तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः  
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ।  
अयुद्धमाकाङ्क्षन्त कौरवाणां  
साम्नैव दुर्योधनमाश्वसध्वम् ॥ १३  
साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्  
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे  
शिनिप्रवीरः सहस्रोत्पपात ।

तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य  
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सात्यकिना बलरामवचनप्रतिक्षेपपूर्वकं दुर्योधननिग्रहनिर्धारणम् ॥ १ ॥

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।  
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १  
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।  
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २  
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ।  
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३  
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।  
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधवा ॥ ४  
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।  
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५  
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।  
अनक्षज्ञं यथाऽश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः । ६  
यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।  
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७  
समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।  
निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८  
कथं प्रणिपतेचायमिह कृत्वा पणं परम् ।  
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९  
यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।  
एवमप्ययमत्यन्तं पराब्राह्मणं याचितुम् ॥ १०  
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।  
निवृत्तवनवासास्तान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११  
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।

न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२  
अहं तु ताञ्छितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।  
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३  
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।  
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४  
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।  
वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५  
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।  
मां चापि विषहेत्कुदं कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६  
यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।  
विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ॥ १७  
को जिजीविषुरासादेद्दृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।  
पञ्चैतान्पाण्डवेयास्तु द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ॥ १८  
समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ।  
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ॥ १९  
गदग्रद्युम्नसाम्बांश्च कालसूर्यान्लोपमान् ।  
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ॥ २०  
कर्णं चैव निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ।  
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छ्रून्हत्वाऽऽततायिनः ॥ २१  
अधर्म्यमयशसं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ।  
हृद्रतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२  
धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन न राज्यं दातुमिच्छति ।  
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।  
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्रुपदेन सात्यकिमतानुमोदनेन राज्ञामाह्वानाय दूतप्रस्थानकथनपूर्वकं स्वपुरोहितस्य धृतराष्ट्रप्रति प्रेषणकथनम् ॥ १ ॥

द्रुपद उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।  
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १  
अनुवर्त्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।  
भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्य्याद्राधेयसौबलौ ॥ २  
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।  
एतद्वि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३  
न तु वाच्यो मृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।  
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४  
गर्दभे मार्दवं कुर्याद्रोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।  
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५  
मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम् ।  
हितमर्थं न जानीयादबुद्धिर्मर्दिवे सति ॥ ६  
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।  
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७  
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य वा विभो ।  
केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८  
स च दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।  
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥ ९  
तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।  
महद्वि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०  
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।  
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११  
अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायान्धकाय च ।  
दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ॥ १२  
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ।  
सेनजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३

बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।  
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४  
शकानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।  
मुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ॥ १५  
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ।  
दुर्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ॥ १६  
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ।  
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यः सहात्मजैः ॥ १७  
कारुषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ।  
काम्भोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १८  
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।  
क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १९  
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्योतिमत्सकः ।  
पांशुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ २०  
तुण्डश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।  
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ २१  
बृहद्वलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।  
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ २२  
उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।  
श्रुतायुश्च दृढायुश्च साल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २३  
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।  
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्वि मम रोचते ॥ २४  
अयं च ब्राह्मणो विद्वान्मम राजन्पुरोहितः ।  
प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ २५  
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः ।  
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णेन द्रुपदवाक्यप्रशंसनपूर्वकं राज्ञां धृतराष्ट्रस्य च दूतपुरोहितप्रेषणं संविश्य द्वारकां प्रति गमनम् ॥ १ ॥ विराट् द्रुपददूताहूतानां राज्ञामागमनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनदूताहूतानां च राज्ञामागमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविदां वरः ।  
वसुदेवसुतस्तत्र वृष्णिर्हिहोऽब्रवीदिदम् ॥ १  
उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।  
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामितौजसः ॥ २  
एतच्च पूर्वं कार्यं नः सुनीतिमभिकाङ्क्षताम् ।  
अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुवालिशः ॥ ३  
किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।  
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ४  
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान् ।  
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ५  
भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।  
शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ६  
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।  
आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ७  
स भवान्प्रेषयत्यद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।  
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ८  
यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुङ्गवः ।  
न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ९  
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।  
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥ १०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

द्रुपदेन धृतराष्ट्रं प्रति स्वपुरोहितप्रेषणम् ॥ १ ॥ पुरोहितस्य हास्तिनपुरगमनम् ॥ २ ॥

द्रुपद उवाच ।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।  
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातयः ॥ १

संबन्धकं तुल्यमिति । पाण्डवेषु कुन्तीद्वारा । कुरुषु दुर्योधनकन्यायाः साम्बेनाहरणात् ॥ ४ ॥ निष्ठां नाशम् ॥ ११ ॥  
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।  
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥ २  
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ।

वैद्याः विद्यावन्तः । कृतबुद्धयः सिद्धान्तज्ञाः ॥ २ ॥  
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।  
 प्रज्ञया सदृशश्चासि शुक्लेणाङ्गिरसेन च ॥ ३  
 विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।  
 पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४  
 धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।  
 विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५  
 शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।  
 अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६  
 ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।  
 न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ७  
 भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।  
 मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८  
 विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।  
 भीष्मद्रोणकृपादीनां भेदं संजनयिष्यति ॥ ९  
 अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।  
 पुनरेकत्र करणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०  
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।  
 सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सञ्चयम् ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

### सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

दुर्योधनार्जुनयोः कृष्णदर्शनाय यदृच्छया युगपत् द्वारकागमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन सारथ्येन वरयित्वा तेन सह युधिष्ठिर-  
 रसमीपगमनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनेन नारायणाङ्गयकृष्णकुमारानादाय कृतवर्मणासह स्वपुरगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।  
 दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १  
 प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ।  
 स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २  
 गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।  
 सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा ॥ ३  
 सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।  
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ ४

स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदृशैरनिलोपमैः ।  
 बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ५  
 तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।  
 आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः ॥ ६  
 तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।  
 सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चाभिजग्मतुः ॥ ७  
 दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेवमुपाश्रयत् ।  
 उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ८  
 ततः किरीटी तस्मानु प्रविवेश महामनाः ।  
 पथार्धे तु स कृष्णस्य प्रहोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ९



प्रतिबुद्धः स बाण्यो ददर्शग्रे किरीटिनम् ।  
 सिंहासनगतं पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ॥ १०  
 स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावत्प्रतिपूज्य तौ ।  
 तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ११  
 ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।  
 विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ १२  
 समं हि भवतः सख्यं मम चैवार्जुनेऽपि च ।  
 तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १३  
 अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।  
 पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ १४  
 त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।  
 सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १५  
 कृष्ण उवाच ।  
 भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।  
 दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनञ्जयः ॥ १६  
 तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।  
 साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १७  
 प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।  
 तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ १८  
 मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।  
 नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १९  
 ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।  
 अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ २०  
 आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।  
 तद्गृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ २१  
 'एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुनः पुनः ।  
 तान्वा वरय साहाय्ये मां साचिव्येऽथवा पुनः'  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।  
 अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ २३  
 नारायणमभिवाञ्छं कामाज्जातमजं नृपु ।  
 सर्वशत्रुस्य पुरतो देवदानवयोरपि ॥ २४  
 दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।

प्रवारणं शेषितप्रदानम् । पूर्वमर्हः त्वत्तः कनिष्ठत्वादित्यर्थः

सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ॥ २५  
 कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ।  
 दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ॥ २६  
 ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ।  
 सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।  
 प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २७  
 बलदेव उवाच ।  
 विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।  
 यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २८  
 निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।  
 मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनःपुनः ॥ २९  
 न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवं प्रत्यपद्यत ।  
 न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ ३०  
 नाहं सहायः पार्थस्य नापि दुर्योधनस्य वै ।  
 इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ ३१  
 जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।  
 गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण पुरुषर्षभ ॥ ३२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।  
 कृष्णं चापि महाबाहुमामभ्य भरतर्षभ ॥ ३३  
 सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।  
 कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ३४  
 स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।  
 वृतः परिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३५  
 ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।  
 गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ॥ ३६  
 अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायार्हं वृतस्त्वया ।  
 अर्जुन उवाच ।  
 भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।  
 निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ॥ ३७  
 भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।  
 यशसां चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३८

॥ १८ ॥ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।  
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३९  
वासुदेव उवाच ।  
उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धसि मया सह ।

सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥४०  
वैशंपायन उवाच ।  
एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।  
वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पाण्डवान्प्रत्यागच्छतः शल्यस्य मार्गे अमादुर्योधनसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ तद्भृत्यकृतोपचारतुष्टेन तेन पारितोषिकदाने प्रति-  
श्रुते गूढेनसता दुर्योधनेन प्रकटीभूय साहाय्यवरणम् ॥ २ ॥ पाण्डवानुपगम्य दुर्योधनवज्रानां कथितवता शल्येन युधि-  
ष्ठिराभ्यर्थनया कर्णस्य सारथ्यकरणेन तेजोवधकरणप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।  
अभ्ययात्पाण्डवान् राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १  
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।  
तथा हि विपुलां सेनां विभर्ति स नरर्षभः ॥ २  
अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ।  
विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकर्णुकाः ॥ ३  
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ।  
विचित्रस्रग्धराः सर्वे विचित्राम्बरभूषणाः ॥ ४  
स्वदेशेवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।  
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५  
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।  
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ यत्र पाण्डवः ॥ ६  
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथम् ।  
उपायान्तमभिदुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ७  
कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।  
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः खलङ्कृताः ॥ ८  
शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।  
तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च सत्कृतम् ९  
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।  
वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च १०  
स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथाऽमरः ।  
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे समन्ततः ॥ ११  
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ।

उद्यो० २

स तत्र विषयैर्युक्तैः कल्याणैरतिमानुषैः ॥ १२  
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरन्दरम् ।  
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ॥ १३  
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः केऽत्र चक्रुः सभा इमाः ।  
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥  
प्रदेयमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।  
'ततः प्रहृष्टं राजानं ज्ञात्वा ते सचिवास्तदा ।'  
दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ॥१५  
संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।  
गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ॥ १६  
तं दृष्ट्वा मद्रराजश्च ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।  
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो ध्रियतामिति ॥१७  
दुर्योधन उवाच ।  
सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।  
सर्वसेनाप्रणेता वै भवान्भवितुमर्हति ॥ १८  
यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।  
अनुमान्यं च पाल्यं च भक्तं च भज मां विभो १९  
वैशंपायन उवाच ।  
कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।  
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनःपुनः ॥२०  
शल्य उवाच ।  
गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ ।  
अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ॥ २१  
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।



अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ॥ २२  
 दुर्योधन उवाच ।  
 क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव ।  
 त्वय्यधीनाः स राजेन्द्र वरदानं स्मरन् नः ॥ २३  
 शल्य उवाच ।  
 क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।  
 'दृष्ट्वा तु पाण्डवान्नाजन्म मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 पर्यष्वजेतामन्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ॥ २५  
 स तथा शल्यमाम्ब्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।  
 शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् २६  
 उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।  
 पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ २७  
 चिरात्तु दृष्ट्वा राजानं मातुलं समितिञ्जयम् ।  
 आसनेभ्यः समुत्पेतुः सर्वे सहयुधिष्ठिराः ॥ २८  
 तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ खस्त्रीयौ च यमावुभौ ।  
 द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ॥ २९  
 समेत्य च महाबाहुं शल्यं पाण्डुसुतस्तदा ।  
 पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रतिग्राह्य पुरोधसा ॥ ३०  
 कृताञ्जलिरदीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।  
 स्वागतं तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्यताम् ॥ ३१  
 ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।  
 तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डवः ॥ ३२  
 शल्य उवाच ।  
 दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।  
 अवाप्स्यसि फलं राजन्हत्वा शत्रून्परन्तप ॥ ३३  
 विदितं ते महाराज लोकतन्त्रं नराधिप ।  
 तस्माल्लोककृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ ३४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्राजाय भारत ।  
 कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच्छल्यं सर्वमुखावहम् ॥ ३५  
 स तैः परिवृतः सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।  
 आसने चोपविष्टः स शल्यः पार्थमथाब्रवीत् ॥ ३६

शल्य उवाच ।  
 कुशलं राजशार्दूल सर्वत्र कुरुनन्दन ।  
 अरण्यवासादिध्याऽसि विमुक्तो जयतां वर ॥ ३७  
 दुष्करं ते कृतं राजन्निर्जने गहने वने ।  
 भ्रातृभिः सह कौन्तेय कृष्णया चानयाऽनघ ॥ ३८  
 अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।  
 दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ ३९  
 सत्ये तपसि दाने च तव बुद्धिर्युधिष्ठिर ।  
 क्षमा दमश्चाहिंसा च सत्यं चैव युधिष्ठिर ॥ ४०  
 अद्भुतश्च पुनर्लोकस्तथि राजन्प्रतिष्ठितः ।  
 मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दान्तो धर्मपरायणः ॥ ४१  
 धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिकाः ।  
 सर्वे जगदिदं तात विदितं ते परन्तप ॥ ४२  
 मुदितश्च पुनर्लोकस्तथि राजन्प्रतिष्ठिते ।  
 दिध्या कृच्छमिदं राजन्पारितं भरतर्षभ ॥ ४३  
 दिध्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् ।  
 निस्तीर्णदुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो ॥ ४४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।  
 तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ ४५  
 युधिष्ठिर उवाच ।  
 मुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।  
 दुर्योधनस्य यद्भीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ४६  
 एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।  
 राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ४७  
 मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।  
 भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥ ४८  
 कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।  
 कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ ४९  
 तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।  
 तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरसज्जयावहः ।  
 अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥ ५०  
 शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्वीर्यं महात्मनः ।  
 तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य सङ्गमे ॥ ५१  
 अहं तस्य भविष्यामि सङ्गमे सारथिर्ध्रुवम् ।  
 वासुदेवेन हि समं नित्यं मां सोऽभिमन्यते ॥ ५२  
 तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।  
 ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ५३  
 यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।  
 भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्वीर्यं मे ॥ ५४  
 एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।  
 यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ५५

यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं धृते वै कृष्णया सह ।  
 परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ५६  
 जटामुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।  
 द्रौपद्याऽधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाऽशुभम् ॥ ५७  
 सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ।  
 नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ५८  
 दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।  
 देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ५९  
 इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।  
 अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

### नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

शल्येन इन्द्रस्यापि दुःखानुभवे कथिते युधिष्ठिरपृच्छया तेन विस्तरेण तत्कथनोपक्रमः ॥ १ ॥ इन्द्रजिघांसया त्वष्टा सृष्टस्य त्रिशिरसो विश्वरूपस्य तपोभङ्गाय इन्द्रेण अप्सरसां प्रेषणम् ॥ २ ॥ अप्सरोभिस्तस्याधर्षणीयत्वे ज्ञाते इन्द्रेण वज्रपातनात्तस्य हननम् ॥ ३ ॥ हतेपि तस्मिन् जीवतीव दृश्यमाने भयादिन्द्रप्रार्थनया यदृच्छया आगतेन तक्षणा तच्छिरश्छेदनम् ॥ ४ ॥ विश्वरूपहननकुपितेन त्वष्टा पुनरिन्द्रवधाय वृत्रस्योत्पादनम् ॥ ५ ॥ वृत्रेणेन्द्रे पराजिते सेन्द्राणां देवानां विष्णुं प्रति गमनम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।  
 कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।  
 दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १  
 शल्य उवाच ।  
 शृणु राजन्पुरावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।  
 सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २  
 त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीदेवश्रेष्ठो महातपाः ।  
 स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोद्गोहात्किलासृजत् ॥ ३  
 ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।  
 तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४  
 वेदानेकेन सोऽधीते मुरामेकेन चापिवत् ।  
 एकेन च दिशः सर्वाः पिवन्निव निरीक्षते ॥ ५  
 स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।  
 तपस्तस्य महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिन्दम ॥ ६  
 तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्यं चामिततेजसः ।

विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७  
 कथं सज्जेच्च भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।  
 विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं हि भुवनं ग्रसेत् ॥ ८  
 इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।  
 आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९  
 यथा स सज्जेत्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।  
 क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०  
 शृङ्गारवेपाः सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः ।  
 हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्यशोभिताः ॥ ११  
 प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ।  
 अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ॥ १२  
 भयं तन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ।  
 अप्सरस ऊचुः ।  
 तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।  
 यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिष्पदन ॥ १३

प्रतीपं प्रसङ्गप्रतिकूलम् । अहितं परिणामविरुद्धम् ॥ ५३ ॥  
 मन्युर्दैन्यम् ॥ ५८ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

हावाः शृङ्गारवेष्टाः । भावाः चित्तविकारा हर्षादयस्तै-  
 युक्ताः ॥ ११ ॥

निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।  
 तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ॥ १४  
 यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ।  
 शल्य उवाच ।  
 इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।  
 तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ॥ १५  
 नृत्तं संदर्शयामासुस्तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ।  
 नाभ्यगच्छत्प्रहर्षं ताः स पश्यन्सुमहातपाः ॥ १६  
 इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसन्निभः ।  
 तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ॥ १७  
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ।  
 न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ॥ १८  
 यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ।  
 संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ॥ १९  
 चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं युधिष्ठिर ।  
 स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् २०  
 विनिश्चितमतिर्धामान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ।  
 वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं नभविष्यति ॥ २१  
 शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्वलोऽपि बलीयसा ।  
 शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् २२  
 अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।  
 मुमोच वज्रं संकुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २३  
 स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।  
 पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २४  
 तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।  
 न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ २५  
 हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते ।  
 घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै २६  
 'शिरांसि तस्याजायन्त त्रीण्येव शकुनास्त्रयः ।  
 तित्तिरिः कलविङ्काश्च तथैव च कपिञ्जलः ।  
 विश्वरूपशिरांसेव जायन्ते तानि भारत ॥' २७  
 ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।  
 अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्धकिः ॥ २८  
 तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।

सौष्ठवं सौन्दर्यम् । प्रहर्षं लब्धभोगोऽस्मीति तोषम् ॥ १६ ॥

स भीतस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ॥ २९  
 अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।  
 क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ ३०  
 तक्षोवाच ।  
 महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्नभविष्यति ।  
 कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ३१  
 इन्द्र उवाच ।  
 मा भैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।  
 मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ३२  
 तक्षोवाच ।  
 कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।  
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३३  
 इन्द्र उवाच ।  
 अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।  
 कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्माऽत्र विचारय ॥ ३४  
 'मया हि निहतः शेते त्रिशिरास्त्वं च विद्धि वै ।  
 वैशंपायन उवाच ।  
 स प्रहः प्राञ्जलिर्भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥' ३५  
 क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।  
 ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३६  
 शक्र उवाच ।  
 पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।  
 शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३७  
 अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्साद्विभेमि वै ।  
 क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३८  
 शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।  
 एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३९  
 शल्य उवाच ।  
 एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनात्तदा ।  
 शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ४०  
 निकृतेषु ततस्तेषु निष्कामन्नण्डजास्त्वथ ।  
 कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ४१  
 येन वेदानधीते स पिवते सोममेव च ।  
 तस्माद्वक्त्राद्विनिश्चरुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ४२  
 वर्धकिः तक्षा ॥ २८ ॥ नभविष्यति नह्यति ॥ ३१ ॥

येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।  
 तस्माद्वक्राद्विनिश्चेरुस्तिचिरास्तस्य पाण्डव ॥ ४३  
 यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्रं त्रिशिरसस्तदा ।  
 कलविद्धाः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ ॥ ४४  
 ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानथ ।  
 'तक्षणे तथा वरं दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वरः ॥' ४५  
 जगाम त्रिदिवं देवस्तक्षाऽपि खगृहान्ययौ ।  
 मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ॥ ४६  
 'तक्षापि खगृहं गत्वा नैव शंसति कस्यचित् ।  
 अथैनं नाभिजानन्ति वर्षमेकं तथागतम् ॥ ४७  
 अथ संवत्सरे पूर्णे भूताः पशुपतेः प्रभो ।  
 तमाक्रोशन्त मघवान्नः प्रभुर्ब्रह्महा इति ॥ ४८  
 तत इन्द्रो व्रतं घोरमाचरत्पाकशासनः ।  
 तपसा च सुसंयुक्तः सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ ४९  
 समुद्रेषु पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।  
 विभज्य ब्रह्महत्यां च तान्वरैरप्ययोजयत् ॥ ५०  
 वरदस्तु वरं दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।  
 वनस्पतिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नूनोद ताम् ॥  
 ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजितः ।  
 इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत्पूज्यमानो महर्षिभिः' ॥ ५२  
 त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।  
 क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५३  
 त्वष्टोवाच ।  
 तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।  
 विनाऽपराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ५४  
 तस्माच्छक्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।  
 लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

### दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विष्णवाज्ञया ऋषिभिर्वृत्रस्य आसुधाद्यवध्यत्वरदानपूर्वकं इन्द्रवृत्रयोः सन्धिकरणम् ॥ १ ॥ कदाचन समुद्रतीरे वृत्रं दृष्टवता इन्द्रेण वृत्रोपरि सबज्जे केने प्रक्षिप्ते तत्प्रविष्टेन विष्णुना वृत्रहननम् ॥ २ ॥ वृत्रवधजन्यब्रह्महत्यापीडितस्येन्द्रस्य स्वर्गात्प्रवासः ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच ।

सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।

उपस्पृश्य आचम्य ॥ ५६ ॥ अपावृत्य मुखं संप्रसार्य ॥ ६० ॥

स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ५५  
 उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।  
 अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ॥ ५६  
 इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ।  
 सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ॥ ५७  
 किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।  
 शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ५८  
 ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोर्महत् ।  
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ५९  
 ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।  
 अपावृत्याक्षिपद्वक्त्रे शक्रं कोपसमन्वितः ॥ ६०  
 ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः ।  
 असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ६१  
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।  
 खान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः ॥  
 ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ।  
 जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिःसृतम् ॥ ६३  
 ततः प्रवृत्ते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।  
 संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ६४  
 यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।  
 त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ६५  
 निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन्परम् ।  
 समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ॥ ६६  
 अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ।  
 किं कार्यमिति वै राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ॥  
 जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।  
 उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ६८

न ह्यस्य सदृशं किञ्चित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ १  
 समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽसि सांप्रतम् ।

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कथं नु कार्यं भद्रं वो दुर्धर्षः स हि मे मतः ॥२  
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।  
ग्रसेन्निभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३  
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं त्रिदिवौकसः ।  
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ॥४  
तेन संमन्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ।  
शल्य उवाच ।

एवमुक्ते मधवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।  
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५  
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयादिताः ।  
त्रयो लोकास्त्वया कान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः पुरा ६  
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।  
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥७  
त्वं प्रभुः सर्वदेवानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।  
त्वं हि देवो महादेव सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८  
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।  
जगद्भ्यामिदं सर्वं वृत्रेणामुरमूदन ॥ ९  
विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।  
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथाऽसौ न भविष्यति ॥१०  
गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।  
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११  
भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।  
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रे ह्यस्यायुधोत्तमे ॥ १२  
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।  
वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत माचिरम् ॥१३  
शल्य उवाच ।

एवमुक्ते तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।  
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥१४  
समीपमेत्य च यदा सर्व एव महौजसः ।  
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५  
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।  
ददृशुस्ते ततो वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६

ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।  
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७  
न च शक्रोऽपि निर्जेतुं वासवं बलिनां वर ।  
युध्यतोऽथापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥१८  
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।  
सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ॥ १९  
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान्  
ऋषिवाक्यं निश्चम्याथ वृत्रः स तु महाबलः ॥२०  
उवाच तानृषीन्सर्वान्प्रणम्य शिरसाऽसुरः ।  
सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ॥ २१  
यदूथ तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ।  
सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।  
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥२२  
ऋषय ऊचुः ।

सकृत्सतां सङ्गतमीप्सितव्यं  
ततः परं भविता भव्यमेव ।  
नातिक्रामेत्सत्पुरुषेण सङ्गतं  
तस्मात्सतां संगतमीप्सितव्यम् ॥ २३  
दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं  
ब्रूयाच्चार्यं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।  
महार्थवत्सत्पुरुषेण सङ्गतं  
तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४  
इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।  
सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः ॥ २५  
तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा ।  
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूदुद्विरन्यथा ॥ २६  
शल्य उवाच ।

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।  
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७  
ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियते यदि ।  
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां दिवौकसः ॥ २८  
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।  
न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निशि ॥  
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।



एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०  
 वाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।  
 एवं वृत्ते तु सन्धाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१  
 'ततः सन्धि मिथः कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजसः ।  
 शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जगमुर्यथागतम् ॥' ३२  
 युक्तः सदाऽभवचापि शक्रो हर्षसमन्वितः ।  
 वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायानन्वचिन्तयत् ॥ ३३  
 'अभिसन्धिर्महेन्द्रस्य सन्धिकर्मणि यः कृतः ।  
 ऋषिभिस्त्वीरितं यच्च महेन्द्रस्तदनुसरन् ॥' ३४  
 छिद्रान्वेषी समुद्रिग्रः सदा वसति देवराट् ।  
 स कदाचित्समुद्रान्ते समपश्यन्महासुरम् ॥ ३५  
 सन्ध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते चातिदारुणे ।  
 ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ॥ ३६  
 सन्ध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।  
 वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३७  
 यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।  
 महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३८  
 एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुसरन् ।  
 अथ फेनं तदाऽपश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३९  
 नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।  
 एनं क्षेप्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ४०  
 सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।  
 प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ४१  
 निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराऽभवन् ।

प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तथा ॥ ४२  
 ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः ।  
 ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४३  
 नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतान्यसान्त्वयत् ।  
 हत्वा शत्रुं ग्रह्णत्मा वासवः सह दैवतैः ॥ ४४  
 विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ।  
 ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयङ्करे ॥ ४५  
 अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।  
 त्रैशिर्ययाऽभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्याया ॥ ४६  
 'महादेवस्य भूतैश्च स पुनर्ब्रह्महा इति ।  
 आकुष्टो निर्भयैर्भूयो व्रीडितो बलवृत्रहा ॥' ४७  
 सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।  
 न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकर्मभिः ॥ ४८  
 प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सु चेष्टमान इवोरगः ।  
 ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्या भयार्दिते ॥ ४९  
 भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।  
 विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्तनुदकानि च ॥ ५०  
 संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।  
 देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ५१  
 अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।  
 ततो भीताऽभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ५२  
 दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।  
 न स कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मतिम् ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

### एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ऋषिभिर्देवैश्च नहुषस्य वरदानपूर्वकमिन्द्रराज्ये अभिषेचनम् ॥ १ ॥ कदाचन स्वावलोकनेन कलुषितमनसा नहुषेण काम्यमानायै इन्द्राण्यै बृहस्पतिना अभयप्रदानम् ॥ २ ॥

शल्य उवाच ।

ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।  
 अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १

नोऽस्माकं राजा भव ॥ २ ॥

तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।  
 ते गत्वा त्वन्नुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ २  
 स तानुवाच नहुषो देवानृपिगणांस्तथा ।

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ ३  
 दुर्वलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।  
 बलवाञ्छायतां कश्चिद्बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ४  
 तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवा ऋषिपुरोगमाः ।  
 अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ५  
 परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।  
 अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ६  
 देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।  
 पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ॥ ७  
 तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ।  
 धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ॥ ८  
 ब्रह्मर्षीश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ।  
 शल्य उवाच ।  
 अभिषिक्तः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ॥ ९  
 धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।  
 सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ॥ १०  
 धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ।  
 देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ॥ ११  
 कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।  
 सखे महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ १२  
 अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।  
 नहुषो देवराजोऽथ क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १३  
 शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।  
 वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वनम् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

### द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

नहुषप्रसादनाथ देवादिभिः प्रार्थितेनापि बृहस्पतिना शच्या अत्याजनम् ॥ १ ॥ बृहस्पत्यनुमत्या समयकरणाय शच्याः  
 नहुषसमीपगमनम् ॥ २ ॥

शल्य उवाच ।

कुद्धं तु नहुषं दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमाः ।  
 अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १  
 देवराज जहि क्रोधं त्वयि कुद्धे जगद्विभो ।  
 त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २

विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।  
 ऋतवः पदच देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ॥ १५  
 मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सत्वशीतलः ।  
 एवं विक्रीडतस्तस्य नहुषस्य दुरात्मनः ॥ १६  
 संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ।  
 स तां संदृश्य दुष्टात्मा ग्राह सर्वान्सभासदः ॥ १७  
 इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ।  
 अहमिन्द्रोऽसि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ॥ १८  
 आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ।  
 तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ १९  
 रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामसि शरणं गता ।  
 सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ॥ २०  
 देवराजस्य दयितामत्यन्तं सुखभागिनीम् ।  
 अवैधव्येन युक्तां चाप्येकपत्नीं पतिव्रताम् ॥ २१  
 उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ।  
 नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किञ्चिदीश्वर ॥ २२  
 तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ।  
 बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ॥ २३  
 यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ।  
 द्रक्ष्यसे देवराजं तमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ॥ २४  
 न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।  
 समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २५  
 अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।  
 बृहस्पतेरङ्गिरसश्चक्रोद स नृपस्तदा ॥ २६

जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः ।  
 परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३  
 निवर्तय मनः पापात्परदारभिमर्शनात् ।  
 देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४  
 एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।

अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५  
अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।  
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६  
बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।  
वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७  
उपतिष्ठतु देवी मामेतदस्या हितं परम् ।  
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८  
देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।  
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९  
शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।  
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०  
जानीमः शरणं प्राप्तमिन्द्राणीं तव वेश्मनि ।  
दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११  
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।  
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२  
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।  
वृणोत्विमं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३  
एवमुक्ते तु सा देवी वाष्पमुत्सृज्य सखनम् ।  
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४  
नाहमिच्छामि नहुषं पतिं देवर्षिसत्तम ।  
शरणागतासि ते ब्रह्मस्त्रायस्व महतो भयात् ॥ १५  
बृहस्पतिरुवाच ।

शरणागतं न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चयः ।  
धर्मज्ञां सत्यशीलां च न त्यजेयमनिन्दिते ॥ १६  
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।  
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७  
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।  
अस्मिन्श्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८

न तस्य बीजं रोहति रोहकाले  
न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे  
न स त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९  
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः  
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रूयति नष्टचेष्टः ।  
भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै  
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०  
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले  
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।  
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे  
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१

एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।  
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियां २२  
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।  
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा नहि दास्याम्यहं शचीम् २३  
शल्य उवाच ।

अथ देवाः सगन्धर्वा गुरुमाहुरिदं वचः ।  
कथं सुनीतं नु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४  
बृहस्पतिरुवाच ।  
नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा ।  
इन्द्राणीं हितमेतद्वि तथाऽस्माकं भविष्यति ॥ २५  
बहुविघ्नः सुराः कालः कालः कालं नयिष्यति ।  
गर्वितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६  
शल्य उवाच ।

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तथाश्रुवन् ।  
ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वं दिवौकसाम् २७  
एवमेतद्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ।  
ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ २८  
ऊचुर्वचनमन्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ।  
देवा ऊचुः ।

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।  
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९



क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् ।  
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ॥ ३०  
एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।

अभ्यगच्छत सत्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१  
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।  
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

### त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

शच्या नहुषप्रति इन्द्रस्यान्वेषणेऽप्यपरिज्ञाने त्वामुपस्थास्य इति समयकरणम् ॥ १ ॥ देवैर्विष्णवाज्ञया इन्द्रस्य ब्रह्महत्या-  
पनोदनाय अश्वमेधयाजनम् ॥ २ ॥ ध्वस्तपाप्मनोपीन्द्रस्य पुनर्नहुषभयाददर्शने शोचन्त्या शच्या उपश्रुतिदेवीपूजनम् ॥ ३ ॥

शल्य उवाच ।

अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।  
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ १  
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ।  
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ॥ २  
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ।  
प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ॥ ३  
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ।  
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कंचित्सुरेश्वर ॥ ४  
न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क वागतः ।  
तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५  
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्वीमि ते ।  
एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६  
नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामिह भाषसे ।  
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुसरेः ॥ ७  
नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।  
बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी ॥ ८  
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।  
चिन्तयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९  
देवदेवेन सङ्गम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।  
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ १०  
ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।  
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ॥ ११  
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ।

त्वद्वीर्यनिहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्याया ॥ १२  
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ।  
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १३  
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ।  
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ १४  
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ।  
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ॥ १५  
किंचित्कालमिदं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ।  
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणीं ताममृतोपमाम्  
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।  
यत्र शक्रो भयोद्विगस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १७  
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।  
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १८  
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।  
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १९  
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।  
विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ २०  
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा बलनिषूदनः ।  
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ २१  
ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत ।  
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २२  
प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।  
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २३  
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।  
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २४

पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।  
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥२५॥  
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।

पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २६ ॥  
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।  
इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥२७॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

### चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स्तुत्या प्रत्यक्षीभूतया उपश्रुतिदेव्यासह पद्मनालभेदनेन तद्विवरं गतया शच्या तत्रस्थेन्द्रदर्शनम् ॥१॥ तथा इन्द्रं स्तुत्वा  
नहुषवृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥

शल्य उवाच ।

अथैनां रूपिणी साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।  
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १ ॥  
इन्द्राणी संप्रहृष्टात्मा संपूज्यैनामथाब्रवीत् ।  
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २ ॥  
उपश्रुतिरुवाच ।  
उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।  
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन भामिनि ॥ ३ ॥  
पतिव्रता च युक्ता च यमेन नियमेन च ।  
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ॥ ४ ॥  
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ।  
ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ५ ॥  
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूस्ततः ।  
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ६ ॥  
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।  
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ७ ॥  
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।  
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ८ ॥  
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।

षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ९ ॥  
सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।  
गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ॥ १० ॥  
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तथा ।  
विसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ११ ॥  
तं दृष्ट्वा च सुमूर्क्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।  
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १२ ॥  
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।  
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरन्दरः ॥ १३ ॥  
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।  
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥१४॥  
इद्वत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः ।  
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ॥ १५ ॥  
उपतिष्ठेति स क्रूरः कालं च कृतवान्मम ।  
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ॥१६॥  
एतेन चाहं संप्राप्ता द्रुतं शक्र तवान्तिकम् ।  
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १७ ॥  
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।  
तेजः समामुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥१८॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

### पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इन्द्रबोधितशचीवचनात् नहुषेण अगस्त्यादिसप्तर्षीणां स्वशिबिकायां बाहकतया योजनम् ॥ १ ॥ शचीप्रार्थनया बृहस्प-  
तिना होमेन संतोष्याग्नेरिन्द्रान्वेषणाय प्रेषणम् ॥२॥ अग्निना बृहस्पतिप्रति जलवर्जं सर्वत्रान्वेषणेपीन्द्रानधिगमकथनम् ॥३॥

शल्य उवाच ।

एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या तां पुनरब्रवीत् ।

आकरोत् आकारितवती ॥ २६ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १ ॥

विवर्द्धितश्च ऋषिभिर्हव्यकव्यैश्च भामिनि ।

त्रास्यसि पालयिष्यसि ॥ १६ ॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २  
 गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।  
 गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३  
 ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।  
 एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४  
 इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।  
 एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५  
 नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।  
 स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६  
 भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।  
 तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७  
 न च ब्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वसेः ।  
 सत्येन वै शपे देवि करिष्ये वचनं तव ॥ ८  
 इन्द्राण्युवाच ।

यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।  
 ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९  
 कार्यं च हृदि मे यत्तदेवराजावधारय ।  
 वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ॥ १०  
 वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ।  
 इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ॥ ११  
 इच्छाम्यहमथापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।  
 यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य न सुराणां न रक्षसाम् ॥ १२  
 बहन्तु त्वां महाभागा ऋषयः सङ्गता विभो ।  
 सर्वे शिविकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १३  
 नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।  
 सर्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्येण दर्शनात् ॥ १४  
 न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्यवान् ।  
 शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।  
 उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १५  
 नहुष उवाच ।  
 अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।  
 दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽसि वरानने ॥ १६

न ह्यल्पवीर्यो भवति यो बाहान्कुरुते मुनीन् ।  
 अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १७  
 मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।  
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोगराक्षसाः ॥ १८  
 न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।  
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १९  
 'अहमिन्द्रोऽसि देवानां लोकानां च महेश्वरः ।  
 मयि हव्यं च कव्यं च लोकाश्चैव सनातनाः ।'  
 तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ॥ २०  
 सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।  
 पश्य माहात्म्ययोगं मे ऋद्धिं च वरवर्णिनि ॥ २१  
 शल्य उवाच ।  
 एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।  
 'अथ संचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ॥ २२  
 विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।  
 हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ॥ २३  
 स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।'  
 विमाने योजयित्वा च ऋषीन्त्रियममास्थितान् ॥ २४  
 अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो मदबलेन च ।  
 कामवृत्तः स दुष्टात्मा बाह्यामास तानृषीन् ॥ २५  
 नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ।  
 समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ॥ २६  
 शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ।  
 बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ॥ २७  
 न भेतव्यं त्वया देवि नहुषादुष्टचेतसः ।  
 न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ॥ २८  
 अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ।  
 इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायस्य दुर्मतेः ॥ २९  
 शक्रं चाधिगमिष्यामि माभैस्त्वं भद्रमस्तु ते ।  
 ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ ३०  
 बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ।  
 हुत्वाऽग्निं सोब्रवीद्राजञ्छक्र अन्विष्यतामिति ॥ ३१  
 तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।

स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३२  
 स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।  
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचित्राथ मनोगतिः ।  
 निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ ३३  
 अग्निरुवाच ।  
 बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित् ।  
 आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥

न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।  
 तमब्रवीदेवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३५  
 अग्निरुवाच ।  
 नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।  
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेस्तु महाद्युते ॥ ३६  
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।  
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

### षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

बृहस्पतिना ब्राह्ममन्त्रसंवर्धितेनाग्निना पद्मनालस्थेन्द्रं दृष्ट्वा बृहस्पतये तन्निवेदनम् ॥ १ ॥ बृहस्पतिना तत्र गत्वा इन्द्रे स्तूयमाने कुबेरादीनां तन्नागमनम् ॥ २ ॥ इन्द्रेण नहुषजये साहाय्यायाग्नेर्भागादानपूर्वकं कुबेरादीनां तत्तद्दिगाधिपत्येऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिरुवाच ।  
 त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाद् ।  
 त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १  
 त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।  
 त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्भुताशन ॥ २  
 कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।  
 गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३  
 त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।  
 यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरैः ॥ ४  
 सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह  
 प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।  
 त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-  
 स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५  
 त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनीषिणः ।  
 वहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ ६  
 त्वयापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।  
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिन्निषु लोकेषु पावक ॥ ७  
 स्वयोनिं भजते सर्वो विशखापोऽविशङ्कितः ।  
 अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८  
 एवं स्तुतो हव्यवाद् स भगवान्कविरुत्तमः ।

बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।  
 दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९  
 शल्य उवाच ।  
 प्रविश्यापस्ततो वद्धिः ससमुद्राः सपल्वलाः ।  
 आससाद् सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०  
 अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।  
 अपश्यत्स तु देवेन्द्रं विसमध्यगतं तदा ॥ ११  
 आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।  
 अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२  
 गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।  
 पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३  
 महाऽसुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।  
 शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४  
 शतक्रतो विवर्धस्व सर्वांश्शत्रून्निषूदय ।  
 उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५  
 महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।  
 अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोतिर्ब्रूहितम् ।  
 त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६  
 त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्य-  
 स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।

त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र  
 त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७  
 पाहि सर्वांश्च लोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।  
 एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८  
 स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव सं बलान्वितः ।  
 अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थितम् ॥ १९  
 किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।  
 वृत्रश्च सुमहाकायो यो वै लोकाननाशयत् ॥ २०  
 बृहस्पतिरुवाच ।  
 मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।  
 देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ २१  
 इन्द्र उवाच ।  
 कथं च नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।  
 तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ।  
 'तत्सर्वं कथय त्वं मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ॥ २२  
 बृहस्पतिरुवाच ।  
 त्वयि प्रनष्टे देवेश विश्वं प्रव्यथितं जगत् ।  
 परस्परभयोद्विग्नं बभूवार्तमराजकम् ॥ २३  
 ततो देवैः सगन्धर्वैः सर्षिसङ्घैः सपावकैः ।  
 मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचितः ॥ २४  
 देवा भीताः शक्रमकामयन्त  
 त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।  
 तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च  
 गन्धर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे ॥ २५  
 गत्वाऽब्रुवन्नहुषं तत्र शक्र  
 त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।  
 तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त  
 आप्यायध्वं तपसा तेजसा माम् ॥ २६  
 एवमुक्तैर्वद्वितश्चापि देवै  
 राजाऽभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।  
 त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षी-  
 न्कृत्वा बाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २७  
 तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं  
 मा त्वं पश्येन्नहुषं वै कदाचित् ।

देवाश्च सर्वे नहुषं भृशार्ता  
 न पश्यन्ते गूढरूपाश्चरन्तः ॥ २८  
 शल्य उवाच ।  
 एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे  
 बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।  
 वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो  
 दवेश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २९  
 ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-  
 दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।  
 दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च  
 पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ ३०  
 स तान्यथावच्च हि लोकपाला-  
 न्समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।  
 उवाच चैनान्प्रतिभाष्य शक्रः  
 संचोदयिष्यन्नहुषस्यान्तरेण ॥ ३१  
 राजा देवानां नहुषो घोररूप-  
 स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ।  
 ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो  
 दृष्टीविषस्तस्य विभीम ईश ॥ ३२  
 त्वं चेद्राजानं नहुषं पराजये-  
 स्ततो वयं भागमर्हाम शक्र ।  
 इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-  
 र्यमः कुबेरश्च मयाभिषेकम् ॥ ३३  
 संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव दैवतै  
 रिपुं जयाम तं नहुषं घोरदृष्टिम् ।  
 ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं  
 प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।  
 तमाह शक्रो भविताऽग्रे तवापि  
 चेन्द्राम्योवै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३४  
 शल्य उवाच ।  
 एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।  
 कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३५



वैवस्वतं पितृणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।

आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तथा ॥३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

### सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

लोकपालैः सह नहुषनिषूदनोपायं मन्त्रयन्तमिन्द्रमेव अगस्त्येन नहुषस्य देवराज्यात्परिभ्रंशनिवेदनम् ॥ १ ॥

शल्य उवाच ।

अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।  
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ १  
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ।  
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ॥२  
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ।  
दिष्ट्याद्य नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरन्दर ॥ ३  
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ।

इन्द्र उवाच ।

स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनाच्च ।  
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४  
शल्य उवाच ।

पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।  
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५  
श्रोतुमिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।  
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६  
अगस्त्य उवाच ।

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।  
स्वर्गाद्ब्रह्मो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७  
श्रमार्ताश्च वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।  
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ८  
पप्रच्छुर्नहुषं देव संशयं जयतां वर ।  
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ॥९  
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।  
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ १०  
ऋषय ऊचुः ।

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मे न प्रतिपद्यसे ।

प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ११

अगस्त्य उवाच ।

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।  
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ १२  
तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च महीपतिः ।  
ततस्तं तमसा विग्रमवोचं भृशपीडितम् ॥ १३  
यस्मात्पूर्वैः कृतं राजन्ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।  
अदृष्टं दूषयसि मे यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १४  
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ॥१५  
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्भूतप्रभः ।  
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले ॥ १६  
दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।  
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १७  
'दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ।  
निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ॥' १८  
एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्दम ।  
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्रह्मर्षिकण्टकः ॥ १९  
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्श्चपीपते ।  
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः २०

शल्य उवाच ।

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।  
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ २१  
गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।  
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशांपते ॥२२  
उपागम्यान्नुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।  
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।  
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

## अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इन्द्रेण पुनर्द्वेलोकमेत्य त्रैलोक्यराज्यपालनम् ॥ १ ॥ शल्येन इन्द्रवृत्तान्तकथनपूर्वकं युधिष्ठिरादीनाश्वास्य पुनर्दुर्योधन-  
समीपगमनम् ॥ २ ॥

शल्य उवाच ।

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।  
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १  
पावकः सुमहातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।  
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २  
सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।  
गन्धर्वैरप्सरोगैश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३  
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।  
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४  
ततः स भगवांस्त्र अङ्गिराः समदृश्यत ।  
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५  
ततस्तु भगवानिन्द्रः संहृष्टः समपद्यत ।  
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६  
अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदेऽस्मिन्वै भविष्यति ।  
उदाहरणमेतद्वि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७  
एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।  
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८  
संपूज्य सर्वास्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।  
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९  
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।  
अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०  
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्किष्टोऽसि महावने ।  
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११  
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।  
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२  
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विद् पापचेतनः ।  
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥  
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।

क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४  
ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।  
भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया ॥ १५  
उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।  
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६  
तस्मात्संश्रवायामि त्वां विजयं जयतां वर ।  
संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७  
क्षत्रियाणामभावोयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।  
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥  
सङ्ग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ॥ १८  
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।  
धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ॥ १९  
न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः ।  
नापदं प्राप्नुयात्काञ्चिदीर्घमायुश्च विन्दति ।  
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०  
वैशंपायन उवाच ।  
एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।  
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१  
श्रुत्वा तु शल्यवचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजमिदं वचः ॥ २२  
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।  
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवैः ॥ २३  
शल्य उवाच ।  
एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संग्रभाषसे ।  
यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४  
वैशंपायन उवाच ।  
ततस्त्वामन्य कौन्तेयाञ्छल्यो मद्राधिपस्तदा ।  
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिन्दम ॥ २५

## एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

सात्यकिप्रमुखानां राज्ञां स्वस्वसेनाऽऽनयनपूर्वकं युधिष्ठिरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ भगदत्तादीनां राज्ञां दुर्योधनसाहाय्य-  
करणाय आगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।  
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १  
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।  
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २  
परश्वैर्भिण्डिपालैः शूलतोमरमुद्गरैः ।  
परिधैर्येष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३  
खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।  
तैलधौतैः प्रकाशस्त्रिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४  
तस्य मेघप्रकाशस्य सौवर्णैः शोभितस्य च ।  
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५  
अक्षौहिणी तु सा सेना तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।  
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६  
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।  
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७  
मागधश्च जयत्सेनो जारासन्धिर्महाबलः ।  
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८  
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।  
वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९  
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।  
प्रेक्षणीयतरं राजन्मुवेषं बलवत्तदा ॥ १०  
'केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदराः पञ्च पार्थिवाः ।  
संहर्षयन्तः कौन्तेयानक्षौहिण्या समागताः ॥' ११  
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।  
शोभिता पुरुषैः शरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ १२  
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।  
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानयात् ॥ १३  
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।  
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसङ्कुलाः ॥ १४  
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ।

तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ॥ १५  
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ।  
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ॥ १६  
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ।  
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ॥ १७  
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ।  
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धकुक्कुरैः सह ॥ १८  
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ।  
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ॥ १९  
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ।  
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ॥ २०  
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ।  
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ॥ २१  
विधूयमानो वातेन बहुरूप इवाम्बुदः ।  
सुदक्षिणश्च काम्भोजो यवनैश्च शकैस्तथा ॥ २२  
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशांपते ।  
तस्य सेनासमावायः शलभानामिवावभौ ॥ २३  
स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ।  
तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ॥ २४  
महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ।  
आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ॥ २५  
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ।  
ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ॥ २६  
तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ।  
एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ॥ २७  
युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ।  
न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ॥ २८  
राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ।  
ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ॥ २९  
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ।



अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ॥ ३०  
भारणं वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ।  
एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ समाप्तमिदं सेनोद्योगपर्व ॥

(अथ सञ्जययानपर्व ॥ २ ॥)

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हास्तिनपुरंगतेन द्रुपदपुरोहितेन राज्ञां सभामध्ये द्रुपदवचनकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।  
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १  
सर्वकौशल्यमुक्त्वाऽऽदौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।  
सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २  
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।  
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३  
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।  
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४  
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तं तैः पैतृकं वसु ।  
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५  
वनं गतैः पाण्डवेभ्यैर्विदितं वः पुरा यथा ।  
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धृतराष्ट्रेण यद्धृतम् ॥ ६  
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।  
शेषवन्तो न शकिता नेतुं वै यमसादनम् ॥ ७  
पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।  
छद्मनाऽपहतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८  
तदप्यनुमतं कर्म यथा युक्तमनेन वै ।  
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९  
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।  
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संग्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०  
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।

प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११  
ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्पूर्वं कर्म किल्बिषम् ।  
साम्रैव कुरुभिः सन्धिमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ॥ १२  
तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।  
अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्तराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३  
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।  
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४  
यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।  
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५  
अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्मपुत्रस्य सङ्गताः ।  
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६  
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।  
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७  
एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।  
एकतश्च महाबाहुर्वहुरुपी धनञ्जयः ॥ १८  
यथा किरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्यो व्यतिरिच्यते ।  
एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९  
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।  
बुद्धिमत्त्वं च कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत को नरः ॥ २०  
ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।  
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

## एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीष्मेण पुरोहितवाक्येऽनुमोदिते कर्णेन तदाक्षेपपूर्वकं सङ्केतकालस्य सशेषतया पुनर्वनवासादिना तत्समापने राज्यदानोक्तिः ॥ १ ॥ भीष्मेण कर्णोपदिशेपः ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण पाण्डवान्प्रति स्वेन सञ्जयप्रेषणकथनपूर्वकं पुरोहितस्य प्रतियापनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।  
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् । १  
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते ।  
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २  
दिष्ट्या च सन्धिकामास्ते आतरः कुरुनन्दनाः ।  
दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥ ३  
भवता सत्यमुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः ।  
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ४  
असंशयं ह्येतितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।  
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वे पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५  
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महारथः ।  
को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनञ्जयम् ॥ ६  
अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भूतः ।  
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७  
वैशंपायन उवाच ।

भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिष्य मन्युना ।  
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८  
न तत्राविदितं ब्रह्मल्लोके भूतेन केनचित् ।  
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९  
दुर्योधनार्थे शकुनिर्धूते निर्जितवान्पुरा ।  
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०  
स तं समयमाश्रित्य राज्यं नेच्छति पैतृकम् ।  
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च मूर्खवत् ॥ ११  
दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पादमन्ततः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

## द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्रेण यथाक्रमं दुर्योधनपाण्डवनिन्दाप्रशंसनपूर्वकं पाण्डवान्प्रति सञ्जयप्रेषणम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रा-  
नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।

धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२  
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।  
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३  
ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।  
अधार्मिकीं तु मा बुद्धिं मौर्ख्यात्कुर्वन्तु केवलात् ॥ १४  
अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।  
आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५  
भीष्म उवाच ।

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।  
एक एव यदा पार्थः षड्रथाञ्जितवान्युधि ॥ १६  
'विराटनगरे धीरः किं त्वं तत्रैव नागतः' ।  
बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ॥ १७  
न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।  
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ।  
'दुर्योधनः सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशयः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।  
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९  
असाद्धितं वाक्यमिदं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।  
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ २०  
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् ।  
स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २१  
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।  
सभामध्ये समाहूय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२

अजातशत्रुं च सभाजयेथा

दिष्ट्या वनाद्ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १

धृष्टं धर्षणायुक्तं यथा स्यात्तथा ॥ ८ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सर्वान्वदेः सञ्जय स्वस्तिमन्तः  
 कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुध्य ।  
 तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं  
 मिथ्यापेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २  
 नाहं कचित्सञ्जय पाण्डवानां  
 मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।  
 सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्धां  
 पर्याकार्षुः पाण्डवा महामेव ॥ ३  
 दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीच्छ-  
 न्मूर्ध्नि कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।  
 धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं  
 सुखप्रिये नानुरुध्यन्ति कामात् ॥ ४  
 धर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव  
 निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।  
 धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय  
 धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५  
 त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले  
 न संवासाज्जीर्यति तेषु मैत्री ।  
 यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-  
 स्तेषां द्वेषा नास्त्याजमीदृशस्य पक्षे ।  
 अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे-  
 र्युयोधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ॥ ६  
 'पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम  
 दुर्योधनः सञ्जय रागबुद्धिः ।'  
 तेषां हीमौ हीनसुखप्रियाणां  
 महात्मनां संजनयतो हि तेजः ॥ ७  
 उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो  
 दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।  
 तेषां भागं यच्च मन्येत बालः  
 शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८  
 यस्मार्जुनः पदवीं केशवश्च  
 वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।

माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि यान्ति  
 पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९  
 सद्यैवैकः पृथिवीं सव्यसाची  
 गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।  
 तथा जिष्णुः केशवोऽप्यप्रभृष्यो  
 लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०  
 तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-  
 द्यः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः ।  
 पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघा-  
 न्पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११  
 दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरुन्  
 गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।  
 धनं चैषामाहरत्सव्यसाची  
 सेनानुगान्द्रविडांश्चैव चक्रे ॥ १२  
 यश्चैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची  
 गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।  
 उपाहरत्पाण्डवो जातवेदसे  
 यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३  
 गदाभृतां नास्ति समोऽत्र भीमा-  
 द्रस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।  
 रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं  
 बाहोर्वलेनायुतनागवीर्यम् ॥ १४  
 सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी  
 दहेत्क्षुद्रांस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।  
 सदाऽत्यमर्षी न बलात्स शक्यो  
 युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५  
 सुतेजसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ  
 सुशिक्षितौ भ्रातरौ फाल्गुनेन ।  
 ज्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजन्तौ  
 माद्रीपुत्रौ शेषयेतां न शत्रून् ॥ १६  
 एतद्वलं पूर्णमस्माकमेवं  
 यत्सत्यं तान्प्राप्य नास्तीति मन्ये ।

स्वस्तिमन्तो वयमिति सर्वान्वदेः । कृच्छ्रं निरुध्यापि तेषां  
 शान्तिरक्रोधोऽस्मासु विद्यते । मिथ्यापेतानां निष्कपटानाम्  
 ॥ २ ॥ मह्यं पर्याकार्षुः मदर्थं परित आनीतवन्तः ॥ ३ ॥ ध-

र्मार्थाभ्यां धर्मार्थं अर्थार्थं च ॥ ४ ॥ तेजः क्रोधम् ॥ ७ ॥  
 तस्य तस्मै । प्रदानं भागप्रदानम् ॥ ९ ॥ जिष्णुर्जयशीलः ॥ १० ॥  
 जातवेदसे उपाहरत् खाण्डवमिति विपरिणामेनानुपङ्गः ॥ १३ ॥

तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्त्री  
 धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ॥ १७  
 सहामात्यः सोमकानां प्रवर्हः  
 सन्त्यक्तात्मा पाण्डवार्थे श्रुतो मे ।  
 अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो  
 येषां स स्यादग्रणीवृष्णिसिंहः ॥ १८  
 सहोषितश्चरितार्थो वयस्यो  
 मात्स्येयानामधिपो वै विराटः ।  
 स वै सपुत्रः पाण्डवार्थे च शश्व-  
 द्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ॥ १९  
 अवरुद्धा रथिनः केकयेभ्यो  
 महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।  
 केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा  
 युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ २०  
 सर्वाश्च वीरान्पृथिवीपतीनां  
 समागतान्पाण्डवार्थे निविष्टान् ।  
 शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि  
 प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजन् ॥ २१  
 गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च  
 योधाः पृथिव्यां कुलजातिशुद्धाः ।  
 म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः  
 समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २२  
 पाण्ड्यश्च राजा समितीन्द्रकल्पो  
 योधप्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।  
 समागतः पाण्डवार्थे महात्मा  
 लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २३  
 अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्रासुदेवा-  
 त्कृपाङ्गीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।  
 यं तं कार्ष्णिप्रतिममाहुरेकं  
 स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २४  
 उपाश्रिताश्चेदिकरुशकाश्च  
 सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः ।

तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं  
 श्रिया वृत्तं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २५  
 अस्तम्भनीयं युधि मन्यमान्यो  
 ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।  
 सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य  
 प्रसह्य कृष्णस्तरसा संमर्द ॥ २६  
 यशोमानौ वर्धयन्पाण्डवानां  
 पुराऽभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य ।  
 यस्य सर्वे वर्धयन्ति स मानं  
 करुशराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २७  
 तमसहं केशवं तत्र मत्वा  
 सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।  
 संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय  
 सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २८  
 यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-  
 दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।  
 सोऽश्वेत कृष्णेन हतः परासु-  
 वर्तनेनोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २९  
 पराक्रमं मे यदवेदयन्त  
 तेषामर्थे सञ्जय केशवस्य ।  
 अनुसरन्तस्य कर्माणि विष्णो-  
 र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ ३०  
 न जातु ताञ्छत्रुरन्यः सहेत  
 येषां स स्यादग्रणीवृष्णिसिंहः ।  
 प्रवेपते मे हृदयं भयेन  
 श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३१  
 न चेद्रच्छेत्सङ्गरं मन्दबुद्धि-  
 स्ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे ।  
 नो चेत्कुरुन्सञ्जय निर्दहेता-  
 मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ॥ ३२  
 मतो हि मे शक्रसमो धनञ्जयः  
 सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ।

धर्मरामो हीनिषेवस्तरस्त्री  
 कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ॥ ३३  
 दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी  
 नो चेत्कुद्वः प्रदहेद्वार्तराष्ट्रान् ।  
 नाहं तथा हर्जुनाद्वासुदेवा-  
 द्भीमाद्वाऽहं यमयोर्वा विभेमि ॥ ३४  
 यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य स्रुत  
 मन्योरहं भीततरः सदैव ।  
 महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तः  
 सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिद्ध्येत् ॥ ३५  
 तस्य क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य  
 स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ।  
 स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन  
 पाञ्चालराजस्य चमूनिवेशनम् ॥ ३६  
 अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः  
 पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ।

जनार्दनं चापि समेत्य तात  
 महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ॥ ३७  
 अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-  
 धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ।  
 न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यात्  
 कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य स्रुत ॥ ३८  
 प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो  
 विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ।  
 समानीतान्पाण्डवान्पृच्छयांश्च  
 जनार्दनं युयुधानं विराटम् ॥ ३९  
 अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः  
 सर्वास्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ।  
 यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-  
 स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।  
 तद्भाषेथाः सञ्जय राजमध्ये  
 न मूर्च्छयेद्यन्न च युद्धहेतुः ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

### त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सञ्जयेनोपप्लव्यं गत्वा पाण्डवान्प्रति धृतराष्ट्रकृतकुशलप्रश्नकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रादीनां कुश-  
 लाविप्रश्नः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः ।  
 उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १  
 स तु राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।  
 अभिवाद्य ततः पूर्वं स्रुतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २  
 गावल्गणिः सञ्जयः स्रुतस्रुत-  
 रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।  
 दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये  
 सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३  
 अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो  
 वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।

कचिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो  
 धनञ्जयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४  
 कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री  
 सत्यव्रता वीरपत्नी सुपुत्रा ।  
 मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-  
 मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५  
 युधिष्ठिर उवाच ।  
 गावल्गणे सञ्जय स्वागतं ते  
 प्रीतात्माऽहं त्वाऽभिनन्दामि स्रुत ।  
 अनामयं प्रतिजाने तवाहं  
 सहानुजैः कुशली चासि विद्वन् ॥ ६

निकृतो वञ्चितः । मनस्वी जितमनाः ॥ ३४ ॥ स्थाने जानन्  
 युक्तं पश्यन् ॥ ३६ ॥ महामात्रं महाभागम् ॥ ३७ ॥ शान्तिमी-

प्सुरस्तीति वदेत्यध्याहारः ॥ ३८ ॥ मूर्च्छयेत् वर्धयेत् । क्रोध-  
 मिति शेषः ॥ ४० ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

चिरादिदं कुशलं भारतस्य  
 श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।  
 मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं  
 दृष्ट्वैव त्वां सञ्जय प्रीतियोगात् ॥ ७  
 पितामहो नः स्वविरो मनस्वी  
 महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।  
 सकौरव्यः कुशली तात भीष्मो  
 यथापूर्वं वृत्तिरस्त्यस्य कश्चित् ॥ ८  
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो  
 वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।  
 महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः  
 कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ९  
 स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-  
 द्भूरिश्रवाः सत्यसन्धः शलश्च ।  
 द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो  
 महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०  
 सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति सञ्जय  
 धनुर्धरा ये पृथिव्यां प्रधानाः ।  
 महाप्रज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता  
 धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ॥ ११  
 कच्चिन्मानं तात लभन्त एते  
 धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ।  
 येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो  
 महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२  
 वैश्यापुत्रः कुशली तात कश्चित्  
 महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।  
 कर्णो मानी कुशली तात कश्चित्  
 सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३  
 स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो  
 महादास्यो दासभार्याश्च सूत ।  
 वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो  
 दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४

कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत्  
 प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।  
 कच्चिदायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो  
 द्विजातीनां सञ्जय नोपहन्ति ॥ १५  
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र  
 उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।  
 स्वर्गस्य कच्चिन्न तथा वर्त्मभूता-  
 मुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिम् ॥ १६  
 एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके  
 शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।  
 ते चेदोषं न नियच्छन्ति मन्दाः  
 कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७  
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो  
 बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।  
 कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति  
 सुहृद्द्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात् ॥ १८  
 कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात  
 ते पाण्डवानां कुरवः सर्वे एव ।  
 द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो  
 नास्मासु पापानि वदन्ति कश्चित् ॥ १९  
 कच्चिद्राज्ये धृतराष्ट्रं सपुत्रं  
 समेत्याहुः कुरवः सर्वे एव ।  
 कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसङ्घान्समेता-  
 न्सरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ २०  
 मौर्वीशुजाग्रप्रहितान्स तात  
 दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।  
 गाण्डीवनुन्नास्तनयिल्लुघोषा-  
 नजिह्मगान्कच्चिदनुस्सरन्ति ॥ २१  
 न चापश्यं कंचिदहं पृथिव्यां  
 योधं समं वाऽधिकमर्जुनेन ।

कुरुभ्यः स्पृहयन्ति कच्चिदित्यनुपपन्नः ॥ ११ ॥ अव्यलीकाः निष्क-  
 पटाः ॥ १४ ॥ वृत्तिं जीविकां दातुमिति शेषः । दायान्मद्वृत्तान् ग्रामा-  
 दीन् ॥ १५ ॥ एतद्ब्राह्मणानां वृत्तेः पालनं ज्योतिः परलोकप्रकाशकं

जीवलोके इह शुक्लं यशस्करम् । दोषं लोभं ब्राह्मणवृत्त्युपघातेन  
 न नियच्छन्ति ॥ १७ ॥ बुभूषते प्रापयितुमिच्छति ॥ १८ ॥ मौ-  
 र्याः भुजः कौटिल्यं तस्य अग्रमिवाग्रं शरसंधानदेशः ततः प्र-



यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः

सुवाससः समंतो हस्तवापः ॥ २२

गदापाणिभीमसेनस्तरस्त्री

प्रवेपयञ्छत्रुसङ्घाननीके ।

नागः प्रभिन्न इव नङ्गलेषु

चक्रम्यते कचिदेनं सरन्ति ॥ २३

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान्

समागतानजयदन्तकूरे ।

वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै

महाबलं कचिदेनं सरन्ति ॥ २४

पुरा जेतुं नकुलः प्रेषितोऽयं

शिबीस्त्रिगर्तान्सञ्जय पश्यतस्ते ।

दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे

माद्रीसुतं कचिदेनं सरन्ति ॥ २५

पराभवो द्वैतवने य आसी-

दुर्मन्त्रिते धोषयात्रागतानाम् ।

यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयाता-

नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २६

अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं

माद्रीपुत्रौ भीमसेनोऽप्यरक्षत् ।

गाण्डीवधन्वा शत्रुसङ्घानुदस्य

स्वस्त्यागमत्कचिदेनं सरन्ति ॥ २७

न कर्मणा साधुनैकेन नूनं

सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय ।

सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-

न्न शकुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

### चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सञ्जयेन युधिष्ठिरप्रश्नानामुत्तरदानपूर्वकं धृतराष्ट्रसन्देशश्रवणविधानम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

यथाऽऽस्थ मे पाण्डव तत्तथैव

कुरुकुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।

अनामयास्तात मनस्विनस्ते

कुरुश्रेष्ठानपृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १

सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे

सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।

दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः

कुतो दायालोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २

यद्युष्मासु वर्ततेऽसावधर्म्य-

मदुग्धेषु दुग्धवत्तन्न साधु ।

मित्रधृक् स्याद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रो

युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३

स चापि जानाति भृशं च तप्यते -

शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।

शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य

मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४

सरन्ति तुभ्यं नरदेव सङ्गमे

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।

समुद्धृष्टे दुन्दुभिः शङ्खशब्दे

गदापाणिं भीमसेनं सरन्ति ॥ ५

माद्रीसुतौ चापि तथाऽऽजिमध्ये

सर्वा दिशः संपतन्तौ सरन्ति ।

सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं

महारथौ समरे दुष्प्रकम्पौ ॥ ६

हितान् प्रेषितान् ॥ २१ ॥ सुवाससः सुपुङ्गाः । हस्तवापो हस्त-

क्षेपः । एकषष्टिर्वाणा अस्य एकेन यत्नेन प्रक्षेप्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥

नङ्गलेषु सत्रुणेषु स्थलेषु ॥ २३ ॥ दन्तकूरे संग्रामे ॥ २४ ॥

जयः अर्जुनः ॥ २६ ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

गरीयानिति शृणोति चेति संबन्धः ॥ ४ ॥ तुभ्यं त्वाम्

॥ ५ ॥

न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-  
 न्नागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।  
 त्वं चेत्तथा सर्वधर्मोपपन्नः  
 प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ।  
 त्वमेवैतत्कृच्छ्रगतश्च भूयः  
 समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो ॥ ७  
 न कामार्थं सन्त्यजेयुर्हि धर्मं  
 पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।

त्वमेवैतत्प्रज्ञयाऽजातशत्रो  
 समीकुर्या येन शर्माभ्युत्सृजे ॥ ८  
 धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च  
 ये चाप्यन्ये सन्निविष्टा नरेन्द्राः ।  
 यन्मां ब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया-  
 मजातशत्रो वचनं पिता ते ॥ ९  
 सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन्  
 समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जयानपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

### पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जयेन युद्धनिन्दापूर्वकं पाण्डवैः शमस्वीकारस्य भीष्मधृतराष्ट्राद्यभिमतत्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च  
 जनार्दनो युयुधानो विराटः ।  
 यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं  
 गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १  
 संजय उवाच ।  
 अजातशत्रुं च वृकोदरं च  
 धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ।  
 आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं  
 युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २  
 पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं  
 धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।  
 सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां  
 वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥ ३  
 शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-  
 न्नयोजयत्स्वरमाणो रथं मे ।  
 सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-  
 स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४

सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः  
 संस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।  
 जाताः कुले ह्यनृशंसा वदान्या  
 हीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५  
 न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं  
 सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।  
 उद्भासते ह्यञ्जनविन्दुवत्त-  
 च्छुभ्रे वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६  
 सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः  
 पापोदयो भावसंस्थः कुरूणाम् ।  
 कस्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन्  
 पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७  
 ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं  
 ते वै पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।  
 उपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयु-  
 र्यतः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८  
 ते चेत्कुरूननुशिष्याथ पार्था  
 निर्णीय सर्वान्द्रिपतो निगृह्य ।

अनागतं भङ्गातं अदृष्टमित्यर्थः ॥ ७ ॥ चतुर्विंशो-  
 ऽध्यायः ॥ २४ ॥

रथमयोजयत् । इह आगन्तुम् । राज्ञः तत् वचनं पाण्डवानां रो-  
 चतां ततश्च शमोऽस्तु ॥ ४ ॥ संस्थानेनाकारेण । मार्दवेन कृपया ।  
 उद्योग ५

आर्जवेन अकौटिल्येन । अनृशंसाः अनुप्राः । हीनिषेवाः लज्जापरा-  
 यणाः ॥ ५ ॥ हीनं ह्रीं सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं साधुत्वं वा । भीमसेनाः  
 भीषणसैन्याः ॥ ६ ॥ यत्र सङ्क्रमे भावसंस्थः स इति शेषः ॥ ७ ॥  
 ज्ञातीनां दुर्योधनादीनां कार्यं घोषयात्रायां गन्धर्वेभ्यो मोचनादिकं



समं वस्तुजीवितं मृत्युना स्या-  
 द्यजीवध्वं ज्ञातिवधेन साधु ॥ ९  
 को ह्येव युष्मान्सह केशवेन  
 सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।  
 ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं  
 लब्ध्वाऽपि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०  
 को वा कुरुद्रोणभीष्माभिगुप्ता-  
 नश्चत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।  
 रणे विजेतुं विषहेत राजन्  
 राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११  
 महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः  
 को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।

सोऽहं जये चैव पराजये च  
 निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥ १२  
 कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया  
 निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।  
 सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं  
 पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३  
 कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये  
 कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसञ्जयानाम् ।  
 न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो  
 धनञ्जयो वा जातु किञ्चिन्न कुर्यात् ॥ १४  
 प्राणान्दद्याद्याचमानः कुतोऽन्य-  
 देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।  
 एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य  
 मतं यद्रः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

### षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिरेण स्वपरयोः शुभाशुभाभिसन्धिकथनपूर्वकं स्वस्याजय्यत्वमभिधाय इन्द्रप्रस्थे राज्यदाने शान्तिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कां नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि  
 युद्धैषिणीं येन युद्धाद्विभेषि ।  
 अयुद्धं वै तात युद्धाद्वरीयः  
 कस्तल्लब्ध्वा जातु युद्धेयत सत ॥ १  
 अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य सञ्जय  
 सिद्ध्येत्सङ्कल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।  
 न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-  
 दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २  
 कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छे-  
 त्को देवशमो हि वृणीत युद्धम् ।  
 सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था  
 धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३

धर्मोदयं सुखमाशंसमानाः  
 कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।  
 सुखं प्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं  
 कर्मारभेद्यच्च धर्मानपेतम् ॥ ४  
 क इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगानां  
 कर्माभिज्ञः स्वशरीरं दुनोति ।  
 यया प्रमुक्तो न करोति दुःखं  
 तृष्णां त्यजेत्सर्वधर्मादपेताम् ॥ ५  
 यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो  
 भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।  
 कामार्थलाभेन तथैव भूयो  
 न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्रः ।

उपकुट्टं निन्दितम् ॥ ८ ॥ निर्णयं निश्चयं कृत्वा । निगृह्य हृत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ निःश्रेयसं निश्चयम् ॥ १२ ॥ निर्धर्मार्थं धर्मार्थयोर्विरुद्धं कम कथं कुर्युः । प्रणतः अस्मीति शेषः ॥ १३ ॥ साधनार्थं सं-

धिकार्यस्य सिद्ध्यर्थं ब्रवीमि नतु युष्मान् भीषयामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ अहीनं अनपगतम् ॥ ३ ॥ उक्तमर्थं प्रकृते योजयति

संपश्येमं भोगचयं महान्तं  
 सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ६  
 नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां  
 नाश्रेयान्वै गीतशब्दं शृणोति ।  
 नाश्रेयान्वै सेवते माल्यगन्धा-  
 न्न चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ॥  
 नाश्रेयान्वै प्रावारान्संविबस्ते  
 कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ॥ ७  
 अत्रैव स्यादबुधस्यैव कामः ।  
 प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ८  
 स्वयं राजा विषमस्थः परेषु  
 सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।  
 यथाऽऽत्मनः पश्यति वृत्तमेव  
 तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ९  
 आसन्नमग्निं तु निदाघकाले  
 गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।  
 यथा विवृद्धं वायुवशेन शोचे-  
 त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ १०  
 प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा  
 लालप्यते सञ्जय कस्य हेतोः ।  
 प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं  
 पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ ११  
 अनाप्तवच्चाप्ततमस्य वाचः  
 सुयोधनो विदुरस्यावमत्य ।

संपश्येति । अस्माभिरित्यत्र धार्तराष्ट्रान् अन्तर्भाव्याह । पश्चादधि-  
 केन पुत्रशतेन सह धृतराष्ट्रस्य भोगं महान्तं पश्य । अथापि कृत्स्नं  
 स्वस्यैव भवत्विति बुद्ध्याऽस्मान् राज्यादूरीकृत्य ततो भोगात् तृप्तिं  
 न लभत इति भावः ॥ ६ ॥ पितृव्यनिन्दादोषाद्रीतः पुनराह ना-  
 श्रेयानिति । यः पुण्यवत्तरः स विग्रहाणामीश्वरो भवति परैः स-  
 ह विरोधं कृत्वा स्वोत्कर्षं करोति । अन्यस्तु तेनैव नश्यति । अतः  
 स पुण्यवत्तर एव । अस्मद्दोषात्तु वयं वने दुःखमनुभवामो नतु  
 परापराधेनेति भावः । प्रावारान् दिव्यवासांसि संविबस्ते परिधत्ते ।  
 अन्यथा अश्रेयांश्चेदराजा तर्हि अस्मान् कुरुभ्यः कथं संप्रणुदेत्  
 दूरीकुर्यात् । शत्रूणां राज्यान्वशनं हि पुण्यवतामेव कर्म नाश्रेयसा-  
 मिति भावः ॥ ७ ॥ अत्रेति यद्यप्येवं तथापि अन्तर्दाहकरोऽयं कामः  
 अबुधस्य दुर्योधनादेरेव उचितो न बुधस्यास्मदादेरित्यर्थः । शरी-  
 रे शरीरमध्ये स्थितं हृदयं दुनोति खेदयति ॥ ८ ॥ अबुधत्वमे-

सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी  
 संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ १२  
 मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां  
 बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।  
 स तं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो  
 न सस्मार विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १३  
 मानघ्नस्यांसौ मानकामस्य चेर्षोः  
 संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।  
 दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य  
 कामात्मनो दौर्हिदैर्भावितस्य ॥ १४  
 अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-  
 मित्रद्रुहः सञ्जय पापबुद्धेः ।  
 सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी  
 प्रपश्यमानः प्राजहाद्धर्मकामौ ॥ १५  
 तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभू-  
 न्मतिः कुरूणामागतः स्यादभावः ।  
 काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो  
 न विन्दते यद्वार्तराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १६  
 क्षतुर्यदा नान्ववर्तन्त बुद्धिं  
 कृच्छ्रं कुरुन्मृत तदाऽभ्याजगाम ।  
 यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य  
 तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १७  
 तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य  
 ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सृत ।

वाह स्वयमिति । विषमस्थः संकटस्थः सन् परेषु कर्णादिषु  
 आत्मनो वृत्तं अशक्तत्वं तथा परेषां कर्णादीनामपि स  
 दुर्योधनोऽभ्युपैति ॥ ९ ॥ गम्भीरकक्षे बहुतृणे गहने वने । क्षेमं  
 शोचेत् मम सुखं नास्तीति शोकं कुर्यात् । मुमुक्षुः तस्माद्वाहादा-  
 त्मानं मोचयितुमिच्छुः । शिशिरव्यपाये वसन्ते । तत्रापि निदाघ-  
 काले दाहकाले मथ्याहे ॥ १० ॥ लालप्यते दीनवद्भाषते ।  
 मन्दं अभाग्यम् ॥ ११ ॥ विदुरस्य वाचोऽवमत्य सुतस्य  
 प्रियैषी अधर्ममेव संविशते आश्रयते ॥ १२ ॥ कुरुभ्यः कुरूणां  
 हितार्थम् । न सस्मार नादृतवान् । पुत्रकाम्यात् पुत्रलोभात् ॥ १३ ॥  
 अंसौ राजा सुतस्य प्रियैषी धर्मकामौ प्राजहात् त्यक्तवानिति  
 द्वयोः संबन्धः । ईर्षोः परोत्कर्षासहिष्णोः । संरम्भिणः क्रोधिनः  
 मन्युवशानुगस्य दैन्यभाजां कर्णादीनामनुगस्य । दौर्हिदैः पापैः  
 भावितस्य पूजितस्य ॥ १४ ॥ अनेयस्य अशिक्षणीयस्य । अश्रेय-

दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो  
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १८  
सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः  
कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।  
आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः  
प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १९  
आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो  
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।  
तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यः  
सर्वं स्वकं मद्गते मन्यतेऽर्थम् ॥ २०  
यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं  
युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै ।  
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति  
कथं कर्णो नाभवद्वीप एषाम् ॥ २१  
कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च  
द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।  
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति  
यथाऽर्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २२  
जानन्त्येतत्कुरवः सर्व एव  
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।  
दुर्योधने राज्यमिहाभवद्यथा  
अरिन्दमे फाल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २३  
तेनानुबन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः  
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।

किरीटिना तालमात्रायुधेन  
तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २४  
गाण्डीवविष्फारितशब्दमात्रं  
श्रुत्वैव ते धार्तराष्ट्रा त्रियन्ते ।  
कुट्टं न चेदीक्षते भीमसेनं  
सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २५  
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-  
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।  
धनञ्जये नकुले चैव सूत  
तथा वीरे सहदेवेऽसहिष्णौ ॥ २६  
सचेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं  
बुद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।  
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा  
न नश्येयुः सञ्जय धार्तराष्ट्राः ॥ २७  
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं  
त्वां पूजयन्सञ्जयाहं क्षमेयम् ।  
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं  
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदाऽऽसीत् ॥ २८  
अद्यापि सा तत्र तथैव वर्ततां  
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।  
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं  
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

### सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सञ्जयेन युधिष्ठिरं प्रति युद्धे दोषोद्गावनपूर्वकं परैर्भागाप्रदानेपि शमाश्रयणस्यैव ज्यायस्त्वकथनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

धर्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा  
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।

सः अमान्यस्य प्रपश्यमानः पश्यन्नपि ॥ १५ ॥ तस्मिन् लुब्धे  
शमः न उपलभ्यः यः मद्गते मम वनं प्रति गमने सति सर्वं  
स्वकमेवार्थं मन्यते इति योज्यम् ॥ २० ॥ पारणीयं जेतुं  
शक्यम् । युद्धानि गोप्रहदौ आसन् । द्वीपो द्वीपवत् युद्धप्रवाहेण उ-  
ह्यमानस्याश्रयः ॥ २१ ॥ अनुबन्धं वध्नातीति बन्धो राज्यादिः  
तमनुसृत्य वर्तमानं पाण्डवानां ममत्वं धार्तराष्ट्रो हर्तुं शक्यं

महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं

संपश्य त्वं पाण्डव मा व्यनीनशः ॥ १

मन्यते । किं कृत्वा । तेन किरीटिना सह तत्र राज्ये निमित्ते सति  
संयुगं संग्रामं गत्वा प्राप्य । तालो हस्तचतुष्टयं तद्वेदिना धनु-  
र्विधावेदिना ॥ २४ ॥ एतां बुद्धिं राज्यस्य अप्रदाने नाशोऽ-  
स्तीत्येवंरूपम् ॥ २७ ॥ भूतपूर्वं भीमबन्धनजतुगृहदाहादि ॥ २८ ॥  
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

महान् श्रावः श्रवणं यस्य महाकीर्तौत्यर्थः । मा व्यनीनशः

नचेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-  
 त्रयच्छेरस्तुभ्यमजातशत्रो ।  
 भैक्षचर्यामन्धकवृणिराज्ये  
 श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २  
 अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये  
 महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।  
 भूयश्च तद्यशसो नानुरूपं  
 तस्मात्पापं पाण्डव मा कृथास्त्वम् ॥ ३  
 कामा मनुष्यं प्रसजन्त एते  
 धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।  
 पूर्वं नरस्तान्मतिमान्प्रणिघ्नन्  
 लोके प्रशंसां लभतेऽनवधाम् ॥ ४  
 निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ  
 तामिच्छतां बाध्यते धर्म एव ।  
 धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः  
 कामे गृध्रो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५  
 धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं  
 महाप्रतापः सवितेव भाति ।  
 हीनो हि धर्मेण महीमपीमां  
 लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६  
 वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं  
 यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।  
 परं स्थानं मन्यमानेन भूय  
 आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७  
 सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं  
 योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।  
 वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं  
 दुःखं शेते कामवेगप्रणुनः ॥ ८

एवं पुनर्ब्रह्मचर्याऽप्रसक्तो  
 हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।  
 अश्रद्धत्परलोकाय मूढो  
 हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९  
 न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र  
 पुण्यानां वाऽप्यथवा पापकानाम् ।  
 पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं  
 पश्चात्त्वेनमनुयात्येव कर्ता ॥ १०  
 न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्योऽथ दत्तं  
 श्रद्धापूर्तं गन्धरसोपपन्नम् ।  
 अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु  
 तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११  
 इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं  
 न वै किञ्चित्क्रियते प्रेत्य कार्यम् ।  
 कृतं त्वया पारलोक्यं च कर्म  
 पुण्यं महत्सद्भिरतिप्रशस्तम् ॥ १२  
 जहाति मृत्युं च जरां भयं च  
 न क्षुत्पिपासे मनसोऽप्रियाणि ।  
 न कर्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चि-  
 दन्यत्र वै चेन्द्रियप्रीणनाद्वि ॥ १३  
 एवरूपं कर्मफलं नरेन्द्र  
 मातापित्रोर्हृदयस्याप्रियेण ।  
 त्यज क्रोधं पाण्डव हर्षजं च  
 लोकाबुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४  
 अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा  
 सत्यं दमं चार्जवमानृशंस्यम् ।  
 अश्वमेधं राजसूयं तथेष्टा  
 पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५

क्रोधेन धार्तराष्ट्रान् मा नाशय ॥ १ ॥ प्रसजन्ते स्पृशन्ति ॥ ४ ॥  
 युध्नः स्पृहावान् ॥ ५ ॥ कर्मणां अर्थकामादर्थानां मध्ये ॥ ६ ॥  
 परं स्थानं परलोकं मन्यमानेन मानयता । वर्षपूगं वर्षगणम् ।  
 तत्रत्यसुखेभ्यस्तदर्थं त्वया आत्मापि दत्तः ॥ ७ ॥ सुखप्रिये  
 भोगान् पुत्रादींश्च सेवमानः । योगाभ्यासे वित्तवृत्तिनिरोधम-  
 भ्यस्तितुं कर्म आसनप्राणायामादिकं न करोति ॥ ८ ॥ धर्मं च

यज्ञादिरूपं हित्वा यः अधर्ममेव प्रकरोति संचिनोति ॥ ९ ॥  
 कृतं कर्म भोगं विना आत्मज्ञानं विना वा न नश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥  
 अन्वाहार्येष्वित्यनेन श्रौतमिष्टादिकं लक्ष्यते । तत्र हि अन्वा-  
 हार्यो दक्षिणात्वेन दीयते ॥ ११ ॥ कार्यं धर्मः । प्रेत्य मृत्वा ॥ १२ ॥  
 परलोके कर्म नास्तीत्याह जहातीति ॥ १३ ॥ अत्र कर्म कुर्वन्  
 कामवशादमुत्र फलं न प्रार्थयेतेत्यर्थः । कर्मजं फलं त्यक्त्वा

तच्चेदेवं द्वेषरूपेण पार्थाः  
 करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।  
 निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु  
 दुःखं वासं पाण्डवा धर्म एव ॥ १६  
 प्रव्रज्यया यातयित्वा पुरस्ता-  
 दात्माधीनं यद्वलं ते तदाऽसीत् ।  
 नित्यं च वश्याः सचिवास्तवेमे  
 जनार्दनो युयुधाश्च वीरः ॥ १७  
 मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः  
 प्रहारिभिः सहपुत्रैर्विराटः ।  
 राजानस्ते ये विजिताः पुरस्ता-  
 त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८  
 महासहायः प्रतपन्बलस्थः  
 पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।  
 वरान्हनिष्यन्दिषतो रङ्गमध्ये  
 व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९  
 बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य  
 निजान्कस्मात्कर्षयित्वा सहायान् ।  
 निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु  
 युयुत्ससे पाण्डव हीनकाले ॥ २०  
 अप्राज्ञो वा पाण्डव युद्धमानो-  
 ऽधर्मज्ञो वा भूतिमथोऽभ्युपैति ।  
 प्रज्ञावान्वा बुद्ध्यमानोऽपि धर्मं  
 संस्तम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१

नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-  
 र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।  
 आत्थ किं तत्कारणं यस्य हेतोः  
 प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२  
 अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि  
 यशोमुषं पापफलोदयं वा ।  
 सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो  
 मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३  
 पापानुबन्धं को नु तं कामयेत  
 क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।  
 यत्र भीष्मः शान्तनवो हतः स्या-  
 द्यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४  
 कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो  
 विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।  
 एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-  
 द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५  
 लब्ध्वाऽपीमां पृथिवीं सागरान्तां  
 जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।  
 प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-  
 न्नैवं विद्वान्नैव युद्धं कुरु त्वम् ॥ २६  
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-  
 रेवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।  
 अपक्रमेः स्वं प्रदायैव तेषां  
 मागास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

परेण वैराग्येण संपन्नो मोक्षार्थं योगाभ्यासमेव कुरुष्व किं राज्येन बन्धुनाशलाभ्येनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ तच्चेदिति । भो पार्थाः भो पाण्डवाः तत्पापं कर्म गोत्रवधरूपं द्वेषरूपेण चिराय प्रागेव चेत्करिष्यध्वं तर्हि यद्वने वर्षपूगान् दुःखं वासं निवसध्वं तद्धर्मं एवेति यत्तत्पदाध्याहारेण योज्यम् । राज्यार्थं सर्वलोकनाशमिच्छतां भवतां दुर्योधनेन यो वनवासः कारितः स धर्म एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ पुरस्तात् प्रव्रजनकाले एव यत् यतः पुरस्तादपि एतद्वलं आत्माधीनमेवासीत् । ज्ञातिवधेनापि राज्यसुखमावश्यकं

चेत्तर्हि पूर्वमेव सहायसत्वात्कृतो न युद्धं कृतमिति एतदादि-  
 श्लोकचतुष्टयार्थः ॥ १७ ॥ हीनकाले गते काले इत्यर्थः ॥ २० ॥  
 सर्वथापि युद्धं न कर्तव्यं जयपराजययोरव्यवस्थितत्वादित्याह  
 अप्राज्ञ इति । भूतेरपैति दैवादिति शेषः ॥ २१ ॥ अव्या-  
 धिजं कटुकं पितादिकं विनाप्यरोचकम् । यशोमुषं यशोहरम् ।  
 पेयं गिलनीयम् । मन्युं क्रोधम् । प्रशाम्य शान्तो भव ॥ २३ ॥  
 देवयानात्पथोऽर्चिरादिमार्गादपुनरावृत्तिफलात् गोत्रद्रोहेण मागा  
 इत्यर्थः ॥ २७ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

## अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

युधिष्ठिरेण सञ्जयंप्रति धर्माधर्मनिर्णयस्य इतरासाधारणतया स्वस्य धर्मरहस्यज्ञश्रीकृष्णवचनानुयायित्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं सञ्जय सत्यमेत-

द्धर्मो वरः कर्मणां यच्चमात्थ ।

ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्त्वं

यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १

यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते

धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।

विभ्रद्धर्मो धर्मरूपं तथा च

विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २

एवं तथैवापदि लिङ्गमेत-

द्धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम् ।

आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-

मापद्धर्मं सञ्जय तं निबोध ॥ ३

लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म  
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।

प्रकृतिस्थश्चापि वर्तमान

उभौ गह्वौ भवतः सञ्जयैतौ ॥ ४

अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां

प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।

संपश्येथाः कर्मसु वर्तमानान्

विकर्मस्थान्सञ्जय गर्हयेस्त्वम् ॥ ५

मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय

विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।

अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः

सर्वोत्सङ्गं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६

तदध्वानः पितरो ये च पूर्वे

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।

धर्माधर्मपरीक्षायां त्रैविध्यमाह यत्रेति । यत्र पुरुषे दम्भा-  
दिमति अधर्मः अभिचारार्थं मन्त्रजपादिः धर्म इत्येवान्ये  
जानन्ति । तथा प्रच्छन्नयोगिनि दत्तात्रेयादौ धर्मो रागद्वेषा-  
दिशून्यतारूपो योगधर्मोऽपि उन्मत्तवदाचरणादधर्मरूप इव  
दृश्यते । यत्र वसिष्ठादौ धर्मः धर्मरूप एव । यद्यपि चाण्डालादौ  
अधर्मोऽप्यधर्मरूप एवास्ति तथापि तस्यानुपादेयत्वात्त्रयमेव  
विचार्यम् । एतच्च त्वयापि विदुषा मयि विचार्यमित्याशयः ॥ २ ॥  
आपत्कालवशाद्धर्माधर्मयोर्व्यासो जायत इत्याह एवमिति ।  
एतदेवरूपं लोकप्रत्यक्षं लिङ्गं ब्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनादि ।  
क्षत्रियस्य शौर्यादि । वैश्यस्य कृष्यादि । तत्तथैव यथोक्तमेव ।  
तथापि नित्यवृत्ती नित्यं वर्तते तौ नित्यवृत्ती धर्माधर्मौ तल्लिङ्गं  
भजेताम् । अयं भावः । क्षत्रलिङ्गं ब्राह्मणवैश्ययोरापदि धर्मः  
अनापद्यधर्मः । तथा वैकस्यैव लिङ्गस्य वर्णान्तरे अवस्था-  
भेदाद्धर्मत्वमधर्मत्वं च नित्यमिति । तत्रापि विशेषमाह आद्य-  
मिति । आद्यं ब्राह्मणलिङ्गं याजनादि यस्यास्ति ब्राह्मणस्य  
तस्यैव तत् प्रमाणं अव्यभिचारि । आपद्यपि क्षत्रियेण याज-  
नाध्यापनादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवंविधं तं आपद्धर्मं  
शास्त्रान्निबोध बुध्यस्व ॥ ३ ॥ प्रकृतिः जीविकाहेतुभूतं धनम् ।  
तच्च क्षत्रियस्य भूमिशस्त्रादिकम् । वैश्यस्य धनपश्यादिकम् ।  
तस्मिन्सर्वात्मना नष्टे सति येन कर्म संध्योपासनादिकं निष्पा-  
दयेत् तत् भिक्षाटनादिकमपि परीप्सेत्कर्तुमिच्छेत् । अन्यथा  
जीविकाया अभावात्कर्मलोपः प्राणनाशश्च स्यादतोऽत्यन्तापदि  
तावान् विप्रधर्माऽपीतरैरनुष्ठेयएव । प्रकृतिस्थश्चेति । आपदि  
आपद्धर्मं प्रकृतिस्थोऽपि यथापद्धर्ममनुसरेत्स लोभार्द्रः ।

आपत्स्थोऽपि यदि प्राकृतं धर्ममनुसरेत्स जीवनलोपात् कुटुम्ब-  
हिंसया च गर्ह्य इत्यर्थः । यो न कर्मेति क. ड. पाठः ॥ ४ ॥  
यत् यस्माद्धेतोः । विधात्रा अविनाशं ब्राह्मण्यविनाशाभावमि-  
च्छतां ब्राह्मणानां आपदुत्तीर्णानां प्रायश्चित्तं विहितम् । तस्मा-  
द्धेतोरापदि अन्यस्यान्यधर्माश्रयणं प्रसक्तमेवेति ज्ञायते । अत-  
एव एकचक्रायामस्माभिः कृतं भिक्षाटनं नानुचितमित्यर्थः ।  
एवमनापदि कर्मसु वर्तमानान् आपदि च विकर्मस्थान् संप-  
श्येथाः सम्यगेवेदमिति पश्येथाः । अन्यथा तु आपदि कर्म-  
स्थान् आत्मपरहिंसान् अनापदि विकर्मस्थांश्चातिलुब्धान्  
विहर्षयेस्त्वम् । आपद्येतां कर्मसु इति क. ड. पाठः ॥ ५ ॥ किंच  
मनीषिणां मनसः निग्रहं नाशं कर्तुमिच्छताम् । ईष गतिहिंसा-  
दर्शनेष्वित्यस्य रूपम् । सत्त्वविच्छेदनाय सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्य वि-  
दात्मना सह एकलोलीभूतस्य विच्छेदनाय मुञ्जेपीकान्यायेन पृथक्-  
रणाय सत्सु सतां गृहेषु वृत्तिर्जीविका शास्त्रे विधीयते । वेदानिमं  
लोकममुं च परित्यज्यात्मनात्मानमन्विच्छेदिति श्रुत्यात्मान्वेषणाय  
सर्वसंन्यासपूर्वकं भिक्षाचर्यविधानात् । न ब्राह्मी वृत्तिः कस्यापि  
निन्द्या । येतु अब्राह्मणा अपि वैद्याः विद्यानिष्ठाः न भवन्ति तेषां  
भिक्षाचर्यस्याविधानात् तेभ्यः तेषामर्थं सर्वोत्सङ्गं सर्वेषामुत्सङ्गं  
समीपं स्वधर्मसंयोगं आपदनापदोरुचितं साधु मन्येत । सर्वोच्छेद-  
मिति क. ड. पाठे तेभ्यस्तेषामर्थं भिक्षाटनं सर्वधर्मोच्छेदाय  
मन्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदध्वान इति । पित्रादयः यज्ञिणो ये  
ते सर्वे तदध्वानः स एव मयोक्तोऽध्वा मार्गो येषां ते तदध्वा-  
नोऽभूवन् । हि प्रसिद्धम् । ये च कर्म न कुर्युः संन्यासिन इत्यर्थः ।



यज्ञैषिणो ये च हि कर्म कुर्यु-  
 र्नान्यं ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये ॥ ७  
 यत्किञ्चनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां  
 यदेवानां त्रिदशानां परं यत् ।  
 प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं  
 नाधर्मतः सञ्जय कामयेयम् ॥ ८  
 धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्वा-  
 प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।  
 नानाविधांश्चैव महाबलांश्च  
 राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९  
 यदि ह्यहं विसृजन्साम गह्वीं  
 नियुध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।  
 महायशाः केशवस्तद्वीतु  
 वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०

शैनेयोऽयं चेदयश्चान्धकाश्च  
 वार्ष्णेयभोजाः कुरुराः सञ्जयाश्च ।  
 उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं  
 निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११  
 वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै  
 कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।  
 मनस्विनः सत्यपरायणाश्च  
 महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२  
 काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो  
 लब्ध्वा कृष्णं आतरमीशितारम् ।  
 यस्यै कामान्वर्षति वासुदेवो  
 ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३  
 ईदृशोऽयं केशवस्तात विद्वान्  
 विद्धि ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।  
 प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो  
 नातिक्रामे वचनं केशवस्य ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

### एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीकृष्णेन स्वस्य कुरुराण्डवेषु तुल्यवृत्तित्वकथनपूर्वकं कर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वसमर्थनम् ॥ १ ॥ तथा सञ्जयप्रति दुर्यो-  
 धनादिकृतानयस्सारणपूर्वकं स्वस्य सन्ध्यर्थं तत्रागमनकथनम् ॥ २ ॥ तथा पाण्डवानां शमाशमान्यतरपक्षानुसारि-  
 त्वकथनपूर्वकं धृतराष्ट्रं प्रति यथाभिलषितकरणकथनचोदनम् ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच ।  
 अविनाशं सञ्जय पाण्डवाना-  
 मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।  
 तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत  
 समाशसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १  
 कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव  
 नान्यद्भूयां तान्प्रति शाम्यतेति ।  
 राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि  
 मन्ये चैतत्पाण्डवानां समक्षम् ॥ २

सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं  
 प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन ।  
 यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः  
 कस्मादेषां कलहो नावमूर्च्छेत् ॥ ३  
 न त्वं धर्मं विचरं सञ्जयेह  
 मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।  
 अथो कस्मात्सञ्जय पाण्डवस्य  
 उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ४

ते सर्वे तदध्वानः । अहमपि आस्तिकोऽस्मीति ततोऽन्यं अध्वानं  
 न मन्ये ॥ ७ ॥ धर्मेश्वरः धर्मफलस्य दाता ॥ ९ ॥ कृष्णप्र-  
 णीताः कृष्णेनैव नीतिपथं नीताः ॥ १२ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥  
 शाम्यतेति वचनादन्यत्तान्प्रति न ब्रूयाम् । पाण्डवानां

समक्षं राज्ञो युधिष्ठिराच्च एतदेव शृणोमि । अहं च एतन्मन्ये  
 मानयामि ॥ २ ॥ तत्र राज्ये निमित्ते । गृद्धः लिप्सावान् । एवं  
 सति एषां कौरवाणां कस्माद्धेतोः कलहः नावमूर्च्छेत् ॥ ३ ॥  
 विचरं विचलितम् । पूरयतः पालयतः ॥ ४ ॥



यथाख्यातमावसतः कुटुम्बे  
 पुरा कस्मात्साधुविलोपमात्थ ।  
 अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-  
 दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥ ५  
 कर्मणाऽऽहुः सिद्धिमेके परत्र  
 हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।  
 नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-  
 द्विद्वानपीह विहितं ब्राह्मणानाम् ॥ ६  
 या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म  
 तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।  
 तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म  
 पीत्वोदकं शाम्यति तृणयाऽऽर्तः ॥ ७  
 सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव  
 संवर्तते सञ्जय तत्र कर्म ।  
 तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-  
 न्मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥ ८  
 कर्मणाऽमी भान्ति देवाः परत्र  
 कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।  
 अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव  
 अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ९  
 मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-  
 नतन्द्रितश्चन्द्रमाश्चाभ्युपैति ।  
 अतन्द्रितो दहते जातवेदाः  
 समिद्धमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ १०  
 अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं  
 विभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।  
 अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति  
 सन्तर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ ११  
 अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः  
 सन्नादयन्नन्तरिक्षं दिशश्च ।

अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार  
 श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिदेवतानाम् ॥ १२  
 हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि  
 तेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ।  
 सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो  
 दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ॥ १३  
 एतानि सर्वाण्युपसेवमानो  
 यो देवराज्यं मधवान्प्राप मुख्यम् ।  
 बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार  
 समाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ १४  
 हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि  
 तेन देवानामगमद्रौरवं सः ।  
 तथा नक्षत्राणि कर्मणाऽमुत्र भान्ति  
 रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ॥ १५  
 यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो  
 गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च सूत ।  
 ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च  
 निषेवमाणा ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥ १६  
 जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं  
 विप्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशां च ।  
 स कस्माच्चं जानतां ज्ञानवान्सन्  
 व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्थे ॥ १७  
 आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य  
 तथाऽश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।  
 संयुज्यते धनुषा वर्मणा च  
 हस्त्यश्वाद्यै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १८  
 ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-  
 मवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।  
 धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्वा-  
 दार्यं वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १९

यथाख्यातं प्रसिद्धिमनतिक्रम्य आवसतः अधितिष्ठतः साधु-  
 विलोपं धर्मलोपं युधिष्ठिरे कस्मादेतोः आत्थ उक्तवान् त्वम् ।  
 अस्मिन्विधौ ॥ ५ ॥ व्यायच्छसे निग्रहं करोषि ॥ १७ ॥  
 विद्या धर्मः शौर्यं च युधिष्ठिरे पुष्कलमस्तीति नायमन्येन  
 उच्यते ॥ ६

शिक्षणीयो जेतुं वा शक्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौरवाणां  
 अवधेन उपायम् । राज्यप्राप्ताविति शेषः । एषां एतैः ।  
 भीमसेनं आर्यं वृत्ते अहिंसायां निगृह्य पुण्यमेव कृतं  
 स्यात् ॥ १९ ॥

ते चेत्पिण्डे कर्मणि वर्तमाना  
 आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।  
 यथाशक्त्यापूरयन्तः स्वकर्म  
 तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ २०  
 उताहो त्वं मन्यसे शाम्यमेव  
 राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।  
 अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं  
 तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१  
 चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं संविभाग-  
 मवेक्ष्य त्वं सञ्जय स्वं च कर्म ।  
 निशम्याथो पाण्डवानां च कर्म  
 प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २२  
 अधीयीत ब्राह्मणो वै यजेत  
 दद्यादीयात्तीर्थमुख्यानि चैव ।  
 अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्यान्  
 प्रतिग्रहान्वा विहितान्प्रतीच्छेत् ॥ २३  
 'अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत  
 दद्याद्धनं न तु याचेत किञ्चित् ।  
 न याजयेन्न तु चाध्यापयीत  
 एवं स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ॥' २४  
 तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां  
 कृत्वा धर्मेणाग्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।  
 यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य  
 दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेदृहान् ॥ २५  
 स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं  
 यदृच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।  
 वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-  
 र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नग्रमत्तः ॥ २६

प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां  
 धर्मशीलः पुण्यकृदावसेदृहान् ।  
 परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां  
 नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।  
 नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-  
 देवं स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २७  
 एतान् राजा पालयन्नग्रमत्तो  
 नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।  
 अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु  
 नाधार्मिकाननुरुध्येत कामात् ॥ २८  
 श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-  
 दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।  
 स तं द्रष्टुमनुशिष्यन्प्रजानां  
 न चैतद्बुध्येदिति तस्मिन्नसाधुः ॥ २९  
 यदा गृध्येत्परभूतौ नृशंसो  
 विधिप्रकोपाद्ब्रह्ममाददानः ।  
 ततो राज्ञामभवद्युद्धमेत-  
 तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।  
 इन्द्रेणैतदस्युवधाय कर्म  
 उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ ३०  
 तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते  
 सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ।  
 अधर्मज्ञैर्धर्ममनुध्यमानैः  
 प्रादुर्भूतः सञ्जय साधु तन्न ॥ ३१  
 तत्र राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो  
 धर्म्यं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।  
 नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराणं  
 तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ॥ ३२

शाम्यमेव शमः कार्यएवेति मन्यसे तर्हि धर्मतन्त्रं धर्मानुष्ठानं  
 युद्धपक्षेऽस्ति उत अयुद्धपक्षे । तयोर्मध्ये यदेव वक्ष्यसि तथैव  
 ते वाचं शृणोमि करिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ सः क्षत्रियः ।  
 अधीत्य प्राप्य ॥ २६ ॥ तस्मात् राज्ञः श्रेयान् प्रशस्ततरः  
 अभिज्ञातः ज्ञानतः धर्मतश्च यदि कश्चिदस्ति स तं युधिष्ठिरं प्रजानां  
 कर्मणि षष्ठी । प्रजाः द्रष्टुं राज्यं प्राप्तुमित्यर्थः । अनुशिष्यन् अनु-  
 शासितुमिच्छन् एतन्मदुक्तं धर्मजातं युधिष्ठिरेऽस्तीति बुध्येत ।

नच तस्मिन्नसाधुः युधिष्ठिरेऽसाधुरधर्मो न चास्तीत्यपि बुध्येत्  
 ॥ २९ ॥ परभूतौ परैश्चर्यं नृशंसश्चोरकल्पो राजा विधि-  
 प्रकोपात् दैवप्राप्तिकृत्यात् गृध्येत् । ततो हेतोः राज्ञां परस्परं  
 युद्धं समभवत् । कर्म युद्धम् । वर्म कवचम् । शस्त्रं खड्गादि  
 धनुश्चेति ॥ ३० ॥ कुरुभिर्निमित्तभूतैरयं दोषः वक्ष्यनारूपः  
 प्रादुर्भूतः ॥ ३१ ॥ धर्म्यं धर्मादागतं पित्र्यं राज्यम् । तदन्वया-  
 स्तदनुसारिणः ॥ ३२ ॥

स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः  
 प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।  
 उभौ गह्वौ भवतः सञ्जयैतौ  
 किं वै पृथक्कं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ३३  
 सोऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं  
 यमिच्छति क्रोधवशानुगामी ।  
 भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-  
 स्तं नः कस्मादाददीरन्परे वै ॥ ३४  
 अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि  
 श्लाघ्यः पित्र्यं परराज्याद्विशिष्टम् ।  
 एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-  
 नाचक्षीथाः सञ्जय राजमध्ये ॥ ३५  
 एते मदान्मृत्युवशाभिपन्नाः  
 समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।  
 इदं पुनः कर्म पापीय एव  
 सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३६  
 प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां  
 यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।  
 यदुपैक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः  
 कामानुगेनोपरुद्धां व्रजन्तीम् ॥ ३७  
 तां चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा  
 अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।  
 मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत्  
 पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३८  
 दुःशासनः प्रातिलोभ्यान्निनाय  
 सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।  
 सा तत्र नीता करुणं व्यपेक्ष्य  
 नान्यं क्षत्तुर्नाथमवाप किञ्चित् ॥ ३९  
 कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूषा  
 नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।

एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो  
 धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ४०  
 अबुद्धा त्वं धर्ममेतं सभाया-  
 मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।  
 कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं  
 सुदुष्करं तत्र सभां समेत्य ॥ ४१  
 येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार  
 तथाऽऽत्मानं नौरिव सागरौघात् ।  
 यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां  
 कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ॥ ४२  
 न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि  
 प्रपद्येथा धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।  
 पराजितास्ते पतयो न सन्ति  
 पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ४३  
 यो बीभत्सोर्हृदये प्रोत आसी-  
 दस्थि छिन्दन्मर्मधाती सुघोरः ।  
 कर्णाच्छरो बाह्वयस्तिग्मतेजाः  
 प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ॥ ४४  
 कृष्णाजिनानि परिधित्समानान्  
 दुःशासनः कडुकान्यभ्यभाषत् ।  
 एते सर्वे षण्डतिला विनष्टाः  
 क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ४५  
 गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या  
 यदब्रवीद्भूतकाले स पार्थम् ।  
 पराजितो नकुलः किं तवास्ति  
 कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ।  
 जानासि त्वं सञ्जय सर्वमेतत्  
 द्यूते वाक्यं गर्ह्यमेवं यथोक्तम् ॥ ४६  
 स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं  
 समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ।

पृथक्कं स्तेनादन्यत्वम् ॥ ३३ ॥ एतं छलेन राज्यापहारम् ।  
 निविष्टः वनवासादूर्ध्वं राज्यं ग्राह्यमिति कौरवेषु न्यासरूपेण  
 स्थितः तं भागं नः अस्माकं परे कस्मात् आददीरन् गृहीतवन्तः  
 ॥ ३४ ॥ पदे पदनीये अवश्यप्राप्त्यै भागे निमित्ते ॥ ३५ ॥

कामानुगेन रजसा । उपरुद्धां गृहकर्मतो निरुद्धाम् ॥ ३७ ॥ प्रा-  
 तिलोभ्यात् अक्रमेण ॥ ३९ ॥ कार्पण्यात् दैन्यात् ॥ ४० ॥  
 पाण्डवस्य धर्मं उपदेष्टुं इच्छसे ॥ ४१ ॥ विषयं नष्टं समाधातुं  
 समीकर्तुम् ॥ ४७ ॥

‘जानासि त्वं धार्तराष्ट्रस्य मोहं  
दुरात्मनः पापवशानुगस्य ॥’ ४७  
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं  
शमं कुरुणामपि चेच्छकेयम् ।  
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं  
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४८  
अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां  
धर्मारामार्थवतीमहिंसां ।  
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं  
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४९  
अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन  
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।  
बलोत्सिक्तान्धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि  
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन पापान् ॥ ५०  
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो  
रौद्रा रुक्षा भाषते धार्तराष्ट्रः ।  
गदाहस्तो भीमसेनोऽग्रमत्तो  
दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ५१  
सुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः  
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।  
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे  
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ५२

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः  
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।  
माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे  
मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ५३  
‘वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रः  
सिंहा वने सञ्जय पाण्डवेयाः ।  
सिंहाभिगुप्तं न वनं विनश्येत्  
सिंहो न नश्येत् वनाभिगुप्तः ॥ ५४  
निर्वनो वध्यते सिंहो निःसिंहं वध्यते वनम् ।  
तस्मात्सिंहो वनं रक्षेद्वनं सिंहं च पालयेत् ॥’ ५५  
वनं राजा धृतराष्ट्रः वने व्याघ्राश्च पाण्डवाः ।  
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं व्याघ्रा नेशुर्वनं विना ॥  
निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।  
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ५६  
लताधर्मा धार्तराष्ट्राः सालाः सञ्जय पाण्डवाः ।  
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५७  
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः ।  
यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५८  
स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।  
योधाः समर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

### त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सञ्जयेन गमनाय युधिष्ठिराद्यामन्नणम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण सञ्जयं प्रति आभीष्मं आखञ्जकुब्जं सर्वेषु यथायोग्यं  
वन्दनादिपूर्वकं स्वस्य कुशलनिवेदनचोदनम् ॥ २ ॥ तथा दुर्योधनं प्रति सन्धिविग्रहान्यतरपक्षस्वीकरणाभ्यनुज्ञानकथनचो-  
दनम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।

आमन्त्रये तां नरदेवदेव

गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।

कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चि-

दुच्चारितं मे मनसोऽभिपज्ञात् ॥ १

जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च

माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।

आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः

सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

शकेयं शक्वेत्स्याम् ॥ ४८ ॥ काव्यां शौक्लीम् ॥ ४९ ॥ रौद्राः  
मर्मच्छिदः । रुक्षाः निःश्लेहाः । भाषते द्यूतावसानेऽभाषत ॥ ५१ ॥

ब्रह्म वेदः ॥ ५३ ॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥  
अभिपज्ञात् आवेशात् ॥ १ ॥

अनुज्ञातः सञ्जय स्वस्ति गच्छ  
 न नः सरसप्रियं जातु विद्वन् ।  
 विद्वश्च त्वां ते च वयं च सर्वे  
 शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३  
 आप्तो दूतः सञ्जय सुप्रियोऽसि  
 कल्याणवाक् शीलवांस्तृप्तिमांश्च ।  
 न मुह्येस्त्वं सञ्जय जातु मत्या  
 न च क्रुद्धेरुच्यमानोऽपि तत्त्वम् ॥ ४  
 न मर्मगां जातु वक्ताऽसि रूक्षां  
 नोपश्रुतिं कटुकां नोत शुष्काम् ।  
 धर्माराममर्थवतीमहिंसा-  
 मेतां वाचं तव जानीम स्मृत ॥ ५  
 त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत  
 इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।  
 अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरातनस्त्वं  
 धनञ्जयस्यात्मसमः सखाऽसि ॥ ६  
 इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव  
 उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।  
 विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः  
 कुले जाताः सर्वधर्मोपपन्नाः ॥ ७  
 स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च  
 तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।  
 अभिवाद्य तान्मद्वचनेन वृद्धां-  
 स्तथैव तान्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ८  
 पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ-  
 स्तथाचार्यानृत्विजो ये च तस्य ।  
 तांश्चैवत्वं सहितान्वै यथावत्  
 सङ्गच्छेथाः कुशलैर्नैव स्मृत ॥ ९  
 अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा  
 मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ।

आशंसन्तोऽस्माकमनुसरन्तो  
 यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः ॥ १०  
 श्लाघ्यस्व मां कुशलिनं स तेभ्यो  
 ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् ।  
 ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे  
 पशून् ये पालयन्तो वसन्ति ।  
 'कृषीवला विभ्रति ये च लोकं  
 तेषां सर्वेषां कुशलं स पृच्छेः ॥' ११  
 आचार्य इष्टो नयगो विधेयो  
 वेदानभीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।  
 योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे  
 द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यस्त्वयासौ ॥ १२  
 अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो  
 योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।  
 गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं  
 तमश्चत्थामानं कुशलं स पृच्छेः ॥ १३  
 शारद्वतस्यावसथं स गत्वा  
 महारथस्यात्मविदां वरस्य ।  
 त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै  
 कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्पृशेः ॥ १४  
 यस्मिन्शौर्यमानुशंसं तपश्च  
 प्रज्ञा शीलं श्रुतरूपे धृतिश्च ।  
 पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य  
 भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १५  
 प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरुणां  
 बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।  
 तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य  
 आचक्षीथाः सञ्जय मामरोगम् ॥ १६  
 ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो  
 मूर्खः शठः सञ्जय पापशीलः ।

उपश्रुतिं वार्ताम् । रूक्षां मर्मगाम् । कटुकां नीरसाम् ॥ ५ ॥  
 चरणं ब्रह्मचर्येणाध्ययनम् ॥ ७ ॥ अश्रोत्रियाः अत्रैवर्णिकाः  
 शूद्रादयः । धर्ममात्रां धर्मलेशं चरन्तः ॥ १० ॥ श्लाघ्यस्व स्तुहि ।  
 जघन्यं पश्चात्तेभ्यस्तेषां अनामयं पृच्छेः । व्यवहारेण वाणिज्या-

दिना पालयन्तः स्थानाधिकारिणः ॥ ११ ॥ चतुष्पात्  
 मन्त्र उपचारः प्रयोगः संहारश्चेति चत्वारः पादा अत्येति  
 अन्नम् ॥ १२ ॥ गन्धर्वेति सौन्दर्यं संगीतं च तस्मिन् शो-  
 तितम् ॥ १३ ॥

यस्यापवादः पृथिवीं याति सर्वा  
 सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७  
 भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-  
 स्तथाशीलः सञ्जय सोपि शश्वत् ।  
 महेष्वासः शूरतमः कुरूणां  
 दुःशासनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८  
 यस्य कामो वर्तते नित्यमेव  
 नान्यः शमाद्भारतानामिति स ।  
 स बाह्लिकानामृषभो मनीषी  
 पुनर्यथा माऽभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९  
 'भूरिश्रवास्तात निपातयोधी  
 महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽय्यः ।  
 गत्वा स तं मद्रचनेन ब्रूयाः  
 शल्यं तथा मद्रचनात्प्रतीतः ॥ २०  
 महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽय्यः  
 समः शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।  
 हीनिपेवो देविता यो मताक्षः  
 सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।  
 ये प्रस्थानं तत्र मे नाभ्यनन्द-  
 स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २१  
 गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो  
 विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।  
 स्नेहादमर्षं सहते सदैव  
 स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २२  
 अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः  
 स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।  
 महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हः  
 सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २३  
 ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः  
 पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।  
 यंयमेषां मन्यसे येन योग्यं  
 तत्तत्प्रोच्यानामयं सूत वाच्याः ॥ २४

ये राजानः पाण्डवायोधनाय  
 समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।  
 वशातयः साल्वकाः केकयाश्च  
 तथाम्बष्टा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २५  
 प्राच्योदीच्या दाक्षिण्यात्याश्च शूरा-  
 स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।  
 अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-  
 स्तेषां सर्वेषां कुशलं सूत पृच्छेः ॥ २६  
 हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च  
 पदातयश्चार्यसङ्घा महान्तः ।  
 आख्याय मां कुशलिनं स नित्य-  
 मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २७  
 तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्यान्  
 दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।  
 आयव्ययं ये गणयन्ति नित्य-  
 मर्थाश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २८  
 वृन्दारकं कुरुमध्येष्वमूढं  
 महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।  
 न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-  
 द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९  
 निकर्तने देवने योऽद्वितीय-  
 श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।  
 यो दुर्जयो देवरथेन सङ्ख्ये  
 स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ ३०  
 गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो  
 निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।  
 मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत  
 मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३१  
 यः पाण्डवानेकरथेन वीरः  
 समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।  
 यो मुह्यतां मोहयिताऽद्वितीयो  
 वैकर्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३२



स एव भक्तः स गुरुः स भर्ता  
 स वै पिता स च माता सुहृच ।  
 अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी  
 स नो मन्त्री कुशलं तं स पृच्छेः ॥ ३३  
 वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना  
 ज्ञायन्ते नः सञ्जय मातरस्ताः ।  
 ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य  
 स्त्रीभिः सवृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३४  
 कश्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-  
 ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाः ।  
 इति स्तोक्ता सञ्जय ब्रूहि पश्चा-  
 दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३५  
 राज्ञो भार्याः सञ्जय वेत्थ तत्र  
 तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।  
 सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः  
 कश्चिद्ब्रह्मनावस्थाप्रमत्ताः ॥ ३६  
 कश्चिद्बुद्धिं श्वशुरेषु भद्राः  
 कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।  
 यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-  
 स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३७  
 या नः क्लृपाः सञ्जय वेत्थ तत्र  
 प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।  
 प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च  
 युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३८  
 कन्याः स्वजेथाः सदनेषु सञ्जय  
 अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा ।  
 कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला  
 यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३९  
 अलङ्कृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा  
 अवीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।  
 लघु यासां दर्शनं वाक्क लघ्वी  
 वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४०

दास्यः स्युर्या ये च दासाः कुरूणां  
 तदाश्रया बहवः कुञ्जखञ्जाः ।  
 आख्याय मां कुशलिनं स तेभ्यो-  
 ऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ४१  
 कश्चिद्बुद्धिं वर्तते वै पुराणीं  
 कश्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।  
 अङ्गहीनान्कृपणान्वामनान्वा  
 यानानृशंस्त्राद्धार्तराष्ट्रो विभर्ति ॥ ४२  
 अन्धाश्च सर्वे बधिरास्तथैव  
 हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।  
 आख्याय मां कुशलिनं स तेभ्यो-  
 ऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ४३  
 मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन  
 नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।  
 निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य  
 वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४४  
 'न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तुं  
 नानादेशा बहवो जातिसङ्घाः ।  
 विप्रोषितो बालवद्बुद्धिमिच्छ-  
 न्नमस्येऽहं सञ्जय भैमसेनान् ।  
 ते मे यथा वाचमिमां यथोक्तां  
 त्वयोच्यमानां शृणुयुस्तथा कुरु ॥' ४५  
 सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि  
 भावीन्यथो नो वत वर्तयन्ति ।  
 तान्पश्यामि युक्तरूपांस्तथैव  
 तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४६  
 ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-  
 मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।  
 तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव  
 ह्यस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४७  
 ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-  
 न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।

लघु शीघ्रहारि । वेशस्त्रियो वेद्याः ॥ ४० ॥ शत्रून् धार्तराष्ट्रान्  
 निगृह्य वः युष्मान् भरिष्ये पोषयिष्ये इति ब्रूया इति शेषः  
 ॥ ४४ ॥ मे मया कृतानि वत्सरदेयानि नो वर्तयन्ति न चालयन्ति ।

त्वदीया अधिकारिणः तान्यहं यथा यथावत्पश्यामि तथैव तौ  
 सिद्धिं त्वद्दत्तं सम्यक् परिपालयामीति दूतद्वारा मां श्रावयेथा  
 इति तं नृपं दुर्बलं ब्रूहीति शेषः ॥ ४६ ॥ आत्मन्येव प्रयतन्ते



दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-  
 न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४८  
 एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च  
 राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योभ्युपेतान् ।  
 पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत  
 पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४९  
 न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां  
 ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।  
 धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव  
 महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ५०

इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं  
 सुयोधनं सञ्जय श्रावयेथाः ।  
 यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति  
 कामः कुरुनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ५१  
 न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-  
 न्नैवं विधास्यामि यथा प्रियं ते ।  
 ददस्व वा शक्रपुरीं ममैव  
 युध्यस्व वा भारतमुख्यवीर ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

### एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरेण सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रभीष्मयोरभिवादनपूर्वकं सन्धिकरणविज्ञापननिवेदनचोदनम् ॥ १ ॥ तथा दुर्योधनं प्रति तत्कृतानयोपेक्षणकथनपूर्वकं ग्रामपञ्चकदानेन सन्धिकरणसन्देशः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।  
 उत सन्तमसन्तं वा बालं वृद्धं च सञ्जय ।  
 उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १  
 उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।  
 ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २  
 बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथा यथातथम् ।  
 अथ मन्त्रं मन्त्रयित्वा याथातथ्येन हृष्टवत् ॥ ३  
 गावल्गणे कुरुङ्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।  
 अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४  
 ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।  
 तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५  
 तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम ।  
 राज्ये तान्स्थापयित्वाऽग्रे नोपेक्षस्व विनश्यतः ॥ ६  
 सर्वमप्येतदेकस्य नालं सञ्जय कस्यचित् ।  
 तात संहत्य जीवामो द्विषतां मा वशं गमः ॥ ७

तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम् ।  
 शिरसाऽभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८  
 अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।  
 भवता शन्तनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धतः ॥ ९  
 स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।  
 यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०  
 तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरुणां मन्त्रधारिणम् ।  
 अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरे ॥ ११  
 अथ दुर्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।  
 मध्ये कुरुणामासीनमनुनीय पुनःपुनः ॥ १२  
 अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्णामेतां सभागताम् ।  
 तद्दुःखमतिक्षाम मा वधीष्म कुरुनिति ॥ १३  
 एवं पूर्वापरान्केशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।  
 बलीयांसोऽपि सन्तो यत्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४  
 यन्नः प्रव्राजयेः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।

न तु कुर्वुं शक्नुवन्ति ॥ ४७ ॥ नित्यः अविनाशिफलः ॥ ५० ॥  
 युक्तिः संभावना एतस्यार्थस्य न विद्यते । शक्रपुरीं इन्द्रप्रस्थम्  
 ॥ ५२ ॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सन्तं साधुम् । असन्तं दुष्टम् । धाता ईश्वरः ॥ १ ॥ शुक्रं

बीजभूतं प्राचीनं कर्म उच्चरन् उद्दीपयन् ॥ २ ॥ सर्वं ब्रह्मा-  
 ण्डम् । संहत्य एकीभूय ॥ ७ ॥ अतितिक्षाम क्षान्तवन्तो वयम् ।  
 तत्र हेतुः मा वधीष्मेति ॥ १३ ॥

तदुःखमतितीक्ष्णं मा वधीष्म कुरुनिति ॥ १५  
 यत्कुन्तीं समतिक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।  
 दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६  
 अथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परन्तप ।  
 निर्वर्तय परद्रव्याद्बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७  
 शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।  
 राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८  
 अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।  
 अवसानं भवत्वत्र किञ्चिदेकं च पञ्चमम् ॥ १९

भ्रातृणां देहि पञ्चानां पञ्च ग्रामान्सुयोधन ।  
 शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह सञ्जय २०  
 भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।  
 सयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह २१  
 अक्षतान्कुरु पाञ्चालान्पश्येमिति कामये ।  
 सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२  
 अलमेव शमायासि तथा युद्धाय सञ्जय ।  
 धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

### द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

पाण्डवानुज्ञातेन सञ्जयेन रात्रौ धृतराष्ट्रमुपगम्य अभिवादनपूर्वकं युधिष्ठिरकृतकुशलप्रश्नादिकथनम् ॥ १ ॥ तथा  
 धृतराष्ट्रं विगर्ह्य युधिष्ठिरवचनस्य श्वःकथनकथनपूर्वकं स्वभवनगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

‘धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा पार्थो धनञ्जयः ।  
 उवाच सञ्जयं तत्र वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ १  
 पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च सञ्जय ।  
 द्रोणं सपुत्रं शल्यं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ २  
 विकर्णं सोमदत्तं च शकुनिं चैव सौवलम् ।  
 विविंशतिं चित्रसेनं जयत्सेनं च सञ्जय ।  
 भगदत्तं तथा चैव शूरं रणकृतां वरम् ॥ ३  
 ये चाप्यन्ये कुरवस्तत्र सन्ति  
 राजानश्चेद्भूमिपालाः समेताः ।  
 युयुत्सवः सैन्धवाः पार्थिवाश्च  
 समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ४  
 यथान्यायं कुशलं वन्दनं च  
 समागमे मद्वचनेन वाच्याः ।  
 ततो ब्रूयाः सञ्जय राजमध्ये  
 दुर्योधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ५  
 एवं प्रतिष्ठाप्य धनञ्जयस्तं  
 ततोऽर्थवद्ब्रूमवचापि पार्थः ।

उवाच वाक्यं स्वजनप्रहर्षं

वित्रासनं धृतराष्ट्रात्मजानाम् ॥ ६  
 अर्जुनेन समादिष्टस्तथेत्युक्त्वा तु सञ्जयः ।  
 पार्थानामब्रवीत्तस्मात् केशवं च यशस्विनम् ॥ ७  
 अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जयस्तदा ।  
 शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ ८  
 ‘तदा तु सञ्जयः क्षिप्रमेकाहेन परन्तपः ।  
 याति स हास्तिनपुरं निशाकाले परन्तप ॥’ ९  
 संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमश्वैर्महाजवैः ।  
 अन्तःपुरं समास्थाय द्वाःस्यं वचनमब्रवीत् ॥ १०  
 आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्य मां समुपागतम् ।  
 सकाशात्पाण्डुपुत्राणां सञ्जयं माचिरं कृथाः ॥ ११  
 जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वाःस्य  
 प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ।  
 निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति  
 द्वाःस्योऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ॥ १२  
 द्वाःस्य उवाच ।

गृद्धां लुब्धाम् ॥ १७ ॥ अवसानं वसतिस्थानम् ॥ १९ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

उद्योग ७

अनुज्ञातः गच्छेत्युक्तः ॥ ८ ॥ आत्ययिकं आवश्यकम् ॥ १२ ॥

सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते

दिदृक्ष्या दारमुपागतस्ते ।

प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात्

प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ १३

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां कुशलिनं कल्पमसौ

प्रवेश्यतां स्वागतं सञ्जयाय ।

न चाहमेतस्य भवाम्यकल्पः

स मे कस्माद्धारि तिष्ठेच्च सक्तः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य

महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।

सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद

वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः स्रुतपुत्रः ॥ १५

संजय उवाच ।

सञ्जयोऽहं भूमिपते नमस्ते

प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।

अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी

युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ १६

स ते पुत्रान्वृच्छति प्रीयमाणः

कञ्चित्पुत्रैः प्रीयसे नमृभिश्च ।

तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन्

ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभिनन्द्य त्वां तात वदामि सञ्जय

अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।

कञ्चित्स राजा कुशली सपुत्रः

सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ १८

सञ्जय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो

बुभूषते यच्च तेऽग्रे त्मनोऽभूत् ।

निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी

बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १९

परो धर्मः पाण्डवस्यानृशंसं

धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।

सुखप्रियेऽधर्महीनेऽनपार्थे

नु रुध्यते भारत तस्य बुद्धिः ॥ २०

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते

सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।

इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य

मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ २१

इमं च दृष्ट्वा तव कर्म दोषं

पापोदकं घोरमवर्णरूपम् ।

यावत्परः कामयतेऽतिवेलं

तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ २२

अजातशत्रुस्तु विहाय पापं

जीर्णां त्वचं सर्पं इवासमर्थाम् ।

विरोचते ह्यार्यवृत्तेन वीरो

युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ २३

हन्तात्मनः कर्म निबोध राजन्

धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।

उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन्

भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ २४

स त्वमर्थं संशयितं विना तै-

राशंससे पुत्रवशानुगोऽस्य ।

कल्पं दृढम् । अकल्पः दर्शने असमर्थः । सक्तः निरुद्धः ॥ १४ ॥  
प्राज्ञाः शूराः आर्याः साधवश्च तैर्गुप्तम् ॥ १५ ॥ नमृभिः  
पुत्रस्य पुत्रैः ॥ १७ ॥ अजातशत्रुं सुखेन अभिनन्द्य त्वं प्रति  
वदामि ॥ १८ ॥ ते तव अग्रे यत् त्मनः आत्मनः राज्यधनादिकं  
अभूत् तत् बुभूषते प्राप्नुमिच्छति । निर्णिक्तौ दोषमलहीनौ  
धर्मार्थौ करोतीति स तथा । मनस्वी उदारः । दृष्टिमान्  
क्रान्तदर्शी ॥ १९ ॥ परो मुख्यः । आनृशंसं दया ततः  
रोपऽमुख्यः वित्तचयात् जात इति श्लेषः । वित्तसाध्यः यज्ञदा-

नादिः । किंच तस्य बुद्धिः अनपार्थे न अपार्थे निष्प्रयोजने  
सप्रयोजने सुखप्रिये । संधिरार्थः । नु निश्चितं । रुध्यते अनु-  
रुध्यते । अन्नादिजं देहपुष्टिमुखं पुत्रादि प्रियं च स परोपकारा-  
र्थमेवानुरुध्यते न कामकारेणेत्यर्थः ॥ २० ॥ परेण ईश्वरेण  
प्रयुक्तः । नियमं निग्रहं मनुष्यात् मनुष्यकारात् दैवं ऐश्वरं कर्म  
परं श्रेष्ठं मन्ये ॥ २१ ॥ अवर्णरूपं अवर्णनीयरूपं अवाच्यमि-  
त्यर्थः । यावत्परः उत्कृष्टः शत्रुः कामयते तिष्ठत्वयं कञ्चित्काल-  
मितीच्छति तावदपरो नरः प्रशंसां लभते ॥ २२ ॥ तैर्विना

अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां  
 नेदं कर्म त्वत्समं भारताय्य ॥ २५  
 हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो  
 दीर्घं वैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।  
 एवंधर्मानापदः संश्रयेयु-  
 र्हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ २६  
 कुले जातो बलवान्यो यशस्वी  
 बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।  
 धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो विभर्ति  
 स ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति ॥ २७  
 कथं हि मन्त्राय्यधरो मनीषी  
 धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।  
 एवमुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो  
 नरो नृशंसं कर्म कुर्यादमूढः ॥ २८  
 तव ह्यमी मन्त्रविदः समेत्य  
 समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।  
 तेषामयं बलवान्निश्चयश्च  
 कुरुक्षये नियमेनोदपादि ॥ २९  
 अकालिकं कुरवो नाभविष्यन्  
 पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।

इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य  
 निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ ३०  
 किमन्यत्र विषयादीश्वराणां  
 यत्र पार्थः परलोकं स द्रष्टुम् ।  
 अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-  
 न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ ३१  
 एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य  
 भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।  
 बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो  
 नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ ३२  
 चक्षुःश्रोत्रे नासिका त्वक् च जिह्वा  
 ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।  
 तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते  
 तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ ३३  
 नत्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म  
 संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।  
 मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः  
 संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ ३४  
 प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-  
 निन्दाप्रशंसे च भजन्त एव ।

एकाकिना संशयितं दुर्लभमपि आशंससे प्राप्तुम् । अस्य तव महान्  
 पृथिव्यां अधर्मशब्दोऽकीर्तिर्भवेत् । त्वत्समं तव युक्तम् ॥ २५ ॥  
 एवंधर्मान् ईदृशधर्मयुक्तान् पुरुषान् ॥ २६ ॥ सहि स एव  
 दिष्टस्य वशात् भाग्यवशात् अस्य कुलेजातत्वादिगुणजातस्य ।  
 कर्मणि षष्ठी । इदं गुणषट्कमुपैति प्राप्नोति । त्वं तु कुले  
 जातोपि केवलं अनृतोपजीवित्वात् गुणान्तरहीनोऽस्तीति भावः  
 ॥ २७ ॥ मन्त्र एव अय्यः श्रेष्ठो येषां ते मन्त्राभ्याः भीष्मादयः  
 तेषां धरो धर्ता । तैरेवं उक्तीत्या द्यूतं मा कुर्वित्युक्तः कथं  
 नृशंसं कर्म पाण्डवप्रवाजं कुर्यान्न कथमपीत्यर्थः ॥ २८ ॥  
 अमी कर्णादयः । तेषां कुरुक्षये कुरुक्षयनिमित्तं अयं राज्यं  
 न देयमिति निश्चयः नियमेन उदपादि उत्पन्नः ॥ २९ ॥  
 अकालिकं अकस्मादेव कुरवो नाभविष्यन् नष्टाः स्युः । तव  
 पापेन कर्मणा प्रेरितोऽजातशत्रुः त्वयि पापं इच्छेत् ।  
 नन्वेवं तर्हि तस्य गोत्रवधदोषः स्यादित्याशङ्क्याह त्वयीति ।  
 खनाशहेतुं अधर्मं कुर्वति त्वयि चोरे इव पापं विसृज्य राजा  
 निष्पापोऽनित्यश्च स्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ ईश्वराणां देवानां  
 विषयादन्यत्र किम् । सर्वं देवाधीनमित्यर्थः । यत्र यतः

पार्थोऽर्जुनः परलोकं द्रष्टुं अत्यक्रामत् । इमं लोकं सशरीर एव  
 त्यक्तवान् । स तादृशः नारदादिवदुभयलोकसंचारयोग्यत्वेन  
 साधूनां संमतोऽपि यदि तथा वनवासेन क्लेशसहः स्यात् तदा  
 मनुष्यकारो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे संशयो न ॥ ३१ ॥ एतानिति ।  
 एतान् शौर्यादीन् गुणान् कर्मकृतान्कर्मनुसारेण वृद्धिहासयुक्तान्  
 अवेक्ष्य अतएव भावाभावौ ऐश्वर्यानिश्चये अनित्यौ आगमापा-  
 यिनौ च अवेक्ष्य बलिराजा पूर्वपूर्वकर्मकारणपारं अन्तं  
 अविन्दमानः सन् कालात् ईश्वरादन्यत्कारणं अभ्युदयादिहेतुर-  
 न्यात्किञ्चिन्नास्तीति मेने ॥ ३२ ॥ अतः सर्वस्य देवायत्तत्वात्  
 तृष्णाक्षयेणैव इन्द्रियप्रीतिः संपादनीया ननु नानायत्नसाध्यत-  
 तद्विषयसमर्पणेनेत्याह चक्षुरिति । ननु स्वस्वविषयालाभे तेषां  
 कथं प्रीतिः स्यादित्याशङ्क्य तानि निरोध्यान्येवेत्याह तानीति ।  
 अव्ययः लाभालाभादौ वैषम्यहीनः प्रणुद्यात् स्वस्वगोचरेभ्यो  
 निवर्तयेत् ॥ ३३ ॥ एतद्वृषयति निति । एवं प्राप्ते सति  
 अन्ये आहुः । तदेवाह पुरुषस्येति । संवर्तते सम्यक् फलवत्  
 वर्तते । तदेवाह मातुरिति । कर्माभावे जन्मवृद्धौ न स्यातामि-  
 त्यर्थः ॥ ३४ ॥

परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे  
 प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ ३५  
 स त्वां गर्हे भारतानां विरोधा-  
 दन्तो नूनं भविताऽयं प्रजानाम् ।  
 नोचेदिदं तव कर्मापराधात्  
 कुरुन्दहेत्कृष्णवर्त्मव कक्षम् ॥ ३६  
 त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन्  
 वशं गत्वा सर्वलोके नेरन्द्र ।  
 कामात्मनः श्लाघनो द्यूतकाले  
 नागाः शमं पश्य विपाकमस्य ॥ ३७  
 अनाप्तानां सङ्ग्रहाच्च नरेन्द्र  
 तथाऽऽप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।

भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्ता-  
 मशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ ३८  
 अनुज्ञातो रथवेगावधूतः  
 श्रान्तोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह ।  
 प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-  
 मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३९  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि  
 प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।  
 प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-  
 मजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ समाप्तं चेदं सञ्जययानपर्व ॥

( अतः परं प्रजागरपर्व ॥ ३ ॥ )

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्रेण रात्रौ विदुरानयनम् ॥ १ ॥ चिन्तया प्रजागरंगतेन धृतराष्ट्रेण दुर्योधनादिसुखोपायप्रश्ने विदुरेण नीतिकथन-  
 पूर्वकं पाण्डवेभ्यो राज्यदानस्य तदुपायत्वकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 द्वाःस्थं ग्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।  
 विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १  
 ग्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।  
 ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २  
 एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।  
 अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थं मां प्रतिवेदय ॥ ३  
 द्वाःस्थ उवाच ।

किंच नोचेदिति । इदं मया उच्यमानं कर्म पाण्डवेभ्यो  
 राज्यांशप्रदानात्मकं तव नोचेत् संमतमिति शेषः । तर्हि  
 तवापराधात् कृष्णवर्त्मभिः कक्षं यथा दहति एवं कृष्ण-  
 वर्त्मना कृष्ण एव मार्ग इव सुखप्रापको यस्य स कृष्णव-  
 र्त्मोऽर्जुनः कुरुन् दहेदित्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ३६ ॥ श्लाघनः  
 आत्मानं कृतार्थं मन्वानः । नागाः न गतवानसि ॥ ३७ ॥

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।  
 द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।  
 अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो जातु दर्शने ॥ ५  
 द्वाःस्थ उवाच ।  
 प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।  
 न हि ते दर्शनेऽकल्पो जातु राजाऽब्रवीद्धि माम् ॥ ६

अनाप्तानां कर्णादीनाम् । आप्तानां विदुरादीनाम् । निग्रहात्  
 दूरीकरणात् ॥ ३८ ॥ अवधूतस्तिरस्कृतः । अतएव श्रान्तः ।  
 प्रपद्ये प्राप्नुयाम् ॥ ३९ ॥ आवसथं गृहम् । परेहि गच्छ ।  
 प्रपद्यस्व सेवस्व ॥ ४० ॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अकल्पो न किंतु कल्पः समर्थ एव । सर्वदा विदुरसंदर्शनं  
 मम अप्रत्याख्येयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।

अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥७

विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।

यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सञ्जयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।

अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ९

तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।

तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०

जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि ।

तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥११

यतः प्राप्तः सञ्जयः पाण्डवेभ्यो

न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।

सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि

किं वक्ष्यतीत्येव मेऽद्य प्रचिन्ता ॥ १२

‘तन्मे ब्रूहि विदुर त्वं यथाव-

न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ।

यथा च नस्तात हितं भवेच्च

प्रजाश्च सर्वाः सुखिता भवेयुः ॥’ १३

विदुर उवाच ।

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।

हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १४

कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।

कच्चिच्च परविष्टेषु गृह्यन्न परितप्यसे ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैश्रेयसं वचः ।

प्रजागरं निद्राया अभावम् ॥ १० ॥ यतः यदा प्राप्तः सञ्जय-

स्तदारभ्येत्यर्थः । प्रचिन्ता प्रकृष्टा चिन्ता ॥ १२ ॥ अभियुक्त-

मित्यर्थोपात्त एकः त्रयोऽन्ये च प्रजागरावेशभाजनानि ॥ १४ ॥

गृह्यन् लिप्सावान् ॥ १५ ॥ प्रेक्ष्यः प्रकर्षेण एषणीयः प्रार्थ्य

इत्यावत् । ते त्वया प्रेषितो वनमिति शेषः ॥ १७ ॥ विपरीतः

राजलक्षणहीनः सर्वेषां द्वेष्टः । भागधेये राज्यांशे । अर्चिषां

नेत्ररश्मीनां प्रक्षयात् । न संमतस्त्वं धर्मात्मापि सन्निति उपहासः

॥ १८ ॥ आनृशंस्यात् कूरत्वाभावात् । अनुक्रोशात् दयालत्वात् ।

तितिक्षते युधिष्ठिर इति शेषः ॥ १९ ॥ एतेष्विति । एतेषामधीनो

अस्मिन् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १६

विदुर उवाच ।

राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् ।

प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १७

विपरीततरश्च त्वं भागधेये न संमतः ।

अर्चिषां प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ॥ १८

आनृशंस्यादनुक्रोशाद्दर्मात्सत्यात्पराक्रमात् ।

गुरुत्वाच्चयि संप्रेक्ष्य बहून्लेशांस्तितिक्षते ॥ १९

दुर्योधने सौवले च कर्णे दुःशासने तथा ।

एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ २०

आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २१

‘एकस्माद्ब्रूयाद्यज्ञपात्राणि राज-

न्मुक्क द्रोणी पेटनीपीडने च ।

एतस्माद्राजन्नुवतो मे निबोध

एकस्माद्ब्रू जायतेऽसच्च सच्च ॥ २२

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ २३

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च हीः स्तम्भो मान्यमानिता ।

यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २४

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।

कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २५

यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ २६

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।

कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २७

यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।

भूवेत्यर्थः ॥ २० ॥ एतेषु पण्डित्यं नास्तीति वक्तुं पण्डितलक्ष-

णान्याह आत्मज्ञानमित्यादिना । आत्मज्ञानं शास्त्रीयापेक्षम् ।

समारम्भः शक्त्यपेक्षः । तितिक्षा वैराग्यपेक्षा । धर्मनित्यता

श्रद्धापेक्षा । एतानि अयथाभूतानि मूढान् पुरुषार्थात् भ्रंशयन्ति

नतु पण्डितानित्यर्थः ॥ २१ ॥ अनास्तिकः परलोकाद्यस्तीति जानन् ।

श्रद्धधानः श्रद्धा गुरुवेदवाक्यादिषु फलावश्यंभावनिश्चयस्तद्धान्

॥ २३ ॥ दर्पः परावज्ञानम् । स्तम्भः असन्नतिः । मान्यमानिता मान्यं

मानार्हं आत्मानं मन्यत इति मान्यमानि तस्य भावस्तत्ता

॥ २४ ॥ संसारिणी स्वभावतोऽनवस्थितापि कामात् ऐहिक-



न किंचिदवमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २८

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति

विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।

नासंपृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे

तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २९

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितम् ।

आप्तसु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ३०

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।

अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ ३१

आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।

हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ३२

न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।

गाङ्गो हृद् इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३३

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ३४

प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।

आशु ग्रन्थस्य वक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ३५

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।

असंभिन्नार्थमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ३६

‘अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।

विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥’ ३७

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।

अर्थाश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३८

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।

मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३९

सुखात् उभयलोकसुखावहं धर्ममर्थं वृणीते स पण्डितः । कामो धर्मार्थपेक्षया निकृष्ट इत्यर्थः । कामादिति । यस्तु कामं त्यक्त्वा अर्थं वृणीते सः अर्थार्थो मोक्षादेव सर्वं अर्थं विन्दति ज्ञानफले मोक्षे कृत्स्नस्यार्थस्यान्तर्भावात् स जनकादितुल्यः अतः पण्डित उच्यते ॥ २७ ॥ चिरं शृणोति ज्ञानदाढ्याय असंपृष्टः यथावद-पृष्टः । व्युपयुक्ते वागव्ययं करोति । परार्थे विषये प्रज्ञानं चिह्नम् ॥ २९ ॥ निश्चित्य स्वयत्नसाध्यत्वम् । कर्मणः अन्तर्मध्ये न वसति नोपरमते किंतु समापयत्येव । अवन्ध्यकालः सर्वदा सप्रयोजनमेव कर्माचरन् ॥ ३१ ॥ आर्याः शिष्टाः तद्योग्यकर्मणि । भूतिरैश्वर्यं तत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि ॥ ३२ ॥ योगो रचनाप्रकारः । उपायस्तदर्थसामग्री । मनुष्याणां मध्ये स नरः

अकामान्कामयति यः कामयानान्परित्यजेत् ।

बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४०

अभिन्नं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।

कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४१

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।

चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥ ४२

श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।

सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४३

अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।

अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ ४४

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।

यश्च कुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥ ४५

आत्मनो बलमाज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।

अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ४६

अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शिष्यं न शास्ति च ।

कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४७

एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।

योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४८

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।

भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४९

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ५०

एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।

पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥

एकं विपरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।

पण्डितः ॥ ३४ ॥ प्रवृत्तवाक् अकुण्ठितवचनः । चित्रकथो लोककथाभिज्ञः । ऊहस्तर्कः । प्रतिभानं तत्कालस्फूर्तिः ॥ ३५ ॥ प्रज्ञानुगं बुद्धिवश्यम् । श्रुतानुगा शास्त्रानुसारिणी ॥ ३६ ॥ महामनाः अधिकेच्छावान् । अकर्मणा हीनकर्मणा ब्रूतादिनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ संसारयति भृत्याद्विद्वारा प्रवर्तयति ॥ ४२ ॥ नैष्कर्म्यात् अयत्नतः ॥ ४६ ॥ कदर्यं अदातारम् ॥ ४७ ॥ एकया बुद्ध्या । द्वे कार्याकार्ये विनिश्चित्य सम्यगवधार्य । त्रीन् मित्रोदासीनशत्रून् । चतुर्भिः सामदानभेददण्डैः । मित्रं सान्नेव दानभेदाभ्यामुदासीनम् सर्वैः शत्रून् वशीकुरु । पञ्च इन्द्रियाणि जित्वा । षड्विदित्वा संधिविप्रहादीन् ज्ञात्वा । सप्त हित्वा-स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् । महच्च



सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ ५२  
 एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।  
 एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ५३  
 एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।  
 सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ५४  
 एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।  
 यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ५५  
 सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।  
 क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ ५६  
 क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किं न साध्यते ।  
 शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ ५७  
 अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।  
 अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ ५८  
 एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।  
 विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ ५९  
 द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो विलशयानिव ।  
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ६०  
 द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नसिद्धलोके विरोचते ।  
 अनुवन्परुषं किंचिदसतोऽनर्चयंस्तथा ॥ ६१  
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।  
 स्त्रियः कामितकामिन्यो मूर्खाः पूजितपूजकाः ॥ ६२  
 द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ ।  
 यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ६३  
 द्वावेव न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।  
 गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥ ६४  
 द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।  
 प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ६५  
 न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।  
 अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ६६

दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव चेति सप्त हेयानि त्यक्त्वा सुखी  
 भव ॥ ५१ ॥ सत्यं यथार्थभाषणम् । पारावारस्य समुद्रस्य  
 ॥ ५४ ॥ युद्धं कनीयान् । भेददाने मध्यमः । साम उत्तमः  
 ॥ ५९ ॥ त्वयिसति त्वत्पुत्रोऽधनोऽतस्त्वमेव पाण्डवानां राज्यं  
 दातुं प्रभुरसीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ शरणं गृहम् । विषमेपि संकटेपि  
 ॥ ७५ ॥ दीर्घसूत्रैः क्षिप्रसाध्ये कार्ये चिरं कुर्वद्भिः । अलसैः

द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बध्वा दृढां शिलाम् ।  
 धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ ६७  
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमण्डलभेदिनौ ।  
 परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६८  
 त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।  
 कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ६९  
 त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।  
 नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ७०  
 त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।  
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ ७१  
 हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।  
 सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ ७२  
 त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।  
 कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ ७३  
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।  
 शत्रोश्च मोक्षं कृच्छ्रात्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ ७४  
 भक्तं च भजमानं च तवासीति च वादिनम् ।  
 त्रीनेताञ्छरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न सन्त्यजेत् ॥ ७५  
 चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन  
 वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।  
 अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-  
 न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ७६  
 चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु  
 श्रियाऽभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।  
 वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः  
 सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ७७  
 चत्वार्याह महाराज साद्यस्कानि बृहस्पतिः ।  
 पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७८  
 देवतानां च सङ्कल्पमनुभावं च धीमताम् ।

करिष्यामीति कालगमकैः । चारणैः स्तावकैः । अरणैरितिच्छेदो  
 वा । रणविरोधिभिर्धूतायासकैरित्यर्थः ॥ ७६ ॥ वृद्धः कुलध-  
 र्मानुपदिशति । कुलीनः शिशून् आचारं ग्राहयति । सखा हितं  
 वदति । भगिनी धनं रक्षति ॥ ७७ ॥ साद्यस्कानि सयःफलानि  
 ॥ ७८ ॥ देवताः स्वर्गभाजः । स्वर्गपदार्थश्च-यन्न दुःखेन संभिन्नं  
 न च प्रसन्नमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्

विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥७९॥

चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि

भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं

मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ ८० ॥

पञ्चाग्रयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।

पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ८१ ॥

पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।

देवान्पितृन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥८२॥

पञ्च त्वाऽनुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।

मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ८३

पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।

ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥८४॥

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥८५॥

षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।

अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ८६ ॥

अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।

ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥८७॥

षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।

सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८८ ॥

अर्थागमो नित्यमरोगिता च

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८९ ॥

षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।

न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥९०॥

षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।

इत्येवंरूपः । अतस्ते सत्यसंकल्पाः । धीमतामगस्त्यादीनाम-

नुभावं समुद्रपानादिप्रभावम् । तेषां देवतुल्या इत्यर्थः ।

विनयोपि गुरुप्रसादकरत्वेन सद्यःफलः । विनाशहेतुः कर्मापि

चौर्यादिकं तच्च त्वय्येवास्ति । तव सर्वं कर्म मानार्थमेवेति भावः ।

पापकर्मणां विनाशनं विनाशयितुः सद्यःफलम् ॥ ७९ ॥

पितृन् अग्निष्वात्तादीन् गोत्रप्रवर्तकानृषींश्च । मनुष्यान्

पित्रादीन् ॥ ८२ ॥ त्वा त्वाम् । उपजीव्याः गुरवः । इह

लोके साधिता मित्रादयः । इह परलोके जन्मान्तरे वा

चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।

राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ९२ ॥

षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।

गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसङ्गतिः ॥ ९३ ॥

षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।

आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरं ९४

नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ।

नावं निस्तीर्णकान्तारा नातुराश्च चिकित्सकं ९५

आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः

सद्भिर्मुन्यैः सह संप्रयोगः ।

स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः

षट् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ९६ ॥

ईर्षुर्घृणी नसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥ ९७ ॥

सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।

प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥ ९८ ॥

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।

महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ९९ ॥

अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।

ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ १०० ॥

ब्राह्मणस्त्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।

रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति १०१

नैनान्सरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।

एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्वा विसर्जयेत् ॥

अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।

वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव स्वसुखान्यपि १०३

समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।

स्वं स्वं कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ दृतेष्वर्ममयाजलपात्रात्

॥ ८४ ॥ गोपालस्य ग्रामे वासे वनवाससाध्यस्य गोरक्षण-

स्याभावः । नापितस्य वने वासे ग्रामे तत्कार्याभावः

इति भावः ॥ ८८ ॥ षण्णामिति । आत्मनि चित्ते नित्यानां

षण्णाम्-कामक्रोधौ शोकमोहौ मदमानौ च षट्पदीत्युक्तानाम् ।

ऐश्वर्यं वशित्वम् ॥ ९० ॥ नातुराः अरोगाः ॥ ९५ ॥ स्वप्र-

त्यया स्वनिश्चयपूर्विका वृत्तिवर्तनं नतु गतानुगतिकेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

द्वेष्टि मनसानिष्टं चिन्तयति । विरुध्यते कर्मणा ॥ १०० ॥

पुत्रेण च परिष्वङ्गः सन्निपातश्च मैथुने ॥ १०४  
समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः ।

अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ १०५

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति

प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।

पराक्रमश्चावहुभाषिता च

दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ १०६

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।

क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः १०७

दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥

त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ।

तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्येत पण्डितः ॥ १०९

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ११०

यः काममन्यु प्रजहाति राजा

पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।

विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी

तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ १११

जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान्

विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।

जानाति मात्रां च तथा क्षमां च

तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ११२

सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-

द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।

न विग्रहं रोचयते बलस्यैः

काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ११३

प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-

दुद्योगमन्विच्छति चाग्रमत्तः ।

दुःखं च काले सहते महात्मा

धुरन्धरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ११४

अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः

पापैः सन्धिं परदारामिमर्शम् ।

दम्भं सौम्यं पैशुनं मद्यपानं

न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ११५

न संरम्भेणारभते त्रिवर्ग-

माकारितः शंसति तत्त्वमेव ।

न मित्रार्थे रोचयते विवादं

नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ११६

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च

न दुर्बलः प्रातिभावं करोति ।

नात्याह किञ्चित्क्षमते विवादं

सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ११७

यो नोद्धृतं कुरुते जातु वेपं

न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।

न मूर्च्छितः कटुकान्याह किञ्चि-

त्प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ ११८

न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं

न दर्पमारोहति शान्तिमेति ।

न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं

तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥ ११९

न खे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं

नान्यस्य दुःखे भवति ग्रहष्टः ।

दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं

स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ १२०

देशाचारान्समयाज्जातिधर्मान्

बुभूषते यः स परावरज्ञः ।

स यत्र तत्राभिगतः सदैव

महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ १२१

सन्निपातः समरतं (रत्नगर्भः) ॥ १०४ ॥ त्रिस्थूणं वातपि-  
तश्लेष्माणः स्थूणा यस्य । पञ्च साक्षिवदुदासीनाः शब्दादयो  
प्राज्ञा यस्मिन् । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं जीवाधिष्ठितम् ॥ १०७ ॥ मत्तो  
मयादिना । प्रमत्तो विषयान्तरासक्त्याऽनवहितः । उन्मत्तो  
धातुदोषात् ॥ १०८ ॥ मात्रां अपराधात्सारेण दण्डप्रमाणम् ।  
ब्राह्मणादौ अपराधस्य क्षमां च जानाति ॥ ११२ ॥ युक्तः  
उद्योग ८

छिद्रप्रेक्षणेऽवहितः ॥ ११३ ॥ धुरन्धरः कार्यभारसहः ॥ ११४ ॥  
संरम्भेण क्रोधेन । न च स्त्रियोऽर्थे यतते विवादं इति क. पाठः ।  
न मित्रार्थे रोचयते इति ख. पाठः । मित्रार्थे अल्पार्थे इति  
रत्नगर्भः ॥ ११६ ॥ प्रातिभावं प्रतिकूलो भावः चित्ताभि-  
प्रायः तस्य भावः प्रातिभावं विरोधम् । अत्याह अतिक्रम्य  
ब्रवीति ॥ ११७ ॥

दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं  
 राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।  
 मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं  
 यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ १२२  
 दमं शौचं दैविकं मङ्गलानि  
 प्रायश्चित्तान्विविधाँल्लोकवादान् ।  
 एतानि यः कुरुते नैत्यकानि  
 तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ १२३  
 समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः  
 समैः सख्यं व्यवहारं कथां च ।  
 गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति  
 विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ १२४  
 मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो  
 मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।  
 ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-  
 स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ १२५  
 चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य  
 नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

### चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनादिश्रेयस्साधनप्रश्ने विदुरेण नीतिकथनपूर्वकं युधिष्ठिराय राज्यदानस्य तत्साधनत्वकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।  
 तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १  
 तस्माद्यथावद्विदुर प्रशाधि  
 प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।  
 यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व  
 श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २  
 पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन्  
 पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।

दम्भं परवशनेच्छया धर्मानुष्ठानम् ॥ १२२ ॥ जाल्य अभिजातः  
 उत्तमे आकरे जातः ॥ १२७ ॥ आत्मना अपत्रपते परै-  
 रज्ञातेऽपि स्वव्यलीके स्वयमेव लज्जते ॥ १२८ ॥ त्रयस्त्रिंशो-  
 ऽध्यायः ॥ ३३ ॥

मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च  
 नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ १२६  
 यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः  
 सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः ।  
 अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये  
 महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२७  
 य आत्मनाऽपत्रपते भृशं नरः  
 स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।  
 अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः  
 स तेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १२८  
 वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः  
 पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।  
 त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च  
 तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १२९  
 प्रदायैषामुचितं तातराज्यं  
 सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।  
 न देवानां नापि च मानुषाणां  
 भविष्यसि त्वं गर्हणीयो नरेन्द्र ॥ १३०

कवे तन्मे ब्रूहि तत्त्वं यथाव-  
 न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३  
 विदुर उवाच ।  
 शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।  
 नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयाद्यः स नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४  
 तस्माद्रक्ष्यामि ते राजन्हितं यत्स्यात्कुरूप्रति ।  
 वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५  
 मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्ध्येयुर्यानि भारत ।  
 अनुपायप्रयुक्तानि मा स तेषु मनः कृथाः ॥ ६

दह्यमानस्य चिन्ताग्निनेति शेषः ॥ १ ॥ अजातशत्रोः  
 पथ्यं कुरूणां च श्रेयस्करम् ॥ २ ॥ पापाशङ्की भाविदुःखादु-  
 द्विजन् । पापं स्वकृतं पूर्वापराधं पश्यन् ॥ ३ ॥ मिथ्योपेतानि  
 कपटयुतादीनि । अनुपायैः असदुपायैः प्रयुक्तानि दुःखफला-

तथैव योगविहितं यत्तु कर्म न सिध्यति ।  
 उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७  
 अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।  
 संप्रधार्य च कुर्वीत सहसा न समाचरेत् ॥ ८  
 अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणाम् ।  
 उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९  
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।  
 कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०  
 यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।  
 युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११  
 न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।  
 श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२  
 भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।  
 अन्नाभिलाषी ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३  
 यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।  
 हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४  
 वनस्पतेरपकानि फलानि प्रचिनोति यः ।  
 स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५  
 यस्तु पक्कमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।  
 फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६  
 यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।  
 तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७  
 पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।  
 मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८  
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।  
 इति कर्माणि सञ्चिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९  
 अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथाऽगताः ।  
 कृतः पुरुषकारोऽहि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०

‘अनर्थे चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।  
 न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥’ २१  
 प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।  
 न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २२  
 कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।  
 क्षिप्रमारभते कर्तुं न दीर्घयति तादृशान् ॥ २३  
 ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषा नु पिवन्निव ।  
 आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २४  
 सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्यादुरारुहः ।  
 अपक्वः पक्वसङ्काशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ॥ २५  
 चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।  
 प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २६  
 यस्मात्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।  
 सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २७  
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्यापि स्वेन कर्मणा ।  
 वायुरभ्रमिवासाद्य अंशयत्यनये स्थितः ॥ २८  
 धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।  
 वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २९  
 अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।  
 प्रतिसंवेष्टे भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ ३०  
 य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दने ।  
 स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३१  
 धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।  
 धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ३२  
 अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।  
 सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३३  
 सुव्याहृतानि महतां सुकृतानि ततस्ततः ।  
 सञ्चिन्वन्धीर आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ३४

नीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अनुबन्धान् प्रयोजनानि ॥ ८ ॥ असांप्रतं  
 अयुक्तं यथा स्यात्तथा न वर्तितव्यम् ॥ १२ ॥ सुखे मिष्टमन्ते  
 मृत्युदं कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः । अनुबन्धं पश्चाद्बन्धनम् ॥ १३ ॥  
 आद्यं भक्षणीयम् ॥ १४ ॥ अङ्गारकारको हि मूलत उत्कल्य  
 काष्ठं दहति । अङ्गार इङ्गालः ॥ १८ ॥ अनारभ्याः प्रबलैः  
 सह वैरादयः । अगताः कदाचिदप्यप्राप्ताः ॥ २० ॥ लघुमू-  
 लान् अल्पोपायान् ॥ २३ ॥ सुपुष्पितः वाचा चक्षुषा  
 चानुग्रहं दर्शयन्नपि अफलः स्यात् । भृत्यं न धनेन वर्धयेत् ।

सफलोपि सन् दुरारुहः भृत्यवश्यो न भवेत् । अपक्व इति ।  
 अन्तर्बलहीनोऽपि बलवत्तां बहिः प्रकाशयेदेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥  
 कर्मणा दानेन । लोकं भृत्यवर्गम् ॥ २६ ॥ आदितः आदिका-  
 लात् सद्भिराचरितं धर्ममाचरत इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ प्रतिसंवे-  
 ष्टे संकुचति । बहुफलं न प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ न  
 जहाति श्रियम् ॥ ३२ ॥ सुव्याहृतानि पाण्डित्यवचनानि  
 सुकृतानि तदुपदिष्टकर्माणि । शिलं कणिशायर्जनम् ॥ ३४ ॥



गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।  
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥३५  
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।  
 अथ या सुदुघा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥३६  
 यदतप्तं प्रणमति न तत्सन्तापमर्हति ।  
 यच्च स्वयं नतं दारु न तत्सन्तामयेदुधः ॥ ३७  
 एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे ।  
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३८  
 पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिवान्धवाः ।  
 पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥  
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।  
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ४०  
 मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्क्षेदनुक्रमात् ।  
 अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥४१  
 न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।  
 अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥४२  
 य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्यं कुलान्वये ।  
 सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥४३  
 अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।  
 अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥४४  
 विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।  
 मदा एतेऽवलित्तानामेत एव सतां दमाः ॥४५  
 असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः कचित्कार्ये कदाचन ।  
 मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥४६  
 गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।  
 असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥४७  
 जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता ।  
 अध्वा जितो यानवता सर्व शीलवता जितम् ॥४८  
 शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।  
 न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥४९

योगेन अभ्यासेन । मृजया उद्धर्तनेन ॥ ४० ॥ अनुक्रमः  
 व्यायामशिक्षादिः । मानं द्रोणादि ॥ ४१ ॥ प्रमाणं धर्मस्य कारणम्  
 ॥ ४२ ॥ अकाले इष्टसिद्धेः प्राक् भीतः स्यात् । येन माद्येत्  
 लोभादिना तत्र पिबेत् नाश्रयेत् ॥ ४४ ॥ अभिजनः सहायः  
 ॥ ४५ ॥ संपन्नं मिष्टम् ॥ ४६ ॥ शीलाभावे सत्सु अवमानो

आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।  
 तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ५०  
 संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।  
 क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥५१  
 प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।  
 जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥५२  
 अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।  
 उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५३  
 ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।  
 ऐश्वर्यमदमत्तो हि नो पतित्वाऽवबुध्यते ॥ ५४  
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।  
 तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५५  
 यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा ।  
 आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्रपक्ष इवोडुराद् ॥ ५६  
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।  
 अमित्रान्वा जितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥५७  
 आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ।  
 ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥५८  
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।  
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५९  
 रथः शरीरं पुरुषस्य राज-  
 नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।  
 तैरग्रमत्तः कुशली सदश्वै-  
 र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ६०  
 एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।  
 अविधेया इवादान्ताः सरथं सारथिं हयम् ॥६१  
 अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।  
 इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥६२  
 धर्माथौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।  
 श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६३

महान् क्लेश इत्याह अवृत्तीति ॥ ५३ ॥ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठो  
 निन्दिततमो येभ्यस्ते पानमदादयो मदाः ॥ ५४ ॥ इन्द्रिया-  
 र्थेषु शब्दादिषु । ग्रहैः सूर्यादिभिः ॥ ५५ ॥ पञ्चवर्गः श्रोत्रा-  
 दिगणः ॥ ५६ ॥ आत्मानं मनः ॥ ५८ ॥ व्यापादयितुं  
 नाश्रयितुम् । अविधेयाः अवशाः ॥ ६१ ॥ अर्थतोऽर्थहेतोः ।

अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।  
 इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भक्ष्यते हि सः ॥ ६४  
 आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।  
 आत्मा ह्येवात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६५  
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।  
 स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥ ६६  
 क्षुद्राक्षेणेव जालेन शपावपिहितावुरु ।  
 कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विबुध्मतः ॥ ६७  
 समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति ।  
 स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६८  
 यः पञ्चाभ्यन्तराञ्चतृनविजित्य मनोमयान् ।  
 जिगीषति रिपून् न्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६९  
 दृश्यन्ते हि महात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ।  
 इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ७०

असंत्यागात्पापकृतामपापा-

स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।

शुष्केणार्द्रं दहते मिश्रभावा-

त्तस्मात्पापैः सह सन्धिं न कुर्यात् ॥ ७१

निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।

यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्रुसते नरम् ॥ ७२

अनसूयार्जवं शौचं सन्तोषः प्रियवादिता ।

दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ७३

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

वाक्कैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारता ॥ ७४

आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।

वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महामारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्वलम् ।  
 शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७६  
 वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।  
 अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितम् ॥ ७७  
 अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता ।  
 सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७८  
 रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।  
 वाचा दुरुक्तं वीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ७९  
 कर्णिनालीकनाराचाभिर्हरन्ति शरीरतः ।  
 वाक्छशल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति

यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।

परस्य नामर्मसु ते पतन्ति

तान्पण्डितो नावसृजेत्परेभ्यः ॥ ८१

यस्यै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।

बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ८२

बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।

अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८३

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ।

पाण्डवानां विरोधेन न चैनानवबुध्यसे ॥ ८४

राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।

शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८५

अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।

तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८६

अनुक्रोशादानृशंस्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।

गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्केशांस्तितिक्षति ॥ ८७

अनर्थतः अन्यायतः ॥ ६२ ॥ क्षुद्राक्षेण सूक्ष्मछिद्रेण प्रज्ञानं तौ  
 नाशयतः । जालमिव महामीनाविलयर्थः ॥ ६७ ॥ समवेक्ष्य अनु-  
 रुध्य । संभारान् जयसाधनानि ॥ ६८ ॥ राजानो रावणादयः ।  
 राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः । स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः ॥ ७० ॥  
 पञ्च इन्द्रियाणि पञ्चप्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनि येषां तान् ।  
 उत्पततः उत्पद्येन गच्छतः ॥ ७२ ॥ अनायासः अचाञ्चल्यम्  
 ॥ ७३ ॥ तितिक्षा द्वन्द्वसहनशीलता । वाक्गुप्ता असंबद्धप्रला-  
 पाद्रक्षिता । अन्त्येषु नीचेषु ॥ ७४ ॥ आक्रोशो रुक्षभाषणम् ।

परिवादो निन्दा ॥ ७५ ॥ वाक्संयमो नियतं वचनम् ।  
 विचित्रं चमत्कारयुक्तम् ॥ ७७ ॥ वीभत्सं निन्दितं यतो न  
 संरोहति ॥ ७९ ॥ कर्णा कर्णाकृतिफलको बाणः । नालीकः  
 नलिकया प्रक्षेप्यो बाणः । निर्हरन्ति निःसारयन्ति ॥ ८० ॥  
 नामर्मसु किंतु मर्मस्त्वेव ॥ ८१ ॥ अवाचीनानि नीचकर्माणि  
 ॥ ८२ ॥ शिष्यस्ते लदाहाकारी । शासिता पृथिव्याः ॥ ८५ ॥  
 भागधेये राज्यांशे पुरस्कृतः ॥ ८६ ॥ अनुक्रोशात् दयालुत्वात्  
 आनृशंस्यात् अक्रौर्यात् ॥ ८७ ॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥



## पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति सुधन्वविरोचनसंवादादिकथनपूर्वकं पाण्डवेषु पुत्रतौल्येन वृत्तिविधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।  
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १

विदुर उवाच ।

सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।  
उभे त्वेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २  
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।

इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३  
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते ।  
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।  
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।  
रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६

विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।  
प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ॥ ७

केशिन्युवाच ।  
किं ब्राह्मणाः खिच्छ्रेयांसो दितिजाः खिद्विरोचन

अथ केन स पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ८  
विरोचन उवाच ।

प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।  
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः

केशिन्युवाच ।  
इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।

सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ १०  
विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।  
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतौ ॥ ११

आर्जवं अवैषम्यम् ॥ २ ॥ इहस्थाने उपस्थाने मामुपस्था-  
तुम् । वां दैत्यब्राह्मणौ अहं पश्येयम् ॥ १० ॥ समागच्छतु  
उभयोः संमुखं अगच्छतु ॥ १३ ॥ विरोचनेन सौवर्णे पीठे मया  
सह उपवेश्यतामिति प्रार्थितः सुधन्वा उवाच ॥ १४ ॥ अ-

विदुर उवाच ।

अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ।

विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः ॥

सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्लादिं केशिनीं तथा ।

समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।

प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ॥ १३

‘इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम् ।

आस्व तल्पे हि सौवर्णे प्राह्लादे ब्राह्मणस्त्वहम् ॥’

अन्वालभे हिरण्यं प्राह्लादे ते वरासनम् ।

एकत्रमुपसंपन्नो नत्वासेऽहं त्वया सह ॥ १५

विरोचन उवाच ।

तवार्हते तु फलकं कूर्चं वाप्यथवा वृसी ।

सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ १६

सुधन्वोवाच ।

पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि ।

बृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरम् १७

पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।

बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे १८

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।

सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्रं पृच्छाव ये विदुः ॥ १९

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।

प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्रं पृच्छाव ये विदुः २०

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ २१

न्वालभे स्पृशाम्येव ॥ १५ ॥ फलकं काष्ठपीठं । कूर्चं । वृसी वर्तित-  
दर्भमयं पीठं वा । तव अर्हते योग्यं भवति ॥ १६ ॥ उपासीत  
सेवते । अधः स्थित्वेति शेषः ॥ १८ ॥ प्रश्रं आवयोः कः श्रेष्ठ  
इति प्रश्नम् । ये विदुस्तान् पृच्छाव ॥ १९ ॥

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ॥ २२

विदुर उवाच ।

एवं कृतपणौ कुद्वौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।

विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ॥ २३

प्रह्लाद उवाच ।

इमौ तौ संग्रहयेते याभ्यां न चरितं सह ।

आशीविषाविव कुद्ववेकमार्गाविहागतौ ॥ २४

किं वै सहैवं चरथो न पुरा चरथः सह ।

विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ २५

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।

प्रह्लाद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदेः ॥ २६

प्रह्लाद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।

ब्रह्मन्भ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरी कृता ॥ २७

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च प्रश्नवाचार्पितं मम ।

प्रह्लाद त्वं तु मे तथ्यं प्रश्नं प्रवृहि पृच्छतः ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहौ स्विद्विरोचनः

प्रह्लाद उवाच ।

‘न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान्धुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ॥ २९

अभिवाद्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव नियोजितः ॥’

पुत्र एको मम ब्रह्मस्त्वं च साक्षादिहास्थितः ।

तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ ३०

सुधन्वोवाच ।

‘यदेतत्त्वं न वक्ष्यसि यदि वापि विवक्ष्यसि ।

प्रह्लाद प्रश्नमतुलं मूर्धा ते विफलप्यति ॥ ३१

विदुर उवाच ।

आदित्येन सहायान्तं प्रह्लादो हंसमब्रवीत् ।

धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ॥ ३२

प्रह्लाद उवाच ।

पुत्रो वाऽन्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थितः ।

तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते ॥ ३३

हंस उवाच ।’

गां प्रदद्यादौरसाय यद्वान्यत्स्यात्प्रियं धनम् ।

द्वयोर्विवदतो राजन्प्रश्नं सत्यं यथा वदेत् ॥ ३४

प्रह्लाद उवाच ।

अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ।

हंस तत्त्वं च पृच्छामि कियदेनः करोति सः ॥ ३५

‘हंस उवाच ।

पृष्ठो धर्मं न विब्रूयाद्भोर्कर्णशिथिलं चरन् ।

धर्माद्भ्रूयति राजंस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ॥

धर्म एतान्संरुजति यथा नद्यस्तु कूलजान् ।

ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ ३७

श्रेष्ठोऽर्थं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ॥ ३८

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्तेऽपि सभासदः ।

कर्तारमेनो गच्छेद्वा निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ॥ ३९

प्रह्लाद उवाच ।

मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावादं यदि ब्रुवन् ।

धृतराष्ट्र तत्त्वं पृच्छामि दुर्विवक्ता तु किं वसेत् ॥ ४०

हंस उवाच ।’

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।

यां च भारामितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ॥ ४१

नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।

अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ॥ ४२

यां च रात्रिमभिद्रुग्धो यां च मित्रे प्रियेऽनृते ।

सर्वस्वेन च हीनो यो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ॥ ४३

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ४४

सह न चरितं वैरात् ॥ २४ ॥ पीवरी पुष्टा । कृता मधुपर्कार्थं

उपकल्पिता ॥ २७ ॥ नियोजितः अहमिति शेषः ॥ ३० ॥

पगच्छेदिति ड.पाठः ॥ ३९ ॥ किं वसेत् कथं वसेत् ॥ ४० ॥

अधिविन्ना कृतसपत्नीका स्त्री तां रात्रिं वसेत्तद्वदुःखं प्राप्नुयात्

॥ ४१ ॥ पञ्च पूर्वजान् पञ्चनृते अजादिपशुर्हिसार्धमनृते

उक्ते सति हन्ति नाशयति परलोकात् न्याययति ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।  
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स भूम्यनृतं वदेः॥४५  
 प्रह्लाद उवाच ।  
 मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।  
 मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः४६  
 विरोचन सुधन्वाऽयं प्राणानामीश्वरस्तव ।  
 सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम्॥४७  
 सुधन्वोवाच ।  
 यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।  
 पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात्प्रह्लाद दुर्लभम् ॥ ४८  
 एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।  
 पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः सन्निधौ ममा॥ ४९  
 विदुर उवाच ।  
 तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।  
 मा गमः ससुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमब्रुवन्॥५०  
 न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।  
 यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम्५१  
 यथायथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।  
 तथातथाऽस्य सर्वार्थाः सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः॥  
 नैनं छन्दांसि ब्रजिनात्तारयन्ति  
 मायाविनं मायया वर्तमानम् ।  
 नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-  
 श्छन्दांसेनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५३  
 मद्यपानं कलहं पूगवैरं  
 भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।

एवमुत्तरत्र ॥ ४४ ॥ अङ्गिराः सुधन्वनः पिता । त्वत्  
 त्वत्तः ॥ ४६ ॥ पादप्रक्षालनं हरिद्रया पादधावनम् ।  
 कुमार्याः केशिन्याः । विवाहे दंपत्योः परस्परं हरिद्रया पादधा-  
 वनं कुर्वन्तीति प्रसिद्धम् । अस्यैव भार्या केशिनी भवत्वित्यर्थः  
 ॥ ४९ ॥ अब्रुवन्सत्यमिति शेषः ॥ ५० ॥ छन्दांसि वेदाः  
 ॥ ५३ ॥ अन्तरं वियोगम् । विवादं वैरप्रवर्तनम् ॥ ५४ ॥  
 सामुद्रिकं हस्तरेखादिपरीक्षकम् । वणिजं चोरपूर्वं पूर्व चोरः  
 पश्चाद्वणिक्भूतः तं कूटतुलावन्तं वा । शलाकधूर्तं शलाकया  
 पाशादिना वा शकुनादिकमुक्ता शोऽन्यान् वञ्चयति तम् ।  
 अरिं विपरीतसाक्ष्यभयात् । मित्रं परीक्षकाणामविश्वासात् ।  
 कुशीलवं कुत्सितं शीलं वाति अनुसरतीति तम् । नर्तकीदासं  
 विटोन्मत्तादिकं वा ॥ ५५ ॥ सत्कर्मद्वारापि तस्य साधुत्वं न

राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं  
 वर्ज्यान्याहुर्न्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ५४  
 सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं  
 शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।  
 अरिं च मित्रं च कुशीलवं च  
 नैतान्साक्ष्ये त्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ५५  
 मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं  
 मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।  
 एतानि चत्वार्यभयङ्कराणि  
 भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ५६  
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।  
 पर्वकारश्च सूची च मित्रश्रुकपारदारिकः ॥ ५७  
 भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।  
 अतितीक्ष्णश्च कारुश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ५८  
 सुवप्रग्रहणो ब्राह्म्यः कीनाशश्चात्मवानपि ।  
 रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महभिः समाः॥ ५९  
 तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं  
 वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः ।  
 शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः  
 कृच्छ्रेष्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ६०  
 जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा  
 मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।  
 क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा  
 हियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ६१

मन्तव्यमित्याह मानेति । मानः लोकेषु उत्कर्षः तदर्थान्यग्निहो-  
 त्रादीनि भयदानीत्यर्थः । मौनं ध्यानम् ॥ ५६ ॥ कुण्डाशी भग-  
 भक्षः । जीवति भर्तारं जाराज्जातः कुण्डस्तदनाशी । सोमविक्रयी  
 प्रसिद्धः । पर्वकारः शरकृत् आयुधमात्रकर्तृत्यर्थः । सूची सूचको  
 नक्षत्रादीनां परदोषाणां च । ज्यौतिषिकः पिशुनो वा ॥ ५७ ॥  
 कारुः अशुचिः । नास्तिकः परलोकादिद्वेषी ॥ ५८ ॥ सुवप्रग्रहणो  
 ग्रामपुरोहितः । ब्राह्म्यः अतीतोपनयनकालः पतितसावित्रीको वा ।  
 कीनाशः कर्षकः । आत्मवान्समर्थोऽपि यो रक्षेत्युक्तो हिंस्यात्  
 ॥ ५९ ॥ तृणोल्कया तृणज्वालाया जातरूपं रूपवद्वस्तु ज्ञायतेऽन्ध-  
 कारे सति । भद्रो वृषः धर्म इतियावत् । वृत्तेन शीलेन सोस्ति  
 नास्तीति ज्ञायते । व्यवहारेण अहिंसादिप्रधानेन । कृच्छ्रेषु  
 दुर्भिक्षादिसंकटेषु ॥ ६० ॥

न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं  
 क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।  
 न कामिनो ह्रीरलसस्य न श्रीः  
 सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ॥ ६२  
 श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।  
 दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ६३  
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति  
 प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।  
 पराक्रमश्चाबहुभाषिता च  
 दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ६४  
 एतान्गुणांस्तात महानुभावा-  
 नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।  
 राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं  
 सर्वान्गुणानेष गुणोतिभाति ॥ ६५  
 अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके  
 स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।  
 चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-  
 श्चत्वारि चैषामनुयान्ति सन्तः ॥ ६६  
 यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च  
 चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।  
 दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं  
 चत्वार्येतान्यनुयान्ति सन्तः ॥ ६७  
 इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ।  
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ६८  
 तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।  
 उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ॥ ६९  
 न सा सभा यत्र न सन्ति बृद्धा  
 न ते बृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।

श्रीरिति । दाक्ष्यं शीघ्रकारित्वम् ॥ ६३ ॥ एष गुणो राजस-  
 त्कारः ॥ ६५ ॥ इमानि वक्ष्यमाणानि । अन्ववेतानि नित्यसं-  
 वदानि । अनुयान्ति यत्नेन भजन्ति ॥ ६६ ॥ रूपं विनयमुद्रा ।  
 श्रुतं अध्ययनम् । विद्या देवतायुपासनम् । चित्रभाष्यं युक्ति-  
 युक्तं वचनम् ॥ ७१ ॥ दन्दशूको मर्मच्छेत्ता । निष्ठुरः अप्रिय-  
 वाक् । नचिरात्, शीघ्रम् ॥ ७६ ॥ नकृच्छ्रं सुखम् ॥ ७७ ॥  
 उद्यो० ९

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति  
 न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ७०  
 सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।  
 शौर्यं च चित्रभाष्यं च दशमे स्वर्गयोनयः ॥ ७१  
 पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते फलम् ।  
 पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमत्यन्तमश्रुते ॥ ७२  
 तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।  
 पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनःपुनः ॥ ७३  
 नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ।  
 पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनःपुनः ॥ ७४  
 बृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ।  
 पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स गच्छति ।  
 तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः ॥ ७५  
 असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृच्छ्रः ।  
 स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ७६  
 अनसूयुः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।  
 नकृच्छ्रं महदाप्नोति सर्वत्र च विरोचते ॥ ७७  
 प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।  
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ७८  
 दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।  
 अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ७९  
 पूर्वं वयसि तत्कुर्याद्येन बृद्धः सुखं वसेत् ।  
 यावज्जीवं तु तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ८०  
 जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।  
 शूरं विजितसङ्ग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ८१  
 धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।  
 असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ८२  
 गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।  
 अन्तः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ८३

आगमयति आनयति ॥ ७८ ॥ वर्षा इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया  
 ॥ ७९ ॥ गतपारं प्राप्ततत्त्वम् ॥ ८१ ॥ परिपाकसुखं कर्म  
 त्वत्पुत्रा न कुर्वन्ति अन्यायेन च सुखं लिप्सन्ति तत्तु विपरीत-  
 मेवेत्याह धनेनेति ॥ ८२ ॥ आत्मवतां जितचित्तानाम् ।  
 प्रच्छन्नपापो दुर्योधनः ॥ ८३ ॥ पद्यत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।  
 प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ८४  
 द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।  
 क्षत्रियः शीलमाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ८५  
 सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।  
 शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ८६

बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।  
 तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ८७  
 दुर्योधनेऽथ शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।  
 कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ८८  
 सर्वैर्गुणैरुपेतास्तु पाण्डवा भरतर्षभ ।  
 पितृवच्चयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ८९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

### षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

विदुरेण शतराष्ट्रप्रति आत्रेयेण साध्यान्प्रत्युपदिष्टनीतिकथनम् ॥ १ ॥ तथा महाकुललक्षणाद्यभिधानपूर्वकं पाण्डवैः सह सन्धिकरणविधानम् ॥ २ ॥

विदुर उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।  
 आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ।  
 चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।  
 साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २  
 साध्या ऊचुः ।

साध्या देवा वयमेते महर्षे

दृष्ट्वा भवन्तं न शकुमोऽनुमातुम् ।

श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः

काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे

धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।

ग्रन्थि विनीय हृदयस्य सर्वं

प्रियाप्रिये चात्मसमं नयीत ॥ ४

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।

आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य

मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।

न चाभिमानी न च हीनवृत्तो

रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयति ॥ ६

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासू-

न्रूक्षा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।

तस्माद्वाचमुशतीं रूक्षरूपां

धर्मरामो नित्यशो वर्जयति ॥ ७

अरुन्तुदं परुषं रूक्षवाचं

वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।

विद्यादलक्ष्मीकृतमं जनानां

मुखे निवद्धां निर्कृतिं वै वहन्तम् ॥ ८

परश्चेदेनमभिविद्ध्येत वाणै-

र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।

विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो

विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९

यदि सन्तं सेवति यद्यसन्तं

तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।

वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति

तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०

अतिवादं न प्रवदेन्न वादये-

द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।

हंसरूपेण परिव्रानकरूपेण ॥ २ ॥ अनुमातुं लिङ्गेन  
 ज्ञातुम् । काव्यां विद्वल्लक्षणाभिधायिनीम् ॥ ३ ॥ मे मया  
 संश्रुतम् । गुरुभ्य इति शेषः । तदेवाह धृतिरिति ॥ ४ ॥  
 नाक्रोशेत् न शपेत् । यतस्तितिक्षतो मन्युः क्रोध एव आक्रोष्टारं

दहति ॥ ५ ॥ निर्कृतिं अलक्ष्मीं मृत्युं वा ॥ ८ ॥ वाणैः  
 वाग्वाणैः विरिच्यमानः तनूक्रियमाणः । दधाति पुष्पाति ॥ ९ ॥  
 रङ्गस्य नीलादेर्वेशं नीलतादिकम् ॥ १० ॥ अतिप्रोक्तोपि न  
 वदेत् वादयेद्वा । अनाहतो नैव प्रतिहन्यात् । आहतोपि पापकं



हन्तुं च यो नेच्छति पापकं वै  
तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११  
अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः  
सत्यं वदेद्ब्राह्मणं तद्वितीयम् ।  
प्रियं वदेद्ब्राह्मणं तत्तृतीयं  
धर्म्यं वदेद्ब्राह्मणं तच्चतुर्थम् ॥ १२  
यादृशैः सन्निविशते यादृशांश्चोपसेवते ।  
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३  
यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।  
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४  
न जीयते चानुजिगीषतेऽन्या-  
न्न वैरकृचाप्रतिघातकश्च ।  
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो  
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५  
भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ।  
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६  
नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।  
रन्ध्रं परस्य जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७  
दुःशासनस्तूपहतोऽभिशासो  
नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।  
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा  
कलाञ्छेता अधमस्येह पुंसः ॥ १८  
न श्रद्धाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।  
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९  
उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् ।  
अधमास्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २०  
प्राप्नोति वै वित्तमसद्भलेन  
नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।

न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां  
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१  
धृतराष्ट्र उवाच ।  
महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा  
धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च ।  
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं  
भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२  
विदुर उवाच ।  
तपो दमो ब्रह्मविच्चं तितिक्षा  
इज्या विवाहाः सान्त्वनं चान्नदानम् ।  
अष्टावेते नित्यमेवं भवन्ति  
सतां गुणास्तानि महाकुलानि ॥ २३  
येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-  
श्चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।  
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां  
त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४  
अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च ।  
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५  
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।  
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६  
ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।  
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७  
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः ।  
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८  
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।  
कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९  
वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।  
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ३०

हन्तारं यदि हन्तुं नेच्छेत् स देवानामपि प्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अव्याहृतं मौनम् । ततोपि श्रेयः सत्यवचनम् । सत्यमपि प्रियं चेत् ततोऽपि श्रेयः । तदपि धर्मादनपेतं चेत् श्रेष्ठतममित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्यामवस्थायां पुरुषस्य न किंचिदुःखादिकमस्तीत्याह न जीयते चेति ॥ १५ ॥ भावं कल्याणम् । अभावे अकल्याणे ॥ १६ ॥ अनर्थकं मिथ्या न सान्त्वयति ॥ १७ ॥ दुःशासनः दुष्टं शासनं यस्य । एताः कलाः चित्तस्य वृत्तस्य अधमस्यैव ॥ १८ ॥

परेभ्यः गुरुभ्यः । आत्मन्येव शङ्कितः विश्वासहीनः ॥ १९ ॥ तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । दम इन्द्रियजयः । तानि महाकुलानि विद्धि ॥ २३ ॥ न व्यथते न चलति । योनिः पित्रादयोपि ॥ २४ ॥ गोभिर्वाग्भिर्विध्येत्यर्थः । पुरुषतः सत्पुरुषैः अर्थतः धनैश्च कुलानि कुलसंख्यां कुलेषु गणनां समुपेतानि भवन्ति ॥ २८ ॥ वृत्ततः धर्मेण । कर्षन्ति आहरन्ति ॥ २९ ॥

गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।  
 कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१  
 मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु  
 राजा बद्धो मा परस्वापहारी ।  
 मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा  
 पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२  
 यश्च नो ब्राह्मणान्हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत् ।  
 न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ३३  
 तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्थी च सूनृता ।  
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३४  
 श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।  
 प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मिणाम् ॥ ३५  
 सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै  
 शक्तो वोढुं न तथाऽन्ये महीजाः ।  
 एवं युक्ता भारसहा भवन्ति  
 महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३६  
 न तन्मित्रं यस्य कोपाद्भिमेति  
 यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।  
 यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्चसीत  
 तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ ३७  
 यः कश्चिदप्यसंबद्धो मित्रभावेन वर्तते ।  
 स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३८  
 चलचित्तस्य वै पुंसो बृद्धाननुपसेवतः ।  
 पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसङ्ग्रहः ॥ ३९  
 चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।  
 अर्थाः समभिवर्तते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ४०  
 अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।  
 शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१  
 सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।

गोभिर्विद्याभिः ॥ ३१ ॥ नैकृतिकः कपटी । वैरकृदादयः कुलप्रा  
 इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ निर्वपेत् कुर्यात् ॥ ३३ ॥ सत्कृतिं सत्कारं कर्तुं  
 प्रवृत्तानि तृणादीनि ॥ ३५ ॥ स्यन्दनः रथयोग्यो वृक्षः । युक्ताः  
 स्यन्दनवदविकलाः ॥ ३६ ॥ सङ्गतानि संबन्धमात्राणि ॥ ३७ ॥  
 बन्धुः संबन्धी । मित्रं उपकारकृत् ॥ ३८ ॥ पारिप्लवमतेः  
 भ्रान्तस्य ॥ ३९ ॥ अभ्रं मेघः ॥ ४१ ॥ मित्राणां हितायेति

तान्मृतानपि कव्यादाः कृतघ्नान्नोपशुञ्जते ॥ ४२  
 अर्थयेदेव मित्राणि सति वाऽसति वा धने ।  
 नानर्थयन्प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४३  
 सन्तापाद्भश्यते रूपं सन्तापाद्भश्यते बलम् ।  
 सन्तापाद्भश्यते ज्ञानं सन्तापाद्वाधिमृच्छति ॥ ४४  
 अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।  
 अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४५  
 पुनर्नरो म्रियते जायते च  
 पुनर्नरो हीयते वर्धते च ।  
 पुनर्नरो याचति याच्यते च  
 पुनर्नरः शोचति शोच्यते च । ४६  
 सुखं च दुःखं च भवाभवौ च  
 लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।  
 पर्यायशः सर्वमेते स्पृशन्ति  
 तस्माद्दीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४७  
 चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि  
 तेषां यद्यद्वर्धते यत्रयत्र ।  
 ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य  
 छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४८

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।  
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४९  
 नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।  
 यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ५०  
 विदुर उवाच ।  
 नान्यत्र विद्यातपसो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।  
 नान्यत्र लोभसन्त्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥  
 बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।  
 गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ॥ ५२

शेषः ॥ ४२ ॥ अनर्थयन्प्रार्थनाशून्यः ॥ ४३ ॥ अनवाप्यं न  
 प्राप्यम् । शोकेन शोकमात्रेण । इष्टमिति शेषः ॥ ४५ ॥ सर्वं  
 पुरुषम् ॥ ४७ ॥ तनुः शरीरमभिव्यक्तिस्थानं काष्ठं तत्र रुद्धोऽन-  
 भिव्यक्तः शिखी अभिस्तथायं राजा धर्मेण रुद्धः । तनुना सूक्ष्मेण  
 धर्मेण वा रुद्धः ॥ ४९ ॥ विन्दते महत्सद्गुणशास्त्रादिकं लभते ।  
 ततो गुरुशुश्रूषया ज्ञानं ग्रन्थजम् । योगेन सर्वचित्तवृत्तिनिरोधेन



अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।  
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३  
 स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।  
 तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५४  
 स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना  
 न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।  
 न स्त्रीषु राजनरतिमाप्नुवन्ति  
 न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५५  
 न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं  
 न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।  
 न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति  
 न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५६  
 न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं  
 योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।  
 भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं  
 न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥ ५७  
 संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।  
 संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातितो भयं ॥ ५८  
 तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवो बहुलाः समाः ।  
 बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५९  
 धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।  
 धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६०  
 ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।  
 वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ६१  
 महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।  
 प्रसह्य एव वातेन सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥ ६२  
 अथ ये सहिता वृक्षाः सङ्घशः सुप्रतिष्ठिताः ।  
 ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६३

शान्तिम् ॥ ५२ ॥ दानपुण्यं दानजं पुण्यं । वेदपुण्यं वेदोक्त-  
 यागाद्यनुष्ठानजं पुण्यं तत्तत्फलमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तस्यान्ते  
 स्वधीतादीनां कर्मणामन्ते ॥ ५४ ॥ योगः अलब्धलाभः ।  
 क्षेमं लब्धपरिपालनम् । तदुभयम् ॥ ५७ ॥ संपन्नं क्षीरादि-  
 संपत्तिः ॥ ५८ ॥ एकजः एकाकी । प्रसह्यः शक्यः ॥ ६२ ॥  
 सधनतां ऋते विना । अनातुरत्वात् ऋते च ॥ ६७ ॥ प्रशाम्य

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।  
 शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्दुममिवैकजम् ॥ ६४  
 अन्योन्यसमुपपट्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।  
 ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५  
 अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः ।  
 येषां चान्नानि भुङ्जीत ये च स्युः शरणागताः ।  
 महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् ॥ ६६  
 न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते ।  
 अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६७  
 अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि  
 पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुष्णम् ।  
 सतां पेयं यन्न पिवन्त्यसन्तो  
 मन्युं महाराज पिव प्रशाम्य ॥ ६८  
 रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते  
 न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।  
 दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव  
 न बुध्यन्ते धनभोगान्नसौख्यम् ॥ ६९  
 पुरा ह्युक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे  
 द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।  
 दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां  
 कितवत्त्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ७०  
 न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते  
 सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।  
 प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-  
 र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ७१  
 धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु  
 पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।  
 एकारिमित्राः कुरवो ह्येककार्या  
 जीवन्तु राजन्मुखिनः समृद्धाः ॥ ७२

शान्तिं क्षमां प्राप्नुहि ॥ ६८ ॥ फलानि पुत्रपश्वादीनि ।  
 तत्त्वमिष्टानिष्टविवेकं पित्तोपहतसन्त्वात् । एवं सर्वत्र ।  
 भोगः रुयादिसङ्गः । धनादिजं सुखं लब्धमपि न बुध्यन्ते ।  
 अतः संतापं जागरादिद्वारा रोगोत्पादकं त्यजेत्यर्थः ॥ ६९ ॥  
 कितवत्त्वं शूतप्रियत्वम् ॥ ७० ॥

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य  
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।  
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-  
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७३

सन्धत्स्व त्वं कौरव पाण्डुपुत्रै-  
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।  
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे  
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

### सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

धृतराष्ट्रेण अल्पायुष्मकारणप्रश्ने विदुरेण तदभिधाय नीतिकथनपूर्वकं कुरुपाण्डवसन्धिकरणविधानम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच ।

सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।  
वैचित्रवीर्यं पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घतः ॥ १  
तानेवेन्द्रस्य च धनुरनाम्यं नमतो ब्रवीत् ।  
अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान्गृह्णतस्तथा ॥ २  
यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्ये-  
द्यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।  
स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमश्नुते  
यश्चायाच्यं याचते कथ्यते वा ॥ ३  
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं  
यश्चावलो बलिना नित्यवैरी ।  
अश्रद्धधानाय च यो ब्रवीति  
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४  
वध्वाऽवहासं श्वशुरो मन्यते यो  
वध्वाऽवसन्नभयो मानकामः ।  
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीजं  
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५  
यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीति वादी  
दत्त्वा च यः कथ्यति याच्यमानः ।

यश्चासतः सान्त्वमुपानयीत  
एतान्नयन्ति निरयं पाशहस्ताः ॥ ६  
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-  
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।  
मायाचारो मायया वर्तितव्यः  
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७  
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा  
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।  
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा  
क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।  
नामोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९  
विदुर उवाच ।  
अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो नराधिप ।  
क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ १०  
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।  
एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११

मेढीभूतः खलस्तम्भीभूतः स्वयं निर्व्यापारोपि परितः संचरमा-  
णानां बलीवर्दानामिव पुत्राणां यथेष्टप्रचारनिरोधकः ॥ ७३ ॥  
अन्तरं भेदम् । स्थापय युद्धान्निवर्तयस्व ॥ ७४ ॥ षट्त्रिंशो-  
ऽध्यायः ॥ ३६ ॥

नमतः नामयतः । मरीचिनः सूर्यचन्द्रादेः । ग्री-  
ह्यादित्वान्मत्वर्थीय इनिः । पादान् रदमीन् ॥ २ ॥ अशिष्यं शा-  
सनानर्हम् । तुष्येत् अल्पलाभेनेति शेषः । भद्रमश्नुते इति ।  
शत्रुसेवया क्षीरक्षया च यो भद्रमश्नुते तौ द्वौ मूर्खौवित्यर्थः ।

नो रक्षतीति ड. पाठः ॥ ३ ॥ अभिजातः कुलीनः ॥ ४ ॥  
श्वशुरः सन् यो वध्वा पुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासं  
तत्पित्रादिभिरिव मन्यते स एकादशः । वध्वा लुपया भूतया  
अवसन्नभयो नष्टभयः वधूपित्रादिभिरापदि त्रातोपि तत्रैव मानं  
कामयते यः स द्वादशो मूर्खः । वध्वावासमिति ड. पाठः  
॥ ५ ॥ अत्यागः अतिशयितमागोऽपराधः । आत्मविधित्सेति  
पोषणार्थस्य धावः सनि रूपम् । आत्मपोषणेच्छा शिशोदरपरा-  
यणतेत्यर्थः ॥ १० ॥ असयः खज्ञाः । भद्रमस्तु ते एतेषां षण्ण

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।  
 वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ १२  
 आदेशकृद्बुद्धिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ।  
 शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणः समाः ।  
 एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३  
 गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः  
 शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च ।  
 नानर्थकृत्याकुलितः कृतज्ञः  
 सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४  
 सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।  
 अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५  
 यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।  
 अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १६  
 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।  
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मांश्च पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७  
 आपदर्थं धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्भूतैरपि ।  
 आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ १८  
 द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।  
 तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९  
 उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-  
 नेदं युक्तं वचनं प्रातिपेय ।  
 तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य  
 न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ २०  
 काकैरिमांश्चित्रवर्हान्मयूरान्  
 पराजयेथाः पाण्डवान् धार्तराष्ट्रैः ।  
 हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः  
 प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१  
 यस्तात न कुध्यति सर्वकालं  
 भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।  
 तस्मिन्भृत्या भर्तुरे विश्वसन्ति  
 न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २२

न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन  
 राज्यं धनं सञ्जिघृक्षेदपूर्वम् ।  
 त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता वै विरुद्धाः  
 स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३  
 कृत्यानि पूर्वं परिसङ्ख्याय सर्वा-  
 ण्यायव्यये चानुरूपां च वृत्तिम् ।  
 सङ्कलीयादनुरूपान्सहायान्  
 सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४  
 अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः  
 सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्दी ।  
 वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः  
 शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २५  
 वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः  
 प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।  
 प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी  
 त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव भृत्यः ॥ २६  
 अस्तब्धमक्लीवमदीर्घसूत्रं  
 सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।  
 अरोगजातीयमुदारवाक्यं  
 दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २७  
 न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे  
 गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।  
 न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो  
 न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयति ॥ २८  
 न निद्रवं मन्त्रगतस्य गच्छे-  
 त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ।  
 न च ब्रूयान्नाश्वसिमि त्वयीति  
 सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २९  
 घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः  
 पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।

त्यागेन तव पुत्राः शतायुषो भवन्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ वृषली  
 शूद्रा । द्विजस्त्रैवर्णिकः । पानपः मद्यपः ॥ १२ ॥ आदेशकृद्  
 ग्रामणीः । प्रेषकः द्विजान् दास्ये नियोजयन् । समेत्य संसृज्य  
 ॥ १३ ॥ परिसङ्ख्याय साध्यासाध्यनिश्चयं कृत्वा । तथा वृत्तिं

भृत्यजीविकां आयव्ययानुरूपां कृत्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अदीर्घसूत्रं  
 क्षिप्रकारिणम् ॥ २७ ॥ किंतु मम किंचित्कार्यमस्तीति । तथा  
 व्यपदेशं व्याजं कृत्वा तादृशान्मन्त्रादपसरेदेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥  
 एते व्यवहारे धनदानादौ वर्जनीयाः द्रव्यनाशभयात् । एतेभ्यो

सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव  
 व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ॥ ३०  
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति  
 प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं दमश्च ।  
 पराक्रमश्चाबहुभाषिता च  
 दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ३१  
 एतान्गुणांस्तात महानुभावा-  
 नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।  
 राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं  
 सर्वान्गुणानेष गुणो विभर्ति ॥ ३२  
 गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते  
 बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।  
 स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च  
 श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ ३३  
 गुणाश्च षण्मिमतभुक्तं भजन्ते  
 आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च ।  
 अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं  
 न चैनमाधून इति क्षिपन्ति ॥ ३४  
 अकर्मशीलं च महाशनं च  
 लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।  
 अदेशकालज्ञममिष्टवेष-  
 भेतान्गृहे न प्रतिवासयेत् ॥ ३५  
 कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च  
 वनौकसं धूर्तममान्यमानिनम् ।  
 निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्न-  
 भेतान्भृशार्तोपि न जातु याचेत् ॥ ३६  
 संक्लिष्टकर्माणमतिप्रमादं  
 नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।  
 विसृष्टरागं पटुमानिनं चा-  
 प्येतान्न सेवेत नराधमान्यद् ॥ ३७  
 सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।  
 अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिद्ध्यतः ॥ ३८

न ग्राह्यं च । अधमर्णो घृणी लज्जावांश्चेदतिनिर्वन्धेन याच्यमानः  
 प्राणानेव जह्यात् ॥ ३० ॥ मितभुक्तं मितभोजिनम् । आधूनो  
 बहुभोजी ॥ ३४ ॥ कदर्यं अदातारम् ॥ ३६ ॥ संक्लिष्टकर्माणं

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा  
 वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।  
 स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा  
 अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ३९  
 हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।  
 तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं सर्वार्थसिद्धये ॥ ४०  
 वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।  
 व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ४१  
 पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं  
 यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः ।  
 पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो  
 यशःप्रणाशो द्विषतश्च हर्षः ॥ ४२  
 भीष्मस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्प  
 द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।  
 उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः  
 श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ४३  
 तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।  
 पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४४  
 धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।  
 मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात्  
 न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् ।  
 वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्क्षति काननम् ४६  
 न तथेच्छन्ति कल्याणान्परेषां वेदितुं गुणान् ।  
 यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७  
 अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।  
 नहि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवाप्तम् ॥ ४८  
 यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।  
 तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९  
 यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।  
 धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ५०  
 सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।  
 स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ५१

आततायिनम् ॥ ३७ ॥ अवृत्तिर्जीविकाया अभावः ॥ ४१ ॥  
 श्वेतो ग्रहः धूमकेतुः ॥ ४३ ॥

बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।  
 यत्तु बाहुबलं नाम प्रथमं बलमुच्यते ॥ ५२  
 अमात्यलामो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।  
 तृतीयं धनलामं तु बलमाहुर्मनीषिणः ॥ ५३  
 यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।  
 अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४  
 येन त्वेतानि सर्वाणि सङ्गृहीतानि भारत ।  
 यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५५  
 महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।  
 तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६  
 स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु ।  
 भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५७  
 प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-  
 श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।  
 न होममन्त्रा न च मङ्गलानि  
 नार्थवर्णा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।  
 नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ह्येतेऽतितेजसः ॥ ५९  
 अग्निस्तेजो महलोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।  
 न चोपयुङ्क्ते तदारु यावन्नोदीप्यते परैः ॥ ६०  
 स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।  
 तदारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ६१  
 एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।  
 क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ६२  
 लताधर्मा त्वं सपुत्रः सालाः पाण्डुसुता मताः ।  
 न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ६३  
 वनं राजंस्तव पुत्रोऽम्बिकेय  
 सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।  
 सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्  
 सिंहा विनश्येयुर्कृते वनेन ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

### अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति नीतिकथनपूर्वकं पाण्डवेभ्यो राज्याप्रदाने दुर्योधनस्य राज्यभ्रंशकथनम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच ।  
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।  
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १  
 पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय  
 आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।  
 सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां  
 ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २  
 यस्योदकं मधुपर्कं च गां च  
 न मन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।  
 लोभाद्भयादथ कार्पण्यतो वा  
 तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३

चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी  
 स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।  
 सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च  
 भृशं प्रियोऽप्यतिथिनोदकार्हः ॥ ४  
 अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं  
 दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।  
 तिला मांसं फलमूलानि शाकं  
 रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च ॥ ५  
 अरोषणो यः समलोष्टाश्मकाश्चनः  
 प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः ।

अभिजातबलं कुलबलम् ॥ ५४ ॥ कुलपुत्रो ज्ञातिः ॥ ५९ ॥  
 कुले जाताः पाण्डवाः ॥ ६२ ॥ सालाः महावृक्षाः ॥ ६३ ॥  
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥  
 उद्योग १०

आयति आगच्छति ॥ १ ॥ निर्णिज्य प्रक्षाल्य । आत्म-  
 संस्थां स्वस्थितिम् ॥ २ ॥ अवकीर्णी नष्टवृक्षचर्यः । नोदकार्ह  
 उदकमात्रानहोऽपि अतिथिः भृशं प्रियः ॥ ४ ॥

निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये

त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६

नीवारमूलेज्जुदशाकवृत्तिः

सुसंयतात्माप्रिकार्येषु चोद्यः ।

वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो

धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९

अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः ।

श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥

पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।

गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।

भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ॥ १२

अज्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३

नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।

क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४

यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।

स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५

करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।

धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६

गिरिपृष्ठमुपारूढ्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रोऽभिधीयते ॥ १७

नासुहृत्परमं मन्त्रं भारताहति वेदितुम् ।

अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ॥

नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ।

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १९

कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः ।

धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २०

अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।

स तेषां विपरिभ्रंशाद्भयते जीवितादपि ॥ २१

कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।

तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २२

अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति ।

एवमश्रुतपाङ्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ २३

स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य पाङ्गुण्यविदितात्मनः ।

अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २४

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृतान्ववेक्षिणः ।

आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुन्धरा ॥ २५

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।

भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २६

ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।

अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २७

न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।

न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्वले सति ॥ २८

अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २९

दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।

नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ ३०

निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।

कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ ३१

प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।

न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।

लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३

विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।

धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।

अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३५

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।

सर्वतश्चक्षुश्चरैः परमन्त्रं जानन् ॥ १५ ॥ निःशलाके रहसि ॥ १७ ॥ पारिषदाः सभासदः ॥ २० ॥ पाङ्गुण्यं पण्णां संधिविग्रह-  
यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाणां समूहः न श्रुतो येन सः ॥ २३ ॥

आत्मनैव प्रत्ययो ज्ञानं यस्य स्वयमेव ज्ञातकोशस्य ॥ २५ ॥  
नाममात्रेणैव राजा भवेत् । भोगांस्तु भृत्यैः समानानेव  
भुञ्जीत ॥ २६ ॥



आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥  
 अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।  
 अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥३७  
 धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।  
 मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ३८  
 असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।  
 तादृङ्गराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९  
 न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।  
 यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ४०  
 येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।  
 सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४१

येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।  
 ये चानार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ४२  
 यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ।  
 मज्जन्ति तेऽवशा राजन्नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४३  
 प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।  
 तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसज्जिनः ॥४४  
 यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।  
 यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ४५  
 हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।  
 आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४६  
 तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्माच्चमचिरादिव ।  
 ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

### एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति ज्ञातिसंग्रहे गुणवर्णनपूर्वकं पुनः कुरुपाण्डवेषु साम्येन वर्तनविधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे  
 सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।  
 धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं  
 तस्माद्बद्धं त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १  
 विदुर उवाच ।  
 अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।  
 लभते बुद्धवज्ज्ञानमवमानं च भारत ॥ २  
 प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।  
 मन्त्रमूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥३  
 द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।  
 प्रिये शुभानि कार्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ॥ ४  
 उक्तं मया जातमात्रेऽपि राजन्  
 दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।

तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि-

रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५

न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।  
 क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६  
 न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।  
 क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ७  
 समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।  
 धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जय ॥ ८  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।  
 न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९  
 विदुर उवाच ।  
 अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।  
 सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमुपेक्षते ॥ १०

आवर्तयन्ति शत्रून्पि स्त्रीयान्कुर्वन्ति । प्रणिहिता प्रयुक्ता  
 ॥ ३६ ॥ परिवारणं परिवारान् श्रुत्यमित्रादीन् ॥ ३७ ॥ समिधः  
 उद्दीपिकाः ॥ ३८ ॥ असंविभागी पोष्येभ्योऽदत्त्वा स्वयं भुञ्जानः  
 ॥ ३९ ॥ ये श्रुत्याः विशेषा आधिक्यानि । प्रसज्जिनः प्रसज्जः

संघर्षस्तत्कारिणः ॥ ४४ ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

भवाभवे ऐश्वर्यानिश्वर्ये । दिष्टस्य दैवस्य । वदैव नतु मां  
 दृष्येति भावः । धृतः धृतिमान् ॥ १ ॥ बुद्धवज्ज्ञानं अवज्ञात-  
 बुद्धित्वम् ॥ २ ॥ आयतीयुक्तं उदकं दितम् ॥ ९ ॥



परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।  
 परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११  
 सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।  
 अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२  
 ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।  
 ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३  
 युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ।  
 निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नाचे प्रणश्यति ॥ १४  
 या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ।  
 यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५  
 अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति ।  
 तादृशैः सङ्गतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।  
 निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १६  
 यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।  
 स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ॥ १७  
 ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८  
 कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।  
 श्रेयसा योक्ष्यते राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियां १९  
 विगुणा ह्यपि संरक्षया ज्ञातयो भरतर्षभ ।  
 किंपुनर्गुणवन्तस्ते तत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ॥ २०  
 प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशांपते ।  
 दीयतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१  
 एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।  
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२  
 मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्वितैषिणम् ।  
 ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना ।  
 सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३  
 संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।

फलनिर्वृत्तिः सुखं च प्रणश्यति । आरभते नीच इति शेषः ॥ १५ ॥ सङ्गतं संबन्धम् । निशाम्य विचार्य ॥ १६ ॥ दिग्ध-  
 हस्तं विषाक्षबाणहस्तम् । स श्रीमान् एनस्तस्य ज्ञातेरवसादजं  
 पापं विन्दति । मृगवधजं पापं व्याध इवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ खट्वां  
 समारूढश्चिन्तागारं प्रविष्टः ॥ २९ ॥ भार्गवात् शुकादन्यत्र  
 नीतिशास्त्रकर्तारं शुक्रं विहाय अन्यः कश्चिदपि न अपनयते  
 इति न अपितु सर्वोऽप्यपनयते अनीतिं करोति । अतः यत्  
 अतीतं तत् अतीतमेव । शेषस्य तत्कालोचितस्य अर्थस्य

ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन २४  
 ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मञ्जयन्ति च ।  
 सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मञ्जयन्ति च ॥ २५  
 सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।  
 अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २६  
 श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।  
 दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २७  
 पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।  
 तान्वा हतान्मुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २८  
 येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।  
 आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २९  
 न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।  
 शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ ३०  
 दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।  
 त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ ३१  
 तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।  
 भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३२  
 सुव्याहृतानि धीराणां फलतः परिचिन्त्य यः ।  
 अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३  
 असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं मुकुशलैरपि ।  
 उपलभ्यं चाविदितं विदितं चाननुष्ठितम् ॥ ३४  
 पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्धते ॥ ३५  
 यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते ।  
 अगाधपङ्के दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते ॥ ३६  
 मन्त्रभेदस्य पदं प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।  
 अर्थसन्ततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ॥ ३७  
 मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवम् ।  
 दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ॥ ३८

प्रतिपत्तिः विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ प्रत्यानेयं  
 प्रतिकर्तव्यम् ॥ ३१ ॥ अध्यवस्यति निश्चयं करोति ॥ ३३ ॥  
 मुकुशलैरप्युपयुक्तं उपदिष्टं तत् ज्ञानं असम्यगेव । यतः  
 उपलभ्यं ज्ञेयं तेन अविदितं न ज्ञातं । ज्ञातं वा तत् नानुष्ठितम् ।  
 मदुक्तं त्वयि निष्फलमेवेति भावः ॥ ३४ ॥ पापोदयफलं  
 पापहेतुभूतप्रयोजनकं कर्म यो नारभते स वर्धते ॥ ३५ ॥  
 पापमेवानुवर्तते सततं करोति । पङ्के नरके ॥ ३६ ॥  
 अविज्ञानं परकीयगुप्तचारादिरज्ञानम् । आत्मसंभवं आकारं

द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृप ।  
 त्रिवर्गाचरणे युक्तः स शत्रूनधितिष्ठति ॥ ३९  
 नवै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य वा ।  
 धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ ४०  
 नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ।  
 अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनशिकम् ॥ ४१  
 मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।  
 श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥ ४२  
 अकीर्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।  
 हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ४३  
 परिच्छेदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।  
 परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ४४  
 उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।  
 अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥ ४५  
 प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।  
 मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ४६  
 दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।  
 धर्मापेक्षी मृदुर्हीमान्स कुलीनशताद्वरः ॥ ४७  
 ययोश्चित्तेन वा चित्तं निभृतं निभृतेन वा ।  
 समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यति ॥ ४८  
 दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तूष्णीरिव ।  
 विवर्जयित मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ४९  
 अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।  
 तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ५०  
 कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।  
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्या मित्रमित्यभिवाञ्छति ॥ ५१  
 इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युनापि विशिष्यते ।  
 अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्देवतानपि ॥ ५२

मार्दवं सर्वभूतानामनम्रया क्षमा धृतिः ।  
 आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥  
 अपनीतं मुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीपते ।  
 मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ५४  
 आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।  
 अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ५५  
 कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।  
 तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ५६  
 मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।  
 भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ५७  
 अनिवेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च ।  
 महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्रुते ॥ ५८  
 नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पथ्यतमं मतम् ।  
 प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ५९  
 क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।  
 अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ६०  
 यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थभ्यां न हीयते ।  
 कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६१  
 दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।  
 न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ६२  
 आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।  
 अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ६३  
 अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।  
 प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ६४  
 न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।  
 नैपा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ।  
 उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः कचिदेवावतिष्ठते ॥ ६५  
 अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।  
 रतिपुत्रफला नारी दत्तशुक्तफलं धनम् ॥ ६६

नेत्रवक्त्रविकारादिकम् ॥ ३८ ॥ मन्त्रभेदस्य द्वाराणि संवृणोति  
 पिदधाति ॥ ३९ ॥ श्रुतं शास्त्रम् ॥ ४० ॥ परिच्छेदः  
 भोग्यवस्तुसामग्री । क्षेत्रेण जन्मस्थानेन । कुग्रामवासिषु  
 प्रायेण विवेकाभावात् । परिचर्यया आचारेण ॥ ४४ ॥ वैद्यं  
 विद्यावन्तम् ॥ ४६ ॥ इन्द्रियाणां उत्सर्गो विषयेषु प्रवृत्तिः ।  
 अनुत्सर्गो विषयेभ्यो निवृत्तिः । सा मृत्युतुल्या दुरनुष्ठेयेत्यर्थः

॥ ५२ ॥ आयुष्याणि आयुष्कराणि ॥ ५३ ॥ अपनीतं नाशितम्  
 ॥ ५४ ॥ आयत्यां आगामिनि काले दुःखस्य प्रतीकारज्ञः  
 तदात्वे वर्तमाने दृढनिश्चयः ॥ ५५ ॥ मङ्गलानां दधिदूर्वागवा-  
 दीनां आलम्भनं स्पर्शः । योगः सहायसंपत् । उत्थानं उद्यमः  
 ॥ ५७ ॥ अनिवेदः उद्योगात् अनुपरमः ॥ ५८ ॥ मूढव्रतं  
 आहारादौ अतिनिर्बन्धम् ॥ ६१ ॥ अदान्तेषु लिप्साहीनेषु

अधर्मोपार्जितैरर्थैः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।  
 न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥६७॥  
 कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।  
 उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववतां भयम् ॥६८॥  
 उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।  
 समीक्ष्य च समारम्भो विद्वि मूलं भवस्य तु ॥६९॥  
 तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।  
 हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥७०॥  
 अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।  
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ७१॥  
 न तत्परस्य सन्दध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।  
 सङ्ग्रहेणैव धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ७२॥  
 अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।  
 जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ७३॥  
 स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।  
 चोरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ७४॥  
 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।  
 चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ७५॥  
 अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा ।  
 अरेर्वा प्रणिपातेन मा स तेषु मनः कृथाः ॥७६॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

### चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति तत्तद्वर्णधर्माणां तैस्तैरवश्यानुष्ठेयत्वकथनपूर्वकं युधिष्ठिरस्य राज्यं प्रदाय क्षात्रधर्मे नियोजनचोद-  
 नम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच ।

योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः

करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।

क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-

मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १

॥ ६२ ॥ और्ध्वदेहिकं परलोकसाधनं यज्ञदानादि ॥ ६७ ॥  
 संयमः इन्द्रियाणां निग्रहः । भवस्य ऐश्वर्यस्य ॥ ६९ ॥  
 ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणस्य इच्छा तदङ्गैरर्थैः ॥ ७१ ॥  
 संदध्यात् कुर्यात् ॥ ७२ ॥ साधुना कर्मणा ॥ ७३ ॥ स्त्रीधूर्तके  
 स्त्रियां धूर्तं चेत्येकवद्भावः ॥ ७४ ॥ बाहीकाः पञ्चानां

अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ।  
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकं ७७॥  
 अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।  
 असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्छल्यं मनसो जरा ७८॥  
 अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।  
 मलं पृथिव्या बाहीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् ॥७९॥  
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥८०॥  
 सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।  
 ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥८१॥  
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत्स्त्रियः ।  
 नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ८२॥  
 यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः ।  
 अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥८३॥  
 सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।  
 धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथञ्चिन्न जीव्यते ॥८४॥  
 यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।  
 नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ८५॥  
 राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।  
 समता यदि ते राजन्स्त्रेषु पाण्डुसुतेषु वा ॥८६॥

महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं

यः सन्त्यजत्यनपाकृष्ट एव ।

सुखं मुदुःखान्यवमुच्य शेते

जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २

अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनम् ।

सिन्धुपष्ठानां नदीनां यत्र संगमः बाहीका नाम ते देशाः ॥७९॥  
 विप्रवासः प्रवासः ॥ ८० ॥ स्वप्नेन जयनेन ॥ ८२ ॥ यदि ते  
 स्त्रेषु पुत्रेषु पाण्डवेषु च समतास्ति तर्हि सर्वेषु सममेवाचर  
 ॥ ८६ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

प्रसन्नाः सन्तः साधवः सुखाय अलं सुखं दातुं पर्याप्ताः

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३  
 असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।  
 अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४  
 आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।  
 सन्धता चाभिमानित्वं तथा त्यागित्वमेव च ॥ ५  
 एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ।  
 सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखं ।  
 सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम्  
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।  
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७

आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः

क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।

अपालनं हन्ति पशूश्च राज-

न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८

अजाश्च कांस्यं रजतं च नित्यं

मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।

वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीन

एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ९

अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिणी ।

विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णनाभोऽथ रोचना ॥ १०

गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।

देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ ११

इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि

पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।

न जातु कामान्न भयान्न लोभा-

द्धर्मं जह्याजीविष्यापि हेतोः ॥ १२

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये

जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्यः ।

त्यक्त्वाऽनित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये

संतुष्य सन्तोषपरा हि सन्तः ॥ १३

महाबलान्पश्य महानुभावान्

प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।

राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान्

गतान्नेरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १४

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या

उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।

तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्ति

चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १५

अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते

वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।

द्राभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र

पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६

उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।

अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः ॥ १७

अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतम् ।

तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं सञ्चिनुयाच्छनैः ॥ १८

अस्माल्लोकाद्धर्ममुप्य चाधो

महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां

बुद्ध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १९

इदं वचः शक्यसि चेद्यथाव-

न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव ।

यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके

भयं नचामुत्र नचेह तेऽस्ति ॥ २०

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

सत्योदया धृतिकूला दयोर्मिः ।

तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा

पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव ॥ २१

कामक्रोधग्राहवर्ती पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।

नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २२

॥ १ ॥ एकपदं सर्वात्मना ॥ ४ ॥ मदमोहौ एकीकृत्य सप्त  
 ॥ ५ ॥ आकर्षः विषादीनाम् ॥ ९ ॥ अजेन सहितः उक्षा अ-  
 जोक्षा । औदुम्बरं ताम्रमयं पात्रजातम् । विषं लोहमिति स-  
 वैङ्गः । स्वर्णनाभः शालग्रामः । दक्षिणवर्तः शङ्खः ॥ १० ॥ धन्यानि

मङ्गलावहानि ॥ ११ ॥ महाविशिष्टं महेन उन्मयेन अविशिष्टं  
 समानं साङ्गलिकमिलार्थः ॥ १२ ॥ अस्माल्लोकाद्धर्मं स्वर्गं ।  
 अमुष्य अमुष्मात् स्वर्गात् । प्रलभेत स्पृशेत् ॥ १९ ॥ प्रतिपत्तुं  
 ज्ञातुं शक्यसि चेदिति संबन्धः ॥ २० ॥ पुण्यमपि किं नित्य-

प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं  
विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।  
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य  
यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २३  
धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।  
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा २४  
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती  
नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।  
सत्यं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्व-  
न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २५  
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-  
निष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।  
गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा  
हतः सङ्ग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २६  
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च  
धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।

त्रेतापूतं धूममाग्राय पुण्यं  
प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ॥ २७  
ब्रह्म क्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः  
क्रमेणैतान्यायतः पूजयानः ।  
तुष्टेष्वेतेष्वन्यथो दग्धपाप-  
स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २८  
चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो  
हेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध ।  
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-  
स्तं त्वं राजनराजधर्मे नियुङ्क्त ॥ २९  
धृतराष्ट्र उवाच ।  
एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा ।  
ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ३०  
सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।  
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ ३१  
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् ।  
दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ समाप्तमिदं प्रजागरपर्व ॥

(अथ सनत्सुजातपर्व ॥ ४ ॥)

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

धृतराष्ट्रेण पुनर्धर्मरहस्यकथनं चोदितेन विदुरेण स्वस्य शूद्रयोनिजातत्वेन तत्कथनानौचित्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा स्मरण-  
मात्रसंनिहितं सनत्सुजातंप्रति धृतराष्ट्राय तत्त्वोपदेशप्रार्थना ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।  
तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १  
विदुर उवाच ।  
धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।  
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २

स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।  
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३  
धृतराष्ट्र उवाच ।  
किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।  
त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४  
विदुर उवाच ।

मलोभएव । वैराग्यात् परं पुण्यमित्यर्थः । २९ ॥ मनो वाचं च वि-  
द्येति ड. पाठः ॥ २४ ॥ नित्योदकी नित्यं यथाकालं स्नानाचम-  
नपरः ॥ २५ ॥ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सनत्कुमारः प्रोवाचेति क. पाठः ॥ २ ॥ तमहं नाभिजानामि  
तत्त्वतो वै सनातनमिति क. पाठः ॥ ४ ॥

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।  
 कुमारस्य तु यावुद्विर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५  
 ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सगुह्यमपि यो वदेत् ।  
 न तेन गह्वो देवानां तस्मादेतद्वीमि ते ॥ ६  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।  
 कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७  
 वैशंपायन उवाच ।  
 चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं शंसितव्रतम् ।

स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८  
 स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।  
 सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९  
 भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसः ।  
 यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ १०  
 यं श्रुत्वाऽयं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ११  
 लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।  
 विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।  
 अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

### द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी  
 संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।  
 सनत्सुजातं रहिते महात्मा  
 पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 सनत्सुजात यदिमं शृणोमि  
 न मृत्युरस्तीति तवोपदेशम् ।  
 देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-  
 ममृत्यवे तत्कतरन्तु सत्यम् ॥ २  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 अमृत्युं कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।  
 शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३  
 उभे सत्ये क्षत्रियाद्य वृत्ते  
 मोहो मृत्युः संमतोऽयं कवीनाम् ।  
 प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि  
 तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४  
 प्रमादाद्वै असुराः पराभव-  
 न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूताः सुराश्च ।

नैव मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-  
 न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५  
 यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-  
 रात्मावासममृतं ब्रह्मचर्यम् ।  
 पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः  
 शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६  
 अस्यादेशान्निःसरते नराणां  
 क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः ।  
 अहं गतेनैव चरन्विमार्गा-  
 न्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७  
 ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना  
 इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।  
 ततस्तान्देवा अनुविष्टवन्ते  
 अतो मृत्युर्मरणादभ्युपैति ॥ ८  
 कर्मोदये कर्मफलानुरागा-  
 स्तत्रानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ।  
 सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-  
 त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९

विषहेरन् बाधेरन् । अमर्षः असहिष्णुता । उद्भव उत्कृष्टैश्वर्यं  
 उद्योग ११

॥ १२ ॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥



तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां  
 मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।  
 मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा  
 स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ॥ १०  
 अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान्  
 कामक्रोधावनुगृह्याशु पश्चात् ।  
 एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति  
 धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११  
 सोऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णन्निह्नया-  
 दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।  
 नैनं मृत्युर्मृत्युरिवाप्ति भूत्वा  
 एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ १२  
 कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।  
 कामान्व्युदस्य ध्रुवते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ॥ १३  
 तमोप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।  
 मुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ १४  
 अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्या-  
 त्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।  
 अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्य-  
 न्नाधीयते तार्ण इवास्य सर्पः ॥ १५  
 क्रोधाह्लोभान्मोहभयान्तरात्मा  
 स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ।  
 एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा  
 ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः ।  
 विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-  
 र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान्  
 द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनात् ।  
 तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा  
 एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म ॥ १७  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र  
 तत्रार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।

सवेह आयाति परं परात्मा  
 प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 कोऽसौ नियुक्ते तमजं पुराणं  
 स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।  
 किं वास्य कार्यमथवा मुखं च  
 तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 दोषो महानत्र विभेदयोगे  
 ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।  
 तथास्य नाधिक्यमपैति किञ्चि-  
 दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २०  
 य एतद्वा भगवान्स नित्यो  
 विकारयोगेन करोति विश्वम् ।  
 तथाच तच्छक्तिरिति स मन्यते  
 तथार्थयोगेन भवन्ति वेदाः ॥ २१  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 यस्माद्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-  
 त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।  
 धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्वि-  
 दुताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 तस्मिन्स्थितौ वाप्युभयं हि नित्यं  
 ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।  
 तथान्यथा पुण्यमुपैति देही  
 तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३  
 गतोभयं कर्मणा युज्यते स्थिरं  
 शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।  
 धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्  
 धर्मो बलीयानिति तत्र विद्धि ॥ २४  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 यानिहाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-  
 न्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।  
 तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्या-  
 न्नैतद्विद्वन्वेत्तुमिच्छामि कर्म ॥ २५

सनत्सुजात उवाच ।  
 येषां व्रतेऽथ विस्पर्धा बले बलवतामिव ।  
 ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गे यान्ति प्रकाशताम् ॥ २६  
 येषां धर्मे च विस्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।  
 ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गे यान्ति त्रिविष्टपम्  
 तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।  
 नैनं मन्येत भूयिष्ठं ब्राह्मणमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २८  
 यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोदकम् ।  
 अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ २९  
 यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।  
 अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ ३०  
 यो वा कथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत् ।  
 ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जीत तदन्नं संमतं सताम् ।  
 कुशवल्कलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः ॥ ३१  
 यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।  
 एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपसेवनात् ॥ ३२  
 नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।  
 ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैवं विन्देत किञ्चन ॥ ३३  
 कोह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।  
 निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ॥ ३४  
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रपिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ ३५  
 अश्रान्तः स्यादनादाता संमतो निरुपद्रवः ।  
 शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥  
 अनाढ्या मानुषे विचे आढ्या दैवे तथा क्रतौ ।  
 ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्यास्तान्विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३७  
 सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।  
 न स मानो ब्राह्मणस्य तस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ ३८  
 यमप्रयतमानं तु मानयन्ति समाहिताः ।  
 न मान्यमानो मन्येत नावमानेऽतिसंज्वरेत् ॥ ३९  
 लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।  
 विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ॥ ४०  
 अधर्मनिपुणा मूढा लोके मायाविशारदाः ।  
 न मान्यं मानयिष्यन्ति एवं मन्येत मानितः ॥ ४१  
 न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ।  
 अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ४२  
 श्रीर्हि मानार्थसंवासा सा चापि परिपन्थिनी ।  
 ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४३  
 द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो  
 बहुप्रकाराणि दुराधराणि ।  
 सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्या  
 षण्मानमोहप्रतिबन्धनानि ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

### त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 कस्यैष मौनः कतरशु मौनं  
 प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।  
 मौनेन विद्वानुत याति मौनं  
 कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 यतो न वेदा मनसा सहैन-  
 मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।

यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं  
 स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 ऋचो यजूंषि यो वेद सामवेदं च वेद यः ।  
 पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ॥ ३  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंष्यविचक्षणम् ।  
 त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४

न च्छन्दांसि वृजिनाचारयन्ति  
 मायाविनं मायया वर्तमानम् ।  
 नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-  
 श्छन्दांस्थेन प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 न चेद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता विचक्षण ।  
 अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ६  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 तस्यैव नामादिविशेषरूपै-  
 रिदं जगद्भाति महानुभाव ।  
 निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-  
 स्तद्विश्वैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७  
 तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या  
 ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।  
 पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-  
 त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८  
 ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान्-  
 नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।  
 अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-  
 ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९  
 अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ।  
 ब्राह्मणानामिमे लोका वृद्धे तपसि संयताः ॥ १०  
 'ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ।  
 एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥' ११  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।  
 सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ १२  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।  
 एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ १३  
 तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।  
 तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १४  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।  
 सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।  
 क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-  
 स्तथा नृशंसानि दश त्रि राजन् ।  
 धर्मादयो द्वादशैते पितृणां  
 शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ १६  
 क्रोधः कामो लोभमोहौ विधित्सा-  
 ऽकृपाऽमूये मानशोकौ स्पृहा च ।  
 ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा  
 वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणाम् ॥ १७  
 एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।  
 लिप्समानोन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १८  
 विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी  
 विभ्रत्कोपं चपलो रोषणश्च ।  
 एतान्पापाः षण्णराः पापधर्मान्  
 प्रकुर्वते नो त्रसन्तः सुदुर्गे ॥ १९  
 संभोगसंविद्धिपमोऽतिमानी  
 दत्तानुतापी कृपणो बलीयान् ।  
 वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेषा  
 एते परे सप्त नृशंसवर्गाः ॥ २०  
 धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च  
 अमात्सर्यं ह्रीस्तितीक्ष्णमसूया ।  
 यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च  
 व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ २१  
 यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेद्द्वादशभ्यः  
 सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।  
 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो य-  
 स्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ २२  
 दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।  
 तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ २३  
 दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रातिकूल्यं कृते भवेत् ।  
 अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थी च तथा स्पृहा ॥  
 क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।  
 मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथाऽरतिः ॥ २५  
 अपसारश्चातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।  
 एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिरुच्यते ॥ २६

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः ।  
 विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ।  
 दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ २७  
 श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् ।  
 तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिञ्जितं कृते ॥ २८  
 श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति ।  
 इष्टापूर्ते द्वितीयं स्यान्नित्यवैराग्ययोगतः ॥ २९  
 कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ॥  
 अप्यवाच्यं वदन्त्येतं स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ ३०  
 त्यक्तैर्द्रव्यैर्ब्रह्मवति नोपयुक्तैश्च कामतः ।  
 न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ॥ ३१  
 न च कर्मस्वसिद्धेषु दुःखं ते न च न ग्लपेत् ।  
 सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ ३२  
 अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति ।  
 इष्टान्पुत्रांश्च दारांश्च न याचेत कदाचन ॥ ३३  
 अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ।  
 अप्रमादी भवेदैतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् ॥ ३४  
 सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।  
 अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथाऽसंग्रहमेव च ॥ ३५  
 एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।  
 तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः ॥ ३६  
 अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।  
 इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।  
 अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् ॥ ३७  
 सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।  
 तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३८  
 निवृत्तेनैव दोषेण तपो व्रतमिहाचरेत् ।  
 एतद्वातुकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३९  
 दोषैरेतैर्वियुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः ।  
 एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ४०  
 यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते ।  
 एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ४१  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।  
 तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ ४२

द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ।  
 तेषां तु कतरः स स्याद्यमहं वेद वै द्विजम् ॥ ४३  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।  
 सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ४४  
 एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते ।  
 दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ॥ ४५  
 सत्यात्प्रच्यवमानानां सङ्कल्पो वितथो भवेत् ।  
 ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यानवधारणात् ॥ ४६  
 मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा ।  
 सङ्कल्पसिद्धः पुरुषः सङ्कल्पानधितिष्ठति ॥ ४७  
 अनैभृत्येन चैतस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।  
 नामैतद्वातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ॥ ४८  
 ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ।  
 विद्याद्ब्रह्म पठन्तं तु द्विजं वै बहुपाठिनम् ॥ ४९  
 तस्मात्क्षत्रिय मा मंथा जल्पितेनैव वै द्विजम् ।  
 य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ५०  
 छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा  
 पुरा जगौ महर्षिसङ्घ एषः ।  
 छन्दोविदस्ते य उत नाधीतवेदा  
 न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वम् ॥ ५१  
 छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ  
 स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।  
 छन्दोविदस्ते न च तानधीत्य  
 गता न वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥ ५२  
 न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति  
 कश्चिच्चेतान्बुद्ध्यते वापि राजन् ।  
 यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं  
 सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ५३  
 न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति  
 वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।  
 यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं  
 यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ५४  
 यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं  
 न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।

तथापि वेदेन विदन्ति वेदं  
 ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ५५  
 धामांशभागस्य तथा हि वेदा  
 यथा च शाखा हि महीरुहस्य ।  
 संवेदने चैव यथामनन्ति  
 तस्मिन् हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ५६  
 अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणम् ।  
 यश्छिन्नविचिकित्सः स व्याचष्टे सर्वसंशयान् ॥  
 नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।  
 नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्गादिशन्तु कथञ्चन ॥ ५८  
 तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थेषु कथञ्चन ।

अविचिन्वन्निमं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ५९  
 तूर्णीभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसापि च ।  
 उपावर्तस्व तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि विश्रुतम् ॥ ६०  
 मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।  
 स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ६१  
 सर्वार्थानां व्याकरणद्वयाकरण उच्यते ।  
 तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ६२  
 प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ।  
 सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ६३  
 धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।  
 वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

### चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 सनत्सुजात यामिमां परां त्वं  
 ब्राह्मीं वाचं वदसे विश्वरूपाम् ।  
 परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां  
 प्रब्रूहि मे वाक्यमिदं कुमार ॥ १  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं  
 यन्मां पृच्छन्नतिहृष्यस्यतीव ।  
 बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्य  
 विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 अत्यन्तविद्यामिति यत्सनातनीं  
 ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।  
 अनारभ्यां वसतीह कार्यकाले  
 कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं  
 बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

यां प्राप्यैनं मर्त्यलोकं त्यजन्ति  
 या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ४  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।  
 तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ॥ ५  
 सनत्सुजात उवाच ।  
 आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य  
 भूत्वा गर्भे ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।  
 इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति  
 प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६  
 अस्मिँल्लोके वै जयन्तीह कामा-  
 न्ब्राह्मीं स्थितिं ह्यनुतितिक्षमाणाः ।  
 त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-  
 न्मुञ्जादिषीकामिव सत्संस्थाः ॥ ७  
 शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।  
 आचार्यशास्ता या जातिः सा पुण्या साऽजराऽमरा  
 यः प्रावृणोत्यवितथेन वर्णा-  
 नृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुहेत्कतमस्य जानन् ॥ ९	एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह बहून्पुत्रांलभते च प्रतिष्ठाम् । वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसत्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १९
गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयित स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः । मानं न कुर्यान्नादधीत रोष- मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १०	एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् । ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ २० गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् । एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्योऽप्यह्वाय जायते ॥ २१
शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः । ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ११	आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव । एवं ह्येते समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥ २२
आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि । कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १२	य आश्रयेत्पावयेच्चापि राज- न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः । एतेन वै बाल्यमभ्येति विद्वान् मृत्युं तथा स जयत्यन्तकाले ॥ २३
समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा चरेत् । तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्द्भितीयः पाद उच्यते ॥ १३	अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मलेन । ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्वं नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४
आचार्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन । यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १४	नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४ धृतराष्ट्र उवाच । आभाति शुक्लमिव लोहितमि- वाथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा । सद्ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वा- न्कथं रूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ २५
नाचार्यस्यानपाकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि । इतीव मन्येत न भाषयेत् स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १५	सनत्सुजात उवाच । आभाति शुक्लमिव लोहितमि- वाथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् । न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥ २६
कालेन पादं लभते तथार्थं ततश्च पादं गुरुर्योगतश्च । उत्साहयोगेन च पादमृच्छे- च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥ १६	न तारकासु न च विद्युदाश्रितं न चाग्नेषु दृश्यते रूपमस्य । न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २७
धर्मादयो द्वादश यस्य रूप- मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च । आचार्ययोगे फलतीति चाहु- र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १७	नैवर्क्षु तन्न यजुषु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ।
एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्याय तदनुप्रयच्छेत् । स तां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १८	



रथन्तरे बार्हद्रथे वापि राज-  
 न्महाव्रते नैव दृश्येद्भुवं तत् ॥ २८  
 अपारणीयं तमसः परस्ता-  
 त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।  
 अणीयो रूपं क्षुरधारया समं  
 महच्च रूपं तद्वै पर्वतेभ्यः ॥ २९  
 सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।  
 भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र हि ॥ ३०

अनामयं तन्महदुद्यतं यशो  
 वाचो विकारं कवयो वदन्ति ।  
 यस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं  
 ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ३१  
 'तदेतदह्मा संस्थितं भाति सर्वं  
 तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।  
 तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं  
 ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥' ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

### पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच ।  
 शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ।  
 ईर्ष्या मोहो विवित्सा च कृपाऽमूया जुगुप्सुता ॥ १  
 द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।  
 एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।  
 यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति ॥ २  
 स्पृहालुरुग्रः परुषो वा वदान्यः  
 क्रोधं विभ्रन्मनसा वै विकत्थी ।  
 नृशंसधर्माः षडिमे जना वै  
 प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ॥ ३  
 संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी  
 दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च ।  
 बहुप्रशंसी वनिताद्विद् सदैव  
 सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ॥ ४  
 धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च  
 अमात्सर्यं हीनस्तिक्ष्णममूया ।  
 दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च  
 महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ ५  
 यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः  
 सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।  
 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो  
 नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ॥ ६

दमस्त्यागोऽथाग्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।  
 एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ७  
 सद्वाऽसद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते ।  
 नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुरुते जनाः ॥ ८  
 मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः ।  
 लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ॥ ९  
 कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।  
 अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्राणिपीडनम् ॥ १०  
 ईर्ष्या मोदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता ।  
 तस्मात्प्राज्ञो न माधेत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ॥ ११  
 सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः  
 प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।  
 स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो  
 ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ।  
 इष्टान्पुत्रान्विभवान्स्वांश्च दारा-  
 नभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ॥ १२  
 त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामा-  
 द्भुक्के कर्मस्त्राशिषं बाधते च ॥ १३  
 द्रव्यवान्गुणवानेवं त्यागी भवति सात्विकः ।  
 पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ॥ १४  
 एतत्समृद्धमप्युद्धं तपो भवति केवलम् ।  
 सत्त्वात्प्रच्यवमानानां सङ्कल्पेन समाहितम् ॥ १५

यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।  
 मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा ॥ १६  
 सङ्कल्पसिद्धं पुरुषमसङ्कल्पोऽधितिष्ठति ।  
 ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि मे शृणु ॥ १७  
 अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं  
 वाचो विकाराः कवयो वदन्ति ।  
 अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं  
 ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महामारुते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

### षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच ।  
 यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।  
 तद्वै देवा उपासते तस्मात्सूर्यो विराजते ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १  
 शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।  
 तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतस्तं तपति तापनम् ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २  
 आपोऽथाद्ध्यः सलिलस्य मध्ये  
 उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।  
 अतन्द्रितः सवितुर्विवस्वा-  
 नुभौ विभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३  
 उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च  
 दिशः शुक्रो भुवनं विभर्ति ।  
 तस्मादिशः सरितश्च स्रवन्ति  
 तस्मात्समुद्रा विहिता महान्ताः ॥  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४  
 चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।  
 केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५  
 न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य  
 न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।

उद्यो० १२

न कर्मणा सुकृतेनैव राजन्  
 सत्यं जयेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा ।  
 नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राजन्  
 रतिं चासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९  
 तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न ।  
 तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरोपौ विवर्जयेत् ॥ २०  
 अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति ।  
 वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ २१

मनीषयाथो मनसा हृदा च  
 य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६  
 द्वादशपूर्णां सरितं पिबन्तो देवरक्षिताम् ।  
 मध्वीक्षन्तश्च ते तस्याः संचरन्तीह घोरात् ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७  
 तदर्धमासं पिबति संचितं भ्रमरो मधु ।  
 ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८  
 हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य ह्यपक्षकाः ।  
 ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९  
 पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।  
 हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०  
 तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च ग्रयतः सदा ।  
 तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११  
 सर्वमेव ततो विद्यात्तच्छुक्रं न शुक्रमः ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२  
 अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।  
 आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।  
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्वंस उच्चरन् ।  
तं चेत्सन्ततमूर्ध्वाय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।  
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा  
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।  
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं  
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५  
असाधना वापि ससाधना वा  
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।

समानमेतदमृतस्येतरस्य  
मुक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६  
उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति  
तदा हुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।  
मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत  
प्रज्ञानं स्थानाम धीरा लभन्ते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७  
एवंरूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।  
यो वै तं पुरुषं वेद तस्मेहार्थो न रिप्यते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८  
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।  
मध्यमे मध्य आगच्छेदपिचेत्स्थान्मनोजवः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९  
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य  
पश्यन्ति चैनं मुविशुद्धसत्त्वाः ।

हितो मनीषी मनसा न तप्यते  
ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०  
गृह्णन्ति सर्पा इव गह्वराणि  
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।

तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा  
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ समाप्तमिदं सनत्सुजातपर्वं ॥

नाहं सदाऽसत्कृतः स्यां न मृत्यु-  
र्न चामृत्युरमृतं मे कुतः स्यात् ।

सत्यानृते सत्यसमानबन्धे  
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २२  
न साधुना नोत असाधुना वा-  
ऽसमानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।

समानमेतदमृतस्य विद्या-  
देवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २३  
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति  
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।

मनो ब्राह्मी लघुतामादधीत  
प्रज्ञां चास्मै नाम धीरा लभन्ते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४  
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २५  
यथोदपाने महति सर्वतः संप्रुतोदके ।

एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः ॥ २६  
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा

न दृश्यतेऽसौ हृदि संनिविष्टः ।  
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च

स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २७  
अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २८  
पितामहोऽसि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।

ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वो ह्यहम् ॥ २९  
आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा

ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।  
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं

मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३०  
अणोरणीयान्मुमनाः सर्वभूतेषु जाग्रति ।

पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३१

## (अथ यानसंधिपर्व ॥ ५ ॥)

## सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

पाण्डववचनशुश्रूषया धृतराष्ट्रादीनां सभाप्रवेशः ॥ १ ॥ सञ्जयेन धृतराष्ट्राय पाण्डवान्प्रति तत्सन्देशकथनम् ॥ २ ॥  
श्रीकृष्णवाक्यकथनं चोदितेन सञ्जयेन स्वस्य कृष्णार्जुनान्तःपुरप्रवेशकथनपूर्वकं तत्कथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।  
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १  
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।  
सभामाविविशुर्हृष्टाः स्मृतस्योपदिदृक्षया ॥ २  
शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्मार्थसंहिताः ।  
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजन्सभां शुभाम् ॥ ३  
सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।  
चन्द्रप्रभां सुरचिरां सिक्तां चन्दनवारिणा ॥ ४  
रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।  
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५  
भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।  
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६  
विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।  
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।  
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७  
दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौधलः ।  
दुर्मखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविशतिः ॥ ८  
कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।  
विविशुस्तां सभां राजन्मुराः शक्रसदो यथा ॥ ९  
आविशद्भिस्तदा राजञ्छूरैः परिघवाहुभिः ।  
शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरैर्गुहा ॥ १०  
ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां सर्वे महौजसः ।  
आसनानि विचित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११  
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।  
द्वाःस्थो निवेदयामास स्मृतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२  
अयं सरथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।  
दूतो नस्तूर्णमायाति सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३  
उपेयाय स तु क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

सञ्जय उवाच ।

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तं विजानीत कौरवाः ।  
यथावयः कुरुन्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५  
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।  
पुनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६  
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।  
अब्रवं पाण्डवान्गत्वा नात्र किञ्चन हापितम् ॥ १७  
‘धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये

यदब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।

जनार्दनस्तात युधां प्रणेता

दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १८

सञ्जय उवाच ।

आशुल्फेभ्योऽभिसंवीतः प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।  
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातो नरसिंहयोः ॥ १९  
न चाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभिजग्मतुः ।  
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥  
उभौ मध्वासवक्षीवौ वरचन्दनरूपितौ ।  
स्रग्विणौ वरवस्त्राङ्गौ वराभरणभूषितौ ॥ २१  
नैकरत्नविचित्रं च काञ्चनं च वरासनम् ।  
नानास्तरणसंस्तीर्णं यत्रासाते नरर्षभौ ॥ २२  
सत्याङ्गमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दनः ।  
अर्जुनाङ्गतौ पादौ केशवस्योपलक्ष्ये ।  
अर्जुनस्य च कृष्णायाः शुभायाश्चाङ्गगावुभौ ॥ २३  
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो वै प्रादिशन्मुदा ।  
दासीभ्यामाहूतं मह्यं स्पृष्ट्वा भूमावुपाविशम् ॥ २४  
ऊर्ध्वरेखाङ्कितौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।  
पादपीठादपहतौ धारयेतां वरस्त्रियौ ॥ २५

न नूनं कल्मषं किञ्चिन्मम कर्मसु विद्यते ।  
 स्त्रीरत्नाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ॥  
 विस्मयो मे महानासीदासं मे बहुसङ्गतम् ।  
 दृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहिताबुभौ ॥ २७  
 श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ नागतविव समुच्छितौ ।  
 एकशय्यागतौ दृष्ट्वा भयं मे महदाविशत् ॥ २८  
 ततोऽभ्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।  
 सङ्कल्पो धर्मराजस्य नानवाप्योऽस्ति कश्चन ।  
 निदेशगाविमौ यस्य नरनारायणाबुभौ ॥ २९  
 सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।  
 अञ्जलिं मूर्ध्नि सन्धाय सन्देशं चाभ्यचौदयम्  
 धनुर्धरोचितेनाथ पाणिनैकं सलक्षणम् ।  
 पादमानाययत्पार्थः केशवस्य यशस्विनः ॥ ३१  
 इन्द्रकेतुरिवोत्थाय दिव्याभरणभूषितः ।  
 इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माऽभ्यभाषत ॥ ३२  
 स वाचं वदतां श्रेष्ठ आददे वचनक्षमाम् ।  
 दीपनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ ३३  
 बहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।

मतिमान्मतिमास्थाय केशवः सन्दधे वचः ॥ ३४  
 वचनं वचनज्ञस्य शिक्षाक्षरसमन्वितम् ।  
 मनःप्रह्लादनं श्रेष्ठं पश्चाद्दयतापनम् ॥ ३५  
 श्रीभगवानुवाच ।  
 सञ्जयैतद्वचो ब्रूयाः प्राप्य क्षत्रियसंसदम् ।  
 शृण्वतः कुरुवृद्धस्य आचार्यस्य च धीमतः ॥ ३६  
 अर्थस्त्यजत पार्थेषु सुखमाप्नुत कामजम् ।  
 प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ ३७  
 यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्दक्षिणाश्च प्रयच्छत ।  
 पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वमागतं वो महद्भयम् ॥ ३८  
 ऋणं प्रवृद्धमिव मे हृदयान्नापसर्पति ।  
 गोविन्देति यदाक्रन्दत्कृष्णामां दूरवासिनम् ॥ ३९  
 तेजोमयं दुराधर्षं विभ्रता गाण्डिवं धनुः ।  
 मद्वितीयेन पार्थेन वैरं वः प्रत्युपस्थितम् ॥ ४०  
 कृष्णस्यैतद्वचः श्रुत्वा महन्मे भयमाविशत् ।  
 तव पुत्रस्य लोभं च वर्धमानं प्रपश्यतः ॥ ४१  
 सोमेन्द्रसदृशौ वीरौ तौ मन्दो नावबुध्यते ।  
 भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

### अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णमहिमादिप्रतिपादकानामर्जुनवचसां विस्तरेण कथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये  
 किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्तः ।  
 धनञ्जयस्तात युधां प्रणेता  
 दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १  
 सञ्जय उवाच ।  
 दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु  
 यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।  
 युधिष्ठिरस्त्रातुमते महात्मा  
 धनञ्जयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २  
 अवित्रस्ते बाहुवीर्यं विजान-  
 नुपहरे वासुदेवस्य धीरः ।

अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी  
 मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरुणाम् ॥ ३  
 संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै  
 दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ।  
 यो योद्धुमाशंसति मां सदैव  
 सन्दग्धः कालपक्वोऽतिमूढः ॥ ४  
 ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय  
 समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।  
 यथा समग्रं वचनं मयोक्तं  
 सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तत् ॥ ५  
 यथा नूनं देवराजस्य देवाः  
 शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।

तथाऽमृण्वन्पाण्डवाः सञ्जयाश्च  
किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ६  
इत्यब्रवीदर्जुनो योत्समानो  
गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।  
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो  
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ७  
अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-  
दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ।  
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां  
तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८  
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन  
धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।  
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव  
योऽपध्यानान्निर्देहेद्रां दिवं च ॥ ९  
तैश्चेद्योद्धुं मन्यते धार्तराष्ट्रो  
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।  
मा तत्कार्षीः पाण्डवस्यार्थहेतो-  
रूपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ १०  
यां तां वने दुःखशय्यामवात्सी-  
त्प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।  
आप्नोतु तां दुःखतरामनर्था-  
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११  
ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन  
शौर्येणाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।  
अन्यायवृत्तिः कुरु पाण्डवे या-  
नध्यातिष्ठद्वार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १२  
मायोपधं प्रणिधानार्जवाभ्यां  
तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन ।  
सत्यं ब्रुवन्प्रतिपन्नो नृपो न-  
स्तितिक्षमाणः क्रिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ १३

कर्म पापम् । अनिर्विष्टं अनुपभुक्तम् । अश्विभ्यां अश्विपु-  
त्राभ्याम् ॥ ८ ॥ अपध्यानात् अपकारचिन्तनमात्रात् । गां पृथ्वीम्  
॥ ९ ॥ त्वं एतावत्कुर्वित्याह ह्रियेति । यान् लोकान् अन्याय-  
वृत्तिर्धार्तराष्ट्रोऽप्यतिष्ठत् तान् हीप्रभृतिभिर्गुणैरुपलक्षिते पाण्डवे  
अनुरक्तान् कुरु ॥ १२ ॥ मायया कपटेन उपधीयन्ते

यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा  
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुधोरम् ।  
अवस्रष्टा कुरुषूदृत्तचेता-  
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४  
कृष्णवर्त्मनो ज्वलितः समिद्धो  
यथा दहेत्कक्षमग्निनिर्दाये ।  
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां  
युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोन्ववेक्ष्य ॥ १५  
यदा द्रष्टा भीमसेनं रथस्थं  
गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।  
अमर्षणं पाण्डवं भीमवेगं  
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १६  
सेनाग्रगं दंशितं भीमसेनं  
सुलक्षणं वीरहणं परेषाम् ।  
घ्नन्तं चमून्मन्तकसन्निकाशं  
तदा सती वचनस्यातिमानी ॥ १७  
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा-  
न्निपातितान्गिरिद्वटप्रकाशान् ।  
कुम्भैरिवासृग्वमतो भिन्नकुम्भा-  
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १८  
महासिंहो गा इव संप्रविश्य  
गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।  
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता  
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९  
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः  
समागमे शत्रुबलावमर्दी ।  
सकृद्रथेनाप्रतिमान्मथौघा-  
न्पदातिसङ्घान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ २०  
सैन्याननेकांस्तरसा विगृह्ण-  
न्यदा छेत्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।

उपस्थाप्यन्ते इति मायोपधच्छलवादः तम् । प्रतिपन्नः प्राप्तः ।  
प्रणिधानादिभिरुपेतः सत्यं ब्रुवन् नः नृपः अतिवेलं क्रिश्य-  
मानोपि तितिक्षमाण एवास्ते इति शेषः ॥ १३ ॥ क्रोधं  
अवस्रष्टा उत्स्रक्ष्यति । अन्वतप्स्यत् शोचिष्यति । आषो  
लकारव्यत्ययः ॥ १४ ॥ कृष्णवर्त्मा दाहेन कृष्णीकृतभूभाग



छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २१

तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं

ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रान्समीक्ष्य ।

पक्वं सख्यं वैद्युतेनेव दग्धं

परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ २२

हतप्रवीरं विमुखं भयातं

पराञ्जुखं प्रायशोऽनष्टयोधम् ।

शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २३

उपासङ्गानाचरेदक्षिणेन

वराङ्गानां नकुलत्रिययोधी ।

यदा रथाभ्यो रथिनः प्रचेता

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २४

मुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु

दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।

आशीविषः क्रुद्ध इवोद्वमन्विषं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २५

त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय

समादिष्टा धर्मराजेन सूत ।

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो

दृष्ट्वा पश्चात्तप्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २६

शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशान्

यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।

त्यक्त्वा प्राणान्कौरवानाद्रवन्त-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २७

यथा शक्रो दानवनाशनार्थं

सुवर्णतारं रथमुत्तमाश्वैः ।

दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः

शिरांसि राज्ञां क्षेप्यते मार्गणौघैः ॥ २८

महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं

विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।

सर्वा दिशः संपतन्तं समीक्ष्य

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २९

हीनिषेवो निपुणः सत्यवादी

महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।

गान्धारिमार्छस्तुमुले क्षिप्रकारी

क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्त्री ॥ ३०

यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेष्टान्

शूरान्कृतास्त्रान्थयुद्धकोविदान् ।

आशीविषान्धोरविषानिवायत-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३१

यदाभिमन्युः परवीरधाती

शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३२

यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं

द्विषच्चमूं मृत्युमिवोत्पतन्तम् ।

सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३३

प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो

विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।

यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्सैन्या-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३४

बृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ

पृथक्कमूभ्यामभिवर्तमानौ ।

यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्सैन्या-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३५

यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन्

शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।

इति प्राञ्चः । दग्धा धक्ष्यति ॥ १५ ॥ तृणप्रायं तृणग्रहमयं  
ग्रामम् । परासिक्तं दूरे निरस्तम् ॥ २२ ॥ वराङ्गानां शिर-  
साम् । उपासङ्गान् उच्चयान् । दक्षिणेन कुशलेन अनायासेनेति  
यावत् । आचरेत् कुर्यात् । रथिनः सोधान् । प्रचेता कूटीक-

रिष्यति ॥ २४ ॥ दुःखशय्यां अशेतेत्युत्तरं तां यदा स्मरिष्य-  
तीति शेषः ॥ २५ ॥ सुवर्णस्य तारो दीर्घतन्तुः तम् । अति-  
वेगादलातचक्रवत्सुवर्णरेखातुल्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ आयतः  
आगच्छतः ॥ ३१ ॥ क्षेप्तारः क्षेप्यन्ति ॥ ३४ ॥

क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-  
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६  
 यदा विराटः परवीरघाती  
 रथान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।  
 मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै-  
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३७  
 ज्येष्ठं मात्स्यमनृशंसार्यरूपं  
 विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।  
 यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थं  
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८  
 रणे हते कौरवाणां प्रवीरे  
 शिखण्डिना शन्तनोर्वै तनूजे ।  
 न जातु नः शत्रवो धारयेयु-  
 रसंशयं सत्यमेतद्वीमि ॥ ३९  
 यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन्  
 भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।  
 दिव्यैर्हयैरवमृद्रन् रथौघां-  
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४०  
 यदा द्रष्टा सञ्जयानामनीके  
 धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।  
 अस्त्रं यस्यै गृह्यमुवाच धीमा-  
 न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ४१  
 यदा स सेनापतिरप्रमेयः  
 परामृद्रन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।  
 द्रोणं रणे शत्रुसहोभियाता  
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४२  
 ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी  
 स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रवर्हः ।  
 न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-  
 न्येषां स स्यादग्रणीवृष्णिर्सिंहः ॥ ४३  
 इदं च ब्रूया मा वृणीष्वेति लोके  
 युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।

शिनेर्नेप्सारं प्रवृणीम सात्यकिं  
 महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४४  
 महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी  
 युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।  
 शिनेर्नेप्ता तालमात्रायुधोऽयं  
 महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ॥ ४५  
 यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः  
 शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।  
 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यां-  
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४६  
 यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः  
 स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।  
 सिंहस्यैव गन्धमाघ्राय गावः  
 संचेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ॥ ४७  
 स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा  
 भिन्धाद्रिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।  
 अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो  
 दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४८  
 चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य  
 अस्त्रे योगो वृष्णिर्सिंहस्य भूयान् ।  
 यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं  
 सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४९  
 हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-  
 र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।  
 द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्धार्तराष्ट्र-  
 स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ५०  
 यदा रथं हेममणिप्रकाशं  
 श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।  
 दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन  
 तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ५१  
 यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं  
 महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।

धारयेयुः जीवेयुः ॥ ३९ ॥ वरूथी रथगुप्तिमान् ॥ ४० ॥  
 स वृष्णिर्सिंहः कृष्णः येषामग्रणीः स्यात् तेभ्योऽन्ये तं न सहेरन् ॥ ४३ ॥  
 राज्यं च मा वृणीष्व मा प्रार्थयस्व इति ब्रूयाः । दुर्यो-

धनं प्रतीत्यधीत् । यतः वयं युद्धेऽद्वितीयं सहायं सात्यकिं प्रवृ-  
 णीम वृत्तवन्तः ॥ ४४ ॥ वृष्णिर्सिंहस्य कृष्णस्य यथाविधं  
 यादवप्रकारं योगमाहुः तैः सर्वैर्गुणैः सात्यकिरुपेतः ॥ ४९ ॥

विधूयमानस्य महारणे मया  
 स गाण्डिवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५२  
 तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-  
 स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।  
 दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारे  
 प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ५३  
 बलाहकादुचरतः सुभीमा-  
 न्विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ।  
 सहस्रघ्नान्द्विषतां सङ्गरेषु  
 अस्त्रिच्छिदो मर्मभिदः सुपुङ्गवान् ॥ ५४  
 यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसङ्घान्  
 गाण्डीवमुक्तानापततः शिताग्रान् ।  
 हयान्गजान्वर्मिणश्चाददानां-  
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५५  
 यदा मन्दः परबाणान्विमुक्ता-  
 न्ममेषुभिर्हियमाणान्प्रतीपम् ।  
 तिर्यग्विध्य च्छिद्यमानान्पृषत्कै-  
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५६  
 यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता  
 द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।  
 प्रचेतार उच्चमाङ्गानि यूनां  
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५७  
 यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो  
 महागजेभ्योऽश्वगतान्सुयोधनान् ।  
 शरैर्हतान्पातितांश्चैव रज्जे  
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५८  
 असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य  
 यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।  
 अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्ता-  
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५९

पदातिसङ्घान्थसङ्घान्समन्ता-  
 व्यात्ताननः काल इवाततेषुः ।  
 प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः  
 शत्रूंस्तदा तप्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६०  
 सर्वा दिशः संपतता रथेन  
 रजोध्वस्तं गाण्डिवेन प्रकृत्तम् ।  
 यदा द्रष्टा खवलं संप्रमूढं  
 तदा पश्चात्तप्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६१  
 कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं  
 दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।  
 हताश्ववीराभ्यनरेन्द्रनागं  
 पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ६२  
 आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च  
 विकीर्णकेशास्थिकपालसङ्घम् ।  
 प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं  
 तदा दृष्ट्वा तप्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६३  
 यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं  
 दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।  
 तूणावक्ष्य्यौ देवदत्तं च मां च  
 दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ६४  
 उद्वर्तयन्दस्युसङ्घान्समेतान्  
 प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।  
 यदा धक्ष्याम्यश्विवत्कौरवेयां-  
 स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ६५  
 सभ्राता वै सहसैन्यः सभृत्यो  
 अष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।  
 दर्पस्यान्ते निहतो वेपमानः  
 पश्चान्मन्दस्तप्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६६  
 पूर्वाङ्गे मां कृतजप्यं कदाचि-  
 द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।

आवदानान् प्रसमानान् ॥ ५५ ॥ प्रचेतारः राशीकरिष्यन्ति ॥ ५७ ॥ अस्त्रपथं असंप्राप्तान् । अस्त्रं दृष्ट्वैव नश्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ प्रणोत्स्यामि दूरीकरिष्यामि ॥ ६० ॥ कान्दिग्भूतं भयेन पलायितम् । श्रान्तपत्रं श्रान्तवाहनम् ॥ ६२ ॥ यथा

बाजपेये प्रजापतिदैवत्याः सप्तदश पशवो विशस्यन्ते तद्वद्व-  
 ह्नामिहापि विशसनं कृतम् ॥ ६३ ॥ देवदत्तं अर्जुनस्य  
 शङ्खम् ॥ ६४ ॥ उदकान्ते संध्यावन्दनाचमनान्ते ॥ ६७ ॥

कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ  
 योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६७  
 इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः  
 पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।  
 सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते  
 पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६८  
 वज्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-  
 दस्मिन् युद्धे वासुदेवं सहायम् ।  
 स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो  
 मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मै ॥ ६९  
 अयुधमानो मनसापि यस्य  
 जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।  
 एवं सर्वान्स व्यतीयादमित्रान्  
 सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ७०  
 स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षे-  
 न्महोदधिं सलिलस्याग्रमेयम् ।  
 तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं  
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७१  
 गिरिं य इच्छेत्तु तलेन भेत्तुं  
 शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।  
 तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-  
 न चापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ७२  
 अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां  
 चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत् ।  
 हरेर्देवानाममृतं प्रसह्य  
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७३  
 यो रुक्मिणीमेकरथेन भोजा-  
 नुत्साद्य राज्ञः समरे प्रसह्य ।  
 उवाह भार्या यशसा ज्वलन्तीं  
 यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ७४  
 अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य  
 जित्वा पुत्रान्नयजितः समग्रान् ।

वद्धं सुमोच विनदन्तं प्रसह्य  
 सुदर्शनं वै देवतानां ललामम् ॥ ७५  
 अयं कवाटे निजधान पाण्ड्यं  
 तथा कलिङ्गान्दन्तवक्त्रं ममर्द ।  
 अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा  
 वाराणसी नगरी संवभूव ॥ ७६  
 अयं स युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं  
 तमेकलव्यं नाम निषादराजम् ।  
 वेगेनैव शैलमभिहत्य जम्भः  
 शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७७  
 तथोग्रसेनस्य सुतं सुदुष्टं  
 वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं सभास्थम् ।  
 अपातयद्भलदेवद्वितीयो  
 हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७८  
 अयं सौभं योधयामास खल्वं  
 विभीषणं मायया साल्वराजम् ।  
 सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतर्षीं  
 दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७९  
 प्रागज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं  
 पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।  
 महाबलो नरकस्तत्र भौमो  
 जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ८०  
 न तं देवाः सह शक्रेण शेकुः  
 समागता युधि मृत्योरभीताः ।  
 दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य  
 बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ८१  
 जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य  
 न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।  
 स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-  
 मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ८२  
 निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा  
 संच्छिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।

सागरं सगरैर्वर्धितम् । सलिलस्य महोदधिं जलसमुद्रम् ॥ ७१ ॥ सुदर्शनं नाम राजानम् । ललामं ललामभूतः कृष्णः ॥ ७५ ॥ कवाटे नगरभेदे ॥ ७६ ॥ अयं सुयोधनः । यथा उद्यो० १३

जम्भो दैत्यः शैलं वेगेन अभिहत्य हतः शेते तद्वत् ॥ ७७ ॥ भौमो भूमिपुत्रः ॥ ८० ॥ निर्मोचने नगरे । क्षुरान्तान् तीक्ष्ण-

मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो  
 निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ८३  
 तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं  
 महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।  
 शेते स कृष्णेन हतः परासु-  
 र्वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ८४  
 आहत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते  
 हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।  
 श्रिया वृतो यशसा चैव विद्वा-  
 न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ८५  
 असौ वराण्यददंस्तत्र देवा  
 दृष्ट्वा भीमं कर्म कृतं रणे तत् ।  
 श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-  
 दाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात् ॥ ८६  
 शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमे-  
 न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।  
 एवरूपे वासुदेवेऽग्रमेये  
 महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८७  
 तमसहं विष्णुमनन्तवीर्य-  
 माशंसते धार्तराष्ट्रो विजेतुम् ।  
 सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा  
 तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८८  
 पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव  
 यो मन्यते कलहं संप्रसह्य ।  
 शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं  
 तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८९  
 नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे  
 द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।  
 शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च  
 योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ९०  
 धर्मेणाप्तं निधनं तस्य मन्ये  
 यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।

मिथ्या ग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः  
 संवत्सराण्यै द्वादश राजपुत्राः ॥ ९१  
 वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्ये  
 दीर्घं कालं चैकमज्ञातवर्षम् ।  
 ते हि कस्माज्जीवतां पाण्डवानां  
 नन्दिष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९२  
 ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-  
 र्देवैर्महेन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।  
 धर्मादधर्मश्चरितो गरीयां-  
 स्ततो ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु ॥ ९३  
 न चेदिदं पौरुषं कर्मबद्धं  
 न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।  
 आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो  
 दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ९४  
 न चेदिदं कर्म नरेन्द्र वन्ध्यं  
 न चेद्भवेत्सुकृतं निष्फलं वा ।  
 इदं च तच्चाभिसमीक्ष्य नूनं  
 पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९५  
 प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्वीमि  
 युद्ध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।  
 अन्यत्र युद्धात्कुरवो यदि स्यु-  
 र्न युद्धे वै शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९६  
 हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-  
 ब्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।  
 यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-  
 मिष्टान्दाराणात्मभोगान्भजध्वम् ॥ ९७  
 अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा  
 बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।  
 सांवत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ता  
 नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९८  
 उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं  
 दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।

धारान् लोहमयानिलयः ॥ ८३ ॥ साधु कृतं सत्कर्म नास्ति ।  
 निष्कलत्वात् वृथैव धर्म इत्यर्थः ॥ ९३ ॥ कर्मबद्धं न मन्यते  
 चेदित्याहुः योज्यम् ॥ ९४ ॥ इदं राज्यस्याप्रदानं इदानीं-

तनम् । तच्च राज्यात् निःसारणं तदानींतनं अभिसमीक्ष्य  
 आलोच्य । पापवशात्पराजय एव तस्येत्यर्थः ॥ ९५ ॥  
 मृगचक्रा मृगसमूहाः ॥ ९९ ॥

क्षयं महान्तं कुरुसृजयानां  
 निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९९  
 यथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः  
 संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।  
 जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो  
 न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ १००  
 अहं तथैनं खलु भाविरूपं  
 पश्यामि बुद्ध्या स्वयमग्रमत्तः ।  
 दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी  
 संयुध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ १०१  
 अनालब्धं जुम्भति गाण्डिवं धनु-  
 रनाहता कम्पति मे धनुर्ज्या ।  
 बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृत्य  
 मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ १०२  
 खड्गः कोशान्निःसरति प्रसन्नो  
 हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।  
 ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति  
 कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ १०३  
 गोमायुसङ्घाश्च नदन्ति रात्रौ  
 रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।  
 मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका  
 गृध्रा वकाश्चैव तरक्षवश्च ॥ १०४

सुवर्णपत्राश्च पतन्ति पश्चा-  
 दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।  
 अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधान्  
 शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ १०५  
 समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-  
 न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाधे ।  
 स्थूणाकर्णं पाशुपतं महास्त्रं  
 ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोऽप्यदान्मे ॥ १०६  
 वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-  
 न्नाहं प्रजाः किञ्चिदिहावशिष्ये ।  
 शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः  
 स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०७  
 ये वैजय्याः समरे स्रूत लब्ध्वा  
 देवानपीन्द्रप्रमुखान्समेतान् ।  
 तैर्मन्यते कलहं संग्रसह्य  
 स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०८  
 वृद्धो भीष्मः शान्तनवः कृपश्च  
 द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।  
 एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु  
 आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०९

॥ इति श्रीममहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

### एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भीष्मेण दुर्योधनप्रति कृष्णार्जुनयोः नरनारायणतादात्म्यकथनपूर्वकं तद्विरोधे कुरूणां विनाशकथनम् ॥ १ ॥ तथा  
 समोद्घाटनपूर्वकं कर्णगर्हणम् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण भीष्मद्रोणवचनानादरणे सर्वकुरूणां स्वजीवितनैराश्याधिगमः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।  
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् १  
 बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।  
 मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्चाग्निना सह ॥ २

आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।  
 विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३  
 नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।  
 परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४  
 तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा ।

विजयः कर्म येषां ते वैजय्याः । देवानपि लब्ध्वा विजयवन्तः

एवेत्यर्थः ॥ १०८ ॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥



पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५  
 बृहस्पतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।  
 भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६  
 ब्रह्मोवाच ।  
 यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।  
 ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ७  
 नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।  
 ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८  
 एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासतुर्ध्रुवम् ।  
 द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्वि ब्रह्मन्परन्तपौ ।  
 असुराणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९  
 वैशंपायन उवाच ।  
 जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेषुस्तपः ।  
 सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०  
 तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसाम् ।  
 अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११  
 तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।  
 अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२  
 ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।  
 ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥  
 नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परन्तपः ।  
 पौलोमान्कालखज्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४  
 एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्भस्त्रेणापाहरच्छिरः ।  
 जम्भस्य ग्रसमानस्य तदा ह्यर्जुन आहवे ॥ १५  
 एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।  
 हत्वा पष्टिं सहस्राणि निवातकवचात्रणे ॥ १६  
 एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरञ्जयः ।  
 अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ॥ १७  
 नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ।  
 एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ॥ १८  
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ।  
 नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ॥ १९  
 अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्मृतः ।  
 नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधा कृतम् ॥ २०  
 एतौ हि कर्मणा लोकानश्रुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।  
 तत्रतत्रैव जायेते युद्धकाले पुनःपुनः ॥ २१  
 तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।  
 एतद्वि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२  
 शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।  
 पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३  
 सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।  
 दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २४  
 नोचेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।  
 अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५  
 न चेद्ब्रह्मीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।  
 तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६  
 त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।  
 रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७  
 दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।  
 तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८  
 कर्ण उवाच ।  
 नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।  
 क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यसि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९  
 किञ्चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।  
 न हि मे वृजिनं किञ्चिद्द्वार्तराष्ट्रा विदुः कचित् ॥ ३०  
 नाचरं वृजिनं किञ्चिद्द्वार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।  
 अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामिरणे स्थितान् ॥ ३१  
 प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।  
 राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।  
 तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः ।  
 धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३३  
 यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।  
 नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३४  
 अनयो योयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।

तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३५  
 एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।  
 अवामन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिन्दमान् ॥ ३६  
 किञ्चाप्येतेन तत्कर्म कृतपूर्वं सुदुष्करम् ।  
 तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३७  
 दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।  
 धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३८  
 'सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।  
 अपि सर्वाभिरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ॥' ३९  
 सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनञ्जयः ।  
 प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ४०  
 गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।  
 क तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ४१  
 ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना ।  
 यमाभ्यामेव संगम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४२

एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।  
 विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४३  
 वैशंपायन उवाच ।  
 भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।  
 धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४४  
 यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।  
 न काममवल्लभानां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४५  
 पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह सङ्गतम् ।  
 यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितम् ॥ ४६  
 सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।  
 न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४७  
 वैशंपायन उवाच ।  
 अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ।  
 ततः स सञ्जयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवान् ॥ ४८  
 तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।  
 भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

### पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्रेण पाण्डवानां किमुपजीवनेन रणोद्योग इति पृष्टस्य सञ्जयस्य पाण्डवप्रभावानुस्मरणेन मूर्च्छा ॥ १ ॥ लब्धसंज्ञेन सञ्जयेन पाण्डवानां कृष्णानुगृहीतस्वसामर्थ्येन-राज्ञां साहाय्येन च समरोद्यम इति कथनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।  
 श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ॥ १  
 किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।  
 के वास्य भ्रातृपुत्राणां पश्यन्त्याज्ञेप्सवो मुखम् ॥ २  
 के स्विदेनं वारयन्ति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः ।  
 निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३  
 सञ्जय उवाच ।  
 राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।  
 युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४  
 पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।  
 आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५

नभः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।  
 पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोदितम् ॥ ६  
 आगोपालाविपालाश्च नन्दमाना युधिष्ठिरम् ।  
 पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७  
 ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।  
 क्रीडन्त्योभिसमायान्ति पार्थ सन्नद्धमीक्षितुम् ॥ ८  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 सञ्जयाचक्ष्व येनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।  
 धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ॥ ९  
 वैशंपायन उवाच ।  
 गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।  
 निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः सञ्चिन्तयन्निव ॥ १०

वृषायते कर्णो भवति ॥ ४९ ॥

ऊनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ।  
 तदाचचक्षे विदुरः सभायां राजसंसदि ॥ ११  
 सञ्जयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।  
 वाचं न सृजते कांचिद्दीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ १२  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 अपश्यत्सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।  
 तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १३  
 वैशंपायन उवाच ।  
 सञ्जयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।  
 धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १४  
 सञ्जय उवाच ।  
 दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।  
 मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्शितान् ॥ १५  
 शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।  
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ १६  
 यो नैव रोषान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।  
 न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कदाचन ॥ १७  
 यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।  
 अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १८  
 यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।  
 यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ।  
 यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ॥ १९  
 तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।  
 यस्य वीर्येण सहसा चत्वारो भुवि पाण्डवाः ॥ २०  
 निःसृत्य जतुगेहाद्वै हिडिम्वात्पुरुषादकात् ।  
 यश्चैषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ २१  
 याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोपकृष्टवान् ।  
 तत्रैषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ २२  
 यश्च तान्सङ्गतान्सर्वान्पाण्डवान्धारणावते ।  
 दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २३  
 कृष्णायां चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।  
 प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २४  
 यस्य नागायुतैर्वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।  
 तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५

कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।  
 अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरन्दरम् ॥ २६  
 यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।  
 तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २७  
 यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।  
 तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८  
 यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।  
 स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २९  
 तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।  
 माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३०  
 यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।  
 तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३१  
 यस्य वीर्येण सदृशश्चत्वारो भुवि मानवाः ।  
 अश्वत्थामा धृष्टकेतू रुक्मी प्रद्युम्न एव च ॥ ३२  
 तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महात्ययम् ।  
 यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३३  
 तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।  
 भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३४  
 पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।  
 स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३५  
 यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।  
 शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३६  
 यं यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधनेच्छया ।  
 महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७  
 महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।  
 आमुक्तकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८  
 यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।  
 तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः ॥ ३९  
 य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।  
 रणे तेन विराटेन भविता वः समागमः ॥ ४०  
 यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।  
 स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४१  
 शिशुभिर्दुर्जयैः सङ्क्षेपे द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।  
 आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२

यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।  
 तेनाभिमन्युना सङ्ग्रे पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४३  
 यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशः ।  
 दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ॥ ४४  
 तेन वशैरिदराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।  
 अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान्योभिसंश्रितः ४५  
 यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।  
 तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४६

यथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।  
 करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४७  
 जारासन्धिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।  
 युद्धे प्रतिरथे वीरौ पाण्डवार्थं व्यवस्थितौ ॥ ४८  
 द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।  
 त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥  
 एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।  
 शतशो यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

### एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

धृतराष्ट्रस्य सञ्जयाग्रे भीमसेनप्रतापानुस्मरणेन परिशोचनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।  
 एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १  
 भीमसेनाद्वि मे भूयो भयं सञ्जायते महत् ।  
 क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २  
 जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।  
 भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवापरः ॥ ३  
 न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।  
 सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४  
 अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।  
 अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५  
 महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।  
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६  
 उरुग्राहगृहीतानां गदां विभ्रद्द्रुकोदरः ।  
 कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७  
 अष्टाश्रिमायसीं घोरां गदां काञ्चनभूषणाम् ।  
 मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८  
 यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।  
 मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९

सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।  
 बद्धाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०  
 उद्वेपते मे हृदयं ये मे दुर्योधनादयः ।  
 बाल्येऽपि तेन युद्धन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११  
 तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।  
 स एव हेतुर्मेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२  
 प्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।  
 पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३  
 अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।  
 महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ॥ १४  
 सञ्जयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ।  
 अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।  
 तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विना ॥ १५  
 येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च पुरा हताः ।  
 कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६  
 न स जातु वशे तस्यौ मम बाल्येऽपि सञ्जय ।  
 किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७  
 निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न संनमेत् ।  
 तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्द्रुकोदरः ॥ १८

करकर्षेण करकर्षसंज्ञेन भ्रात्रा ॥ ४७ ॥ पञ्चाशोऽध्यायः  
 ॥ ५० ॥

उरुग्राहः महानिर्बन्धस्तेन गृहीतानां वशीकृतानाम् ॥ ७ ॥  
 रभसः वेगवान् ॥ १० ॥

शूरस्तथाऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ।  
 प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९  
 जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।  
 अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली २०  
 इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।  
 रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१  
 आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्नरान्हयान् ।  
 हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ॥ २२  
 अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः ।  
 मया तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३  
 निष्कर्णामायसीं स्थूलां सुपार्श्वीं काञ्चनीं गदाम् ।  
 शतघ्नीं शतनिर्हार्दां कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥ २४  
 अपारमप्लवागार्धं समुद्रं शरवेधनम् ।  
 भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५  
 क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।  
 विषमं न हि मन्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६  
 संयुगे ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ।  
 नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७  
 शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडश्रिममितौजसम् ।  
 ग्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥ २८  
 गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।  
 सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९  
 उद्दिश्य नागान्पततः कुर्वतो भैरवान्नवान् ।  
 प्रतीपं पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रति गर्जतः ॥ ३०  
 विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।  
 अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१  
 वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्राव्यन्मम बाहिनीम् ।  
 नृत्यन्निव गदापाणिर्धुगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२  
 प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जनपुष्पितान्द्रुमान् ।  
 प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३  
 कुर्वन्थान्विपुरुषान्विसारथिहयध्वजान् ।  
 आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४

गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।  
 प्रभङ्गयति रणे सेनां पुत्राणां मम सञ्जय ॥ ३५  
 वधं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयार्दिताः ।  
 मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव सञ्जय ॥ ३६  
 येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।  
 वासुदेवसहायेन जरासन्धो निपातितः ॥ ३७  
 कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासन्धेन धीमता ।  
 मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८  
 भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।  
 यन्न तस्य वशे जग्मुः केवलं दैवमेव तत् ॥ ३९  
 स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।  
 अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०  
 दीर्घकालसमासक्तं विशमाशीविषो यथा ।  
 स मोक्षयति रणे तेजः पुत्रेषु मम सञ्जय ॥ ४१  
 महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।  
 भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२  
 अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।  
 पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३  
 अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।  
 बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४  
 भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।  
 जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५  
 आर्यव्रतं तु जानन्तः सङ्गरान्तं विधित्सवः ।  
 सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६  
 बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।  
 पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७  
 ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।  
 त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्क्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८  
 यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।  
 पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९  
 ये त्वस्मदाश्रयं किञ्चिद्दत्तमिष्टं च सञ्जय ।  
 तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०



आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।  
 निधनं क्षत्रियस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१  
 स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवैः ।  
 विकुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२  
 न तु मन्ये विधाताय ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय ।  
 भवत्यतिबलं ह्येतज्ज्ञानस्याप्युपघातकम् ॥ ५३  
 ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसङ्ग्रहान् ।  
 सुखैर्भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४  
 किं पुनर्मोहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।  
 पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५  
 संशये तु महत्यसिन्किं नु मे क्षममुत्तरम् ।  
 विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६

द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।  
 मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७  
 मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।  
 चक्रेप्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८  
 किं नु कुर्यां कथं कुर्यां क नु गच्छामि सञ्जय ।  
 एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९  
 अवशोऽहं तदा तात पुत्राणां निहते शते ।  
 श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ६०  
 यथा निदाधे ज्वलनः समिद्धो  
 दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।  
 गदाहस्तः पाण्डवो वै तथैव  
 हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

### द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

धृतराष्ट्रेण अर्जुनप्रतापानुवर्णनपूर्वकं परिशोचनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुशुश्रुम ।  
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ १  
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।  
 अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २  
 अस्वतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।  
 प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३  
 द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।  
 कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ॥ ४  
 महान्स्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ।  
 घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्वविरो गुरुः ॥ ५  
 समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितकृमः ।  
 भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ६  
 सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।  
 अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ॥ ७

वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य च ।  
 न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८  
 मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ।  
 अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।  
 एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गुनस्य ह ॥ ९  
 त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमर्पयत् ।  
 जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य विद्मः पराजयम् १०  
 यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।  
 ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ ११  
 कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।  
 युगपत्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम ॥ १२  
 नैवास्ति नो धनुस्तादृङ् योद्धा न च सारथिः ।  
 तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १३  
 शेष्येदशनिर्दीप्तो विपतन्मूर्ध्नि सञ्जय ।  
 न तु शेषं शरास्तात कुर्युरस्ताः किरीटिना ॥ १४

पर्यायधर्मः विपरीतधर्मः । प्रधिर्नैमिः । अस्य कालवशस्य ।  
 वृत्तीयायै षष्ठी ॥ ५८ ॥ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

उद्योग १४

प्रमादी अन्ते विद्यां न स्मरिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥ अस्ताः  
 क्षिताः ॥ १४ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥



अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव धनञ्जयः ।  
 उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥१५॥  
 अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।  
 गाण्डीवोत्थं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनी ॥१६॥  
 अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।  
 विव्रस्ता बहुधा सेना भारती प्रतिभाति मे ॥१७॥  
 यथा कक्षं महानग्निः प्रदहेत्सर्वतश्चरन् ।  
 महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्वक्ष्यति मामकान् ॥ १८ ॥

यदोद्वमन्निशितान्वाणसङ्घा-  
 स्तानाततायी समरे किरीटी ।  
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा  
 यथा भवेत्तद्वदपारणीयः ॥ १९ ॥  
 यदा ह्यभीक्ष्णं सुबुद्धन्प्रकारान्  
 श्रोतास्मि तानावसथे कुरूणाम् ।  
 तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे  
 क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

### त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्रेण कुरून्प्रति पाण्डवानां बलवत्सहायसंपन्नत्वादिगुणसमृद्धिकथनपूर्वकं शान्त्यर्थं स्वेन प्रयतनाभिधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।  
 तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥१॥  
 त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।  
 पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान्  
 यश्च सेन्द्रानिमाँलोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली ।  
 स स्रष्टा जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥३॥  
 समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।  
 शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्चरान् ॥ ४ ॥  
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।  
 मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५ ॥  
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।  
 यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६ ॥  
 अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।  
 न मे सैन्यास्तारिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय ॥ ७ ॥  
 दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।  
 मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८ ॥

मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो युद्धयोजकैः ।  
 भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९ ॥  
 धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।  
 अनुशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १० ॥  
 बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।  
 तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११ ॥  
 तपन्तमभि को मन्दः पतिष्यति पतङ्गवत् ।  
 पाण्डवाग्रिमनावार्यं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ १२ ॥  
 तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।  
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥१३॥  
 तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।  
 युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥१४॥  
 एषा मे परमा बुद्धिर्यया शाम्यति मे मनः ।  
 यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५ ॥  
 न तु नः क्लिश्यमानानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।  
 जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

## चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

सञ्जयेन पाण्डवेषु जयसाधनसामग्रीमभिधाय तेषु धार्तराष्ट्रकृतापकारानुस्मरणपूर्वकं धृतराष्ट्रगर्हणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमेतन्महाराज यथावदसि भारत ।

युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १

इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।

यत्पुत्रवशमागच्छेत्तत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २

नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।

त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३

पिता श्रेष्ठः सुहृदश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।

आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोष्वा गुरुरुच्यते ॥ ४

इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।

द्यूतकाले महाराज सयसे स कुमारवत् ॥ ५

परुषाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे ।

कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६

पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।

अथ वीरैर्जितामुर्वीमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७

बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।

मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८

ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यष्टवेऽम्भसि ।

आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९

कुमारवच्च सयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।

पाण्डवेषु वने राजन्प्रव्रजत्सु पुनःपुनः ॥ १०

प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्वहून् ।

अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मासयोनयः ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

## पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रप्रति कृष्णादिभिः कुरुसमुच्छेदप्रतिज्ञापूर्वकपाण्डवसमाश्वासनश्रवणचकिताय स्वसौ भीष्मादिभिरभय-  
प्रदानकथनम् ॥ १ ॥ तथा स्वपरपक्षयोः बलाबलनिरूपणपूर्वकं धृतराष्ट्रप्रति समाश्वासनम् ॥ २ ॥

दुर्योधन उवाच ।

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।

एष कालः एषा कलनावुद्विस्तव नैव स्थासति ॥ ३ ॥

समर्थाः स पराजितं बलिनः समरे विभो ॥ १

वने प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुमुदनः ।

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २  
 केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।  
 राजानश्चान्वयुः पार्थिवहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३  
 इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।  
 व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४  
 ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।  
 कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५  
 प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।  
 भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६  
 श्रुत्वा चैवं मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।  
 ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७  
 ततः स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।  
 समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८  
 ऋते च विदुरात्सर्वे यूयं बध्या मता मम ।  
 धृतराष्ट्रस्तु धर्मज्ञो न बध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९  
 समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।  
 एकराज्यं कुरूणां स चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०  
 तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।  
 प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११  
 प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।  
 युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२  
 विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।  
 धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३  
 प्रणिपाते न दोषोस्ति सन्धिर्नः शाश्वतीः समाः ।  
 पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनाधिपम् ॥ १४  
 मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ।  
 कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।  
 मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५  
 ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।  
 वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६  
 ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।  
 मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियं ॥ १७

अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परन्तप ।  
 असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि समास्थितान् ॥ १८  
 एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।  
 आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९  
 पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।  
 मृते पितर्यतिकुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २०  
 जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।  
 ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१  
 स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।  
 परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ॥ २२  
 इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालेऽमिततेजसाम् ।  
 पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ॥ २३  
 अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।  
 छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २४  
 अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।  
 एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीताश्च पार्थिवाः ॥ २५  
 अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परन्तप ।  
 मदर्थं पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २६  
 उन्मत्तमिव चापि त्वां ग्रहसन्तीह दुःखितम् ।  
 विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकथने ॥ २७  
 एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थं पाण्डवान्प्रति ।  
 आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २८  
 जेतुं समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।  
 हन्तुमक्षयरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयंभुवः ॥ २९  
 युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्चग्रामान्स याचते ।  
 भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे विभो ॥ ३०  
 समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।  
 तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारत ॥ ३१  
 मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।  
 नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३२  
 युक्तो दुःखोषितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।  
 तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते कचित् ॥ ३३

दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।  
 सङ्कर्षणस्य भवने यत्तदैनमुपावसम् ॥ ३४  
 युद्धे सङ्कर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।  
 गदाग्रहारं भीमो मे न जातु विपहेद्युधि ॥ ३५  
 एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।  
 स एवैनं नयेद्वोरः क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३६  
 इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।  
 सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३७  
 गदया निहतो ह्यजौ मया पार्थो वृकोदरः ।  
 विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३८  
 गदाग्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।  
 सकृन्मया विदीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३९  
 स चाप्येतद्विजानाति वामुदेवार्जुनौ तथा ।  
 दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ४०  
 तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।  
 व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४१  
 तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।  
 तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४२  
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।  
 प्रागज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः  
 एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।  
 समेतास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ४४  
 समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनञ्जयम् ।  
 कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४५  
 शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशो निचितोऽवशः ।  
 द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४६  
 पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरधि भारत ।  
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि सुदुःसहः ॥ ४७  
 न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।  
 पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४८  
 ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्रोणो द्रोण्यामजायत ।  
 द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४९  
 कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।

गुरुकुले ॥ ३३ ॥ उपावसं शिष्यत्वेन पर्यचरम् ॥ ३४ ॥  
 हन्यामेति वदन्तीति शेषः ॥ ५९ ॥ तान् संशप्तकान् अलं

शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ५०  
 अयोनिजास्त्रयो ह्येते पिता माता च मातुलः ।  
 अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ५१  
 सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।  
 शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५२  
 नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुम् ।  
 सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनञ्जयम् ॥ ५३  
 भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।  
 अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५४  
 कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।  
 ते शच्यर्थं महेन्द्रेण याचितः स परन्तपः ॥ ५५  
 अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ।  
 तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्वनञ्जयः ॥ ५६  
 विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।  
 अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५७  
 अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयं प्रयुतं हन्ति भारत ।  
 तत्समाश्र महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५८  
 संशप्तकानां वृन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप ।  
 अर्जुनं वयमस्मान्वा निहन्त्यात्कपिकेतनः ॥ ५९  
 तांश्चालमिति मन्यन्ते स्वयसाचिवधे धृताः ।  
 पार्थिवाः स भवांस्तेभ्यो ह्यकस्माद्यथते कथम् ॥ ६०  
 भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।  
 परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परन्तप ॥ ६१  
 पञ्च ते आतरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।  
 परेषां सप्त ये राजन्योधाः सारं बलं मतम् ॥ ६२  
 अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।  
 द्रौणिर्विकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ६३  
 प्रागज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्यौ च जयद्रथः ।  
 दुःशासनो दुर्मखश्च दुःसहश्च विशांपते ॥ ६४  
 श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।  
 शलो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६५  
 अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।  
 न्यूना परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६६  
 बलं त्रिगुणतो हीनं योऽर्थं प्राह बृहस्पतिः ।

अर्जुनवधे पर्याप्ता इति मन्यन्ते ॥ ६० ॥ त्रिगुणतत्त्वयंशेन  
 हीनम् । त्रिगुणा व्यंशेनाधिका ॥ ६७ ॥

परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६७  
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।  
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशांपते ॥ ६८  
एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।

न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६९  
इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।  
विवित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

### षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सञ्जयेन पाण्डवभावं बुभुक्षुं दुर्योधनं प्रति तेषां युद्धोत्कण्ठाकथनपूर्वकं तद्रथाश्ववर्णनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।

अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह सञ्जय ।  
किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १  
सञ्जय उवाच ।

अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।  
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न विभ्यतः ॥ २  
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।  
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्वीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३

तमपश्याम सन्नद्धं मेघं विद्युद्युतं यथा ।  
समन्तात्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ।  
पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय ॥ ४  
बीभत्सुर्मा यथोवाच तथाऽवैम्यहमप्युत ॥ ५  
दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।  
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः ॥ ६  
सञ्जय उवाच ।

भौमनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशांपते ।  
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥ ७  
ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।  
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८  
भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ।  
आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९

विवित्सुः जिज्ञातुमिच्छुः । प्राप्तकालानि कर्माणि ॥ ७० ॥  
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

मन्त्रं अन्नप्रयोजकं जिज्ञासमानः परीक्षितुमिच्छन् ॥ ३ ॥  
भौमनो विश्वकर्मा । धाता प्रजापतिः ॥ ७ ॥ ते त्वष्टृशकधा-

सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं

सतिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।

न संसञ्जेत्तरुभिः संवृतोऽपि

तथा हि माया विहिता भौमनेन ॥ १०

यथाऽऽकाशे शक्रधनुः प्रकाशते

न चैकवर्णं न च वेष्टि किं नु तत् ।

तथा ध्वजो विहितो भौमनेन

बद्धाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ११

यथाऽग्निधूमो दिवमेति रुद्धा

वर्णान्विभ्रत्तैजसांश्चित्ररूपान् ।

तथा ध्वजो विहितो भौमनेन

न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ १२

श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा

दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।

भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र

येषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं

हतंहतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १३

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो

रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।

ऋक्षप्रख्या भीमसेनस्य वाहा

रथे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १४

तारः रूपाणि चक्रुः ॥ ८ ॥ रुरोध स्वतेजसेति शेषः ॥ १० ॥  
भारो रथे रोधः द्वारादौ द्वयमपि न भवेत् ॥ १२ ॥ यत्तत्  
अश्वानां शतं हतंहतं पुनःपुनः कतिपयाश्च हननेपि भावात्  
शतं पूर्यते । यतः पुरस्ताद्वत्तवरम् ॥ १३ ॥



कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा  
 आत्रा दत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन ।  
 आतुर्वारस्य स्वैस्तुरङ्गैर्विंशिष्टा  
 मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १५  
 माद्रीपुत्रं नकुलं त्राजमीढं  
 महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।

समा वायोर्बलवन्तस्तरस्त्रिनो  
 वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १६  
 तुल्याश्चैर्भिर्वयसा विक्रमेण  
 महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः ।  
 सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारान्  
 वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि षट्षष्ठांशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

### सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

धृष्टेन सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवसहायानां राज्ञां नामनिर्देशपूर्वकं तैः कुरुसेनागतानां स्वस्ववध्यतया विभजनकथनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन सञ्जयवचनश्रवणेन क्रोशन्तं धृतराष्ट्रमाक्षिप्य स्वपक्षीयाणां प्रतापप्रशंसनम् ॥ २ ॥ पुनस्तञ्जयेन धृष्टद्युम्नवचोवचनपूर्वकं युद्धनिषेधनम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 कांस्तत्र सञ्जयापश्यः प्रीत्यर्थेन समागतान् ।  
 ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १  
 सञ्जय उवाच ।  
 मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।  
 चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २  
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तु पाण्डवानभिसंश्रितौ ।  
 महारथौ समाख्याताबुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३  
 अक्षौहिण्याऽथ पाश्चात्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।  
 सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४  
 द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।  
 उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५  
 विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्केनैवोत्तरेण च ।  
 सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराक्षपुरोगमैः ॥ ६  
 सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।  
 अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थ समाश्रितः ॥ ७  
 जारासन्धिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।  
 पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८  
 केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।  
 अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९

एतानेतावतस्तत्र तानपश्यं समागतान् ।  
 ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् १०  
 यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।  
 स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ११  
 भीष्मः शान्तनवो राजन्भागः कृत्तः शिखण्डिनः  
 तं विराटोऽनुसंयाता सार्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः १२  
 ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।  
 तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३  
 दुर्योधनः सहस्रतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।  
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः १४  
 अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।  
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५  
 अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।  
 सर्वास्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६  
 महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।  
 केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७  
 तेषामेव कृतो भागो मालवाः साल्वकास्तथा ।  
 त्रिगर्तानां च वै मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति १८  
 दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।  
 सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९

देवदत्ताः चित्ररथेन दत्ताः ॥ १७ ॥

षट्षष्ठांशस्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥



द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।  
 धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०  
 चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।  
 भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१  
 सहदेवस्तु माद्रेयः शूराः संक्रन्दनो युधि ।  
 स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२  
 उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।  
 नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३  
 ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति सङ्गरे ।  
 समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४  
 एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।  
 यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्धृतदेविनः ।  
 येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६  
 राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।  
 गाण्डीवार्णिं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७  
 विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।  
 तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभङ्गां पाण्डवैर्युधि ॥ २८  
 सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।  
 सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिजयाः ॥ २९  
 येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।  
 योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०  
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।  
 सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ३१  
 उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ।  
 शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२  
 काश्यपश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।  
 विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३  
 येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।  
 वीराणां रणधीराणां ये भिन्दुः पर्वतानपि ॥ ३४  
 तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।  
 क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति सञ्जय ॥ ३५

अकालिकं कालबिलम्बं विना ॥ २५ ॥ प्रोक्षिताः पशुवद्वधार्थं

दुर्योधन उवाच ।  
 उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।  
 अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६  
 पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।  
 जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७  
 सुतेजसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।  
 अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८  
 सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पाण्डवान् ।  
 आर्याः शस्त्रभृतः शूराः समर्थाः प्रतिवाधितुं ॥ ३९  
 न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ॥  
 पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०  
 मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।  
 ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१  
 महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।  
 अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष सञ्जय ।  
 न हि शक्तो रणे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३  
 जानाति हि यथा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।  
 बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४  
 यतो नारोचयदयं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।  
 किं तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५  
 कस्तांस्तरस्विनो भूयः सन्दीपयति पाण्डवान् ।  
 अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६  
 सञ्जय उवाच ।  
 धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्सन्दीपयति भारत ।  
 युद्ध्यध्वमिति मामैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७  
 ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।  
 युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले शस्त्रसङ्कुले ॥ ४८  
 तान्सर्वानाहवे कुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।  
 अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवोदकात् ॥ ४९  
 भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।  
 एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०

संस्कृताः ॥ २७ ॥ ऐणेयान् हरिणशावान् । तन्तुनापाशेन ॥ ४१ ॥

तथा ब्रुवन्तं धर्मात्मा ग्राह राजा युधिष्ठिरः ।  
 तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ५१  
 सर्वे समधिष्ठिताः सः सङ्गामान्नः समुद्धर ।  
 जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ॥ ५२  
 समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे ।  
 पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम् ॥ ५३  
 भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ।  
 सङ्गामादुपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ॥ ५४  
 पौरुषं दर्शयञ्छूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।  
 क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतम् ॥ ५५  
 स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।  
 भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५६  
 एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।  
 धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसम् ।

सर्वाङ्गनपदान्मृत योधा दुर्योधनस्य ये ॥ ५७  
 सबाहिकान्कुरुन्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ।  
 मृतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ॥ ५८  
 दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ।  
 भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च माचिरम् ५९  
 युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युपेयो  
 मा वोऽवधीदर्जुनो देवगुप्तः ।  
 राज्यं दद्धं धर्मराजस्य तूर्णं  
 याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ६०  
 नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।  
 यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ६१  
 देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।  
 न स जेयो मनुष्येण मा स कृद्धं मनो युधि ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महामारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

### अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

धृतराष्ट्रेण युद्धस्य भीष्माद्यनभिमतत्वाभिधाने दुर्योधनेन भीष्माद्यनपेक्षणेन कर्णदुःशासनसहायेन स्त्रेनैव पाण्डवहनन-  
 प्रतिज्ञा ॥ १ ॥ पुनर्धृतराष्ट्रेण दुर्योधनगर्हणम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।  
 तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १  
 दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।  
 न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिन्दम ॥ २  
 अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।  
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ॥ ३  
 एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।  
 यत्त्वं प्रशान्तिं मन्येथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४  
 अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव बाहिनीम् ।  
 जात एष तवाभावस्त्वं तु मोहान्न बुद्ध्यसे ॥ ५  
 न त्वहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाहिकः ।  
 न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सञ्जयः ६  
 न सोमदत्तो न शलो न कृपो युद्धमिच्छति ।

सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७  
 येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।  
 ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८  
 न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।  
 दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९  
 दुर्योधन उवाच ।  
 नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न सञ्जये ।  
 न भीष्मे न च काम्भोजे न कृपे न च बाहिके १०  
 सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।  
 अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वयम् ॥ ११  
 अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।  
 युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२  
 रथो वेदी स्तुवः खड्गो गदा क्षुक् कवचोऽजिनम् ।

शरद्वतः आयुष्मतः विरुद्धलक्षणया गतायुष इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ददं  
 उद्यो १५

ददत ॥ ६० ॥ कृद्धं कुरुष्वम् ॥ ६२ ॥ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३  
 आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।  
 विजित्य च समेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृत्तौ ॥ १४  
 अहं च तात कर्णश्च आता दुःशासनश्च मे ।  
 एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५  
 अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।  
 मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्ताः पृथिवीमिमां ॥ १६  
 त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ।  
 न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७  
 यावद्वि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।  
 तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।  
 ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९  
 रुरुणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।  
 वरान्वरान् हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०  
 प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।  
 व्यस्ता सीमन्तिनी ग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१

संपूर्णं पूरयन्भूयो धनं पार्थस्य माधवः ।  
 शौनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्चशरान् ॥ २२  
 सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।  
 तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३  
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।  
 विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान्  
 तानभिप्रेक्ष्य सङ्ग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।  
 भीतो भीमस्य संस्पर्शात्सर्तासि वचनस्य मे ॥ २४  
 निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं रथहयद्विपम् ।  
 गतिमग्रेरिव प्रेक्ष्य सर्तासि वचनस्य मे ॥ २५  
 महद्भो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।  
 गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २६  
 महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।  
 बलं कुरूणां भीमेन तदा सर्तासि मे वचः ॥ २७  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एतावदुक्ता राजा तु सर्वास्तान्पृथिवीपतीन् ।  
 अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जयम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

### एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

पुनः पृष्टेन सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति अर्जुनवाक्यकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 ब्रूहि सञ्जय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।  
 यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ १  
 सञ्जय उवाच ।  
 वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।  
 उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ २  
 पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च सञ्जय ।  
 द्रोणं कृपं च शल्यं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ३  
 द्रौणिं च सौमदत्तिं च शकुनिं चापि सौबलम् ।  
 दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ४

विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।  
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि पौरवम् ॥ ५  
 सैन्धवं दुस्सहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।  
 भगदत्तं च राजानं जलसन्धं च पौरवम् ॥ ६  
 ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं  
 समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।  
 सुमूर्धवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते  
 समानीता धार्तराष्ट्रेण स्रुत ॥ ७  
 यथान्यायं कुशलं वन्दनं च  
 समागता मद्वचनेन वाच्याः ॥ ८

चातुर्होत्रं चतुर्णां होतृणां ऋत्विजां समाहारः ॥ १२ ॥ भारती  
 सेना प्रतीपं व्यस्ता सीमन्तिनीव भाति ॥ २१ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

इदं ब्रूयाः सञ्जय राजमध्ये  
 दुर्योधनं पापकृतां प्रधानम् ।  
 अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं  
 पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।  
 सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं  
 सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथाः ॥ ९  
 एवं परिष्वज्य धनञ्जयो मां  
 ततोऽर्थवद्दर्भवच्चापि वाक्यम् ।  
 प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य  
 पार्थो धीमाल्लोहितान्तायताक्षः ॥ १०  
 यथाश्रुतं ते वदतो महात्मनो  
 यदुग्रवीरस्य वचः समाहितम् ।

तथैव वाच्यं भवतापि मद्वचः  
 समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ ११  
 शराग्निधूमे रथनेमिनादिते  
 धनुस्तुवेणास्त्रबलापहारिणा ।  
 यथा न होमः क्रियते महामृधे  
 तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १२  
 न चेत्प्रयच्छध्वमभिघातिनो  
 युधिष्ठिरस्यार्धमभीप्सितं स्वकम् ।  
 नयामि वः साश्वपदातिकुञ्जरा-  
 न्दिशं पितृणामशिवां शितैः शरैः ॥ १३  
 ततोऽहमामभ्य चतुर्भुजं हरिं  
 धनञ्जयं चैव नमस्य सत्वरम् ।  
 जवेन संप्राप्त इहामरद्भुते  
 तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

### षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनं प्रति स्वपरपक्षयोः बलाबलविमर्शनेन पाण्डवेषु पुत्रप्रेम्णा धर्मादिदेवानां साहाय्यकरणाभिधानपूर्वकं स्वस्य शमाभितोचनवचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ।  
 ततः सङ्ख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १  
 प्रसङ्गाय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।  
 यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २  
 बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।  
 'यदा तु मेने भूयिष्ठं तद्वचो गुणदोषतः ॥ ३  
 पुनरेव कुरुणां च पाण्डवानां च बुद्धिमान् ।'  
 शक्तिं सङ्ख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ४  
 देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।  
 कुरूञ्शक्त्याऽल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ५  
 दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्न व्युपशाम्यति ।  
 सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ६

आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।  
 प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ७  
 एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे ।  
 इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ८  
 अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्पाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।  
 अर्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ९  
 जातिगृह्णाऽभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।  
 धर्मादयः समेष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ १०  
 भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसन्निभम् ।  
 रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ ११  
 ते देवैः सहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।  
 मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ १२  
 दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

शक्त्या परिच्छिद्येति शेषः ॥ ५ ॥ भीमे भयंकरे ॥ ९ ॥  
 जातिगृह्णा जन्मग्रहणाद्धेतोः युधिष्ठिरादीनां पितरो धर्मादयोपि

तेषां सहायाः सन्ति ॥ १० ॥ षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूणौ महेषुधी ॥ १३  
 वानरश्च ध्वजे दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।  
 रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समः क्षितौ ॥ १४  
 महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।  
 महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १५  
 यं चातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।  
 देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १६  
 शतानि पञ्च चैवेषून्यो गृह्णन्वैव दृश्यते ।  
 निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १७  
 यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।  
 मद्राजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १८

युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ।  
 अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १९  
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणशतानि यः ।  
 सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ २०  
 तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमम् ।  
 निघ्नन्तमिव पश्याभि विमर्देऽस्मिन्महाहवे ॥ २१  
 इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।  
 अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २२  
 क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।  
 अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २३  
 शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।  
 कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्छक्तिमत्तरान् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

### एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

दुर्योधनेन सहेतुकं पाण्डवानां देवैः साहाय्यकरणपक्षप्रतिक्षेपः ॥ १ ॥ तथा जलस्तम्भनादिस्वसामर्थ्याभिधान-  
 पूर्वकं स्वेन पाण्डवपराजयकरणाभिधानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।  
 आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १  
 अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।  
 मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २  
 अकामद्वेषसंयोगालोभद्रोहाच्च भारत ।  
 उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३  
 इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।  
 जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४  
 नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।  
 कामात्क्रोधात्तथा लोभाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५  
 यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।  
 कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६  
 तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात्कथंचन ।  
 दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७

अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते ।  
 देवेषु दैवप्रामाण्यान्नैषां तद्विक्रमिष्यति ॥ ८  
 मयाऽभिमन्त्रतः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ।  
 दिग्धक्षुः सकललोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९  
 यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।  
 ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०  
 विदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।  
 लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११  
 चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।  
 विनाशाय समुत्पन्नमहं घोरं महास्वनम् ॥ १२  
 अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।  
 जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३  
 स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।  
 देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४  
 अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।

अकामेति कामद्वेषयोरसंयोगात् । लोभद्रोहात् लोभे द्रोहकर-  
 णात्, लोभस्यागादित्यर्थः ॥ ३ ॥ एते देवाः दैवेषु भावेषु

शमदमादिषु शश्वदपेक्षका अपेक्षमाणाः नत्वासुरेषु कामक्रोधा-  
 दिषु ॥ ७ ॥ कामादिमता कृतमपि निष्फलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥



तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५  
 भयानकानि विषये व्यालादीनि न सन्ति मे ।  
 मन्त्रगुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६  
 निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।  
 धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७  
 अश्विनावथ वाय्वग्री मरुद्भिः सह वृत्रहा ।  
 धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८  
 यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्विषस्त्रातुमञ्जसा ।  
 न स त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९  
 नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।  
 शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २०  
 यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाऽशुभम् ।  
 नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१  
 भविष्यतीदमिति वा यद्व्रवीमि परन्तप ।

नान्यथा भूतपूर्वं च सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२  
 लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।  
 आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३  
 न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।  
 असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४  
 पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।  
 सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५  
 सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।  
 तथैव ते विनश्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६  
 परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मम ।  
 परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७  
 पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।  
 अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८  
 इत्युक्ते सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।  
 ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

### द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

कर्णेन धृतराष्ट्रमनाहत्य पाण्डवहननप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ तथा भीष्माधिक्षिप्तेन तेन युद्धे भीष्मशमनावधि शस्त्रन्यासं प्रतिज्ञाय स्वभवनगमनम् ॥ २ ॥ भीष्मेण प्रत्यहं अयुतयोधवधप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्थ  
 वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।  
 उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं  
 प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १  
 मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं  
 रामात्कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात् ।  
 विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-  
 स्ते नान्तकाले प्रतिभास्यतीति ॥ २  
 महापराधे ह्यपि यन्न तेन  
 महर्षिणाऽहं गुरुणा च शप्तः ।

शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः  
 ससागरामप्यवर्निं महर्षिः ॥ ३  
 प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-  
 च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।  
 तदस्ति चास्त्रं मम सावशेषं  
 तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४  
 निमेषमात्रात्तमृषेः प्रसाद-  
 मवाप्य पाञ्चालकरुशमत्स्यान् ।  
 निहत्य पार्थान्सह पुत्रपौत्रै-  
 र्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५  
 पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे  
 द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुखाः ।

अभिध्यामि चिन्तयामि ॥ २१ ॥ एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

तथेति पार्थ पृच्छन्तं वैचित्रवीर्यं अचिन्तयित्वेति संबन्धः  
 ॥ १ ॥ सावशेषं मम आयुरस्ति । अतोऽन्तकालस्यानुपस्थितत्वा-

त्तदस्त्रं ममास्तीति अहं समर्थोऽस्मि अर्जुनं जेतुमित्यर्थः ॥ ४ ॥  
 प्रपत्स्ये प्रापयिष्ये ॥ ५ ॥



ऋषिप्रसादेन बलेन गत्वा  
 पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६  
 एवं ब्रुवन्तं तमुवाच भीष्मः  
 किं कथसे कालपरीतबुद्धे ।  
 न कर्ण जानासि यथा प्रधाने  
 हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७  
 यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि  
 कृष्णद्वितीयेन धनञ्जयेन ।  
 श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा  
 युक्तस्त्वया वै सहबान्धवेन ॥ ८  
 यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते  
 ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।  
 भस्मीकृतां तां समरे विशीर्णां  
 चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९  
 यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति  
 सदाऽग्न्यामाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।  
 स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः  
 सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०  
 बाणस्य भौमस्य च कर्णं हन्ता  
 किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।  
 यस्त्वादृशानां च वरीयसां च  
 हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११  
 कर्ण उवाच ।  
 असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-  
 स्तथा च भूयांश्च ततो महात्मा ।  
 अहं यदुक्तः परुषं तु किञ्चि-  
 त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

### त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

दुर्योधनेन भीष्माभिमतपाण्डवजयपक्षप्रतिक्षेपः ॥ १ ॥ तथा भीष्मादिनैरपेक्षयेण कर्णदुःशासनसङ्गतेन आत्मनैव पाण्डवनिधनप्रतिज्ञा ॥ २ ॥ विदुरेण दमप्रशंसनम् ॥ ३ ॥

दुर्योधन-उवाच ।  
 सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।

प्रधाने त्वयि हते सति सर्वे हताः स्युरत आत्मानं गोपायेत्यु-  
 पहासः ॥ ७ ॥ ब्रह्मब्रुवाणः ब्राह्मणोऽहमिति वदन् ॥ १७ ॥

न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु सङ्ग्रे  
 पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।  
 त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं  
 द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३  
 वैशंपायन उवाच ।  
 इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान्  
 हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।  
 भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन्  
 मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४  
 सत्यप्रतिज्ञः किल स्रुतपुत्र-  
 स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।  
 व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा  
 लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५  
 आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु  
 चेदिध्वजे तिष्ठति बाह्यिके च ।  
 अहं हनिष्यामि सदा परेषां  
 सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६  
 यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये  
 ब्रह्मब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।  
 तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं  
 वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तथोक्तवाक्ये नृपतीन्द्र भीष्मे  
 निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।  
 वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-  
 र्युयुधानः शान्तनवं बभाषे ॥ १८

कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १  
 वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ।

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ॥ २  
 अस्त्रेण योधयुग्या च शीघ्रत्वे कौशले तथा ।  
 सर्वे स्र समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ॥ ३  
 पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ।  
 नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्निके ॥ ४  
 अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ।  
 अहं वैकर्तनः कर्णो आता दुःशासनश्च मे ॥ ५  
 पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ।  
 ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६  
 ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ।  
 यदा परिकरिष्यन्ति ऐषेयानिव तन्तुना ।  
 अतरित्रानिव जले बाहुभिर्मामका रणे ॥ ७  
 पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् ।  
 तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ॥ ८  
 'सुखान्यवाप्य सहिताः कृत्वा कर्म सुदुस्तरम् ।  
 विस्रब्धास्तु भविष्यामः प्राप्ते काले गतज्वराः ९  
 वैशंपायन उवाच ।  
 अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।  
 विदुरं विदुषां श्रेष्ठं सर्वपार्थिवसंनिधौ ॥ १०  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः ।  
 तात कर्णेन सहितः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ११  
 विदुर उवाच ।  
 इह निःश्रेयसं ग्राहृर्बुद्धा निश्चितदर्शिनः ।  
 ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ १२  
 तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।  
 दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ॥ १३  
 दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।

विपाप्मा बृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ १४  
 कव्याद्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।  
 येषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ॥ १५  
 आश्रमेषु चतुर्ष्वर्हदममेवोत्तमं व्रतम् ।  
 तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १६  
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।  
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १७  
 अकार्षण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्धाधानता ।  
 एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ॥ १८  
 कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनम् ।  
 मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते ।  
 अजिह्वमशठं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ॥ १९  
 अलोलुपस्तथाऽल्पेप्सुः कामानामविचिन्तिता ।  
 समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्तितः ॥ २०  
 सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्माऽत्मविद्वधः ।  
 प्राप्येह लोके संमानं मुगतिं प्रेत्य गच्छति ॥ २१  
 अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।  
 स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ॥ २२  
 सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः ।  
 समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति ॥ २३  
 कर्मणाऽऽचरितं पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् ।  
 तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणाः ॥ २४  
 नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः ।  
 कालाकाङ्क्षी चरँलोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २५  
 शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ।  
 एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते ॥ २६  
 उत्सृज्यैव गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।  
 लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

## चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

विदुरेण शकुनिदृष्टान्तेन ज्ञातिभिर्विरोधस्यानर्थहेतुत्वकथनम् ॥ १ ॥ तथा किरातदृष्टान्तप्रदर्शनेन अत्याशया अनर्थ-  
हेतुताकथनम् ॥ २ ॥ तथा युद्धे जयपराजययोरव्यवस्थितत्वाभिधानम् ॥ ३ ॥

विदुर उवाच ।

शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।  
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ १  
तस्मिस्तौ शकुनौ बद्धौ युगपत्सहचारिणौ ।  
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचराबुभौ ॥ २  
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।  
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ३  
तथा तमनुधावन्तमृगयुं शकुनार्थिनम् ।  
आश्रमस्यो मुनिः कश्चिद्दर्शय कृताद्विकः ॥ ४  
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।  
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ५  
विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।  
पुवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ६  
शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।  
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ ७

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसन्धितौ ।  
विग्रह च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ ८  
तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।  
उपसृत्य प्रमत्तौ तौ जग्राह मृगहा तदा ॥ ९  
एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।  
ते मृत्युवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १०  
संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।  
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ ११  
ये स काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।  
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १२

येऽर्थं सन्ततमासाद्य दीना इव समासते ।  
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १३  
भूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।  
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १४  
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।  
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ १५  
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।  
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवार्तिकैः ॥ १६  
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।  
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १७  
तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतकमाक्षिकम् ।  
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ १८  
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।  
यत्प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽप्यमरत्वं नियच्छति ॥ १९  
अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।  
इति ते कथयन्तिस्स ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २०  
ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।  
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २१  
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।  
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २२  
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।  
न च पश्यामि तेजोस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २३  
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।  
भीष्मद्रोणप्रभृतयः सन्नस्ताः साधुयायिनः ॥ २४  
विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ।  
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २५  
द्रुपदो मत्स्यराजश्च सङ्कुदश्च धनञ्जयः ।  
न शेषयैयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्रयः ॥ २६

विद्याजम्भकवार्तिकाः । विद्या मन्त्रयन्त्रादिरूपा । जम्भक औ-  
षधसाधनानि तद्वार्ताप्रियाः ॥ १६ ॥ कुञ्जभूतं सर्वतो लताभिः

परिवृतम् ॥ १७ ॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अङ्गे कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।

युध्यतोहि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

### पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनं प्रति अर्जुनस्य श्रीकृष्णपरमप्रेमास्पदतया दुर्जयत्वाभिधानपूर्वकं पाण्डवैः सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।  
उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १  
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रजिहीर्षसि ।  
पञ्चानामिव भूतानां महतां लोकधारिणाम् ॥ २  
युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।  
परां गतिमसंप्रेत्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ॥ ३  
भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।  
रणान्तकं तर्जयसे महाबातमिव द्रुमः ॥ ४  
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।  
युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५  
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।  
शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६  
साल्यकिश्वापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।  
ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७  
यः पुनः प्रतिमानेन व्रीह्योक्तानतिरिच्यते ।  
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८

एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सवान्धवाः ।  
आत्मा च पृथिवी चेत्यमेकतश्च धनञ्जयः ॥ ९  
वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।  
अविषह्यं पृथिव्यापि तद्वलं यत्र केशवः ॥ १०  
तिष्ठ वात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।  
बृद्धं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११  
मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरुणामर्थदर्शिनम् ।  
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२  
एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।  
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३  
यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।  
उत्सृज्य गाः सुसन्नस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४  
यच्चैव नगरे तस्मिञ्श्रूयते महदद्भुतम् ।  
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५  
अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।  
स भ्रातृनभिजानीहि वृत्त्या तं प्रतिपादय ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

### षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रवचनानभिन्दने राज्ञां निर्गमनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण स्वपरसेनयोः सारासारकथनचोदितेन सज्जयेन व्यासगान्धारीसञ्चिधौ कथनकथनम् ॥ २ ॥ श्रीव्यासेन सज्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नस्योत्तरदानाभ्यनुज्ञानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभिन्दति ।  
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १

उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।  
रहिते सज्जयं राजा परिप्रुष्टं प्रचक्रमे ॥ २  
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।

उत्पथं अमार्गमेव मार्गं मन्यसे ॥ १ ॥ न शातयेत् न छिन्यात् ॥ ६ ॥ प्रतिमानेन तुल्यत्वेन ॥ ८ ॥ भीष्मं तिति-  
उद्यो० १६

क्षस्व तद्वाक्यं गृहाणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ वृत्त्या राज्यार्थदानेन ।  
प्रतिपादय संभावय ॥ १६ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥३॥  
धृतराष्ट्र उवाच ।

गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु  
स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।  
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं  
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४॥  
त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी  
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।

स मे पृष्ठः सञ्जय ब्रूहि सर्वं  
युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५॥  
सञ्जय उवाच ।

न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किञ्चि-  
दस्मया हि त्वां प्रविशेत राजन् ।  
आनयस्व पितरं महाव्रतं  
गान्धारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

### सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति सारभूतात्सर्वस्मादपि श्रीकृष्णस्य सारतरत्वकथनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।  
अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्थितौ ।  
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वभावाय संमितौ ॥ १॥  
व्यामान्तरं समास्थाय यथासुक्तं मनस्विनः ।  
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २॥  
सापह्वं कौरवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।  
सारासारबलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितम् ॥ ३॥  
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।  
जितवान्धोरसङ्काशान्क्रीडन्निव महाबलः ॥ ४॥  
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।  
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५॥

परेषां तटस्थानाम् ॥ ३ ॥ युध्यमाना न सन्ति उदासीना  
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ पितरं व्यासम् ॥ ६ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

व्यामान्तरं प्रसारितयोर्हस्तयोर्भावान्विस्तारः पञ्चहस्तमितः  
तावत् अन्तरं मध्यप्रमाणं यस्य तस्यामान्तरम् । यथासुक्तं यथा

तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र  
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।  
तयोस्तु त्वां सन्निधौ तद्वदेयं  
कृत्स्नं मतं केशवपार्थयोर्यत् ॥ ७॥

वैशंपायन उवाच ।  
इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगामह ।  
आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ॥ ८॥  
ततस्तन्मतमाज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च ।  
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ९॥  
व्यास उवाच ।

संपृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय  
आचक्ष्व सर्वं यावदेपोऽनुयुक्ते ।  
सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव-  
द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ १०॥

भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।  
सारासारबलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु ॥ ६॥  
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।  
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७॥  
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।  
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं किञ्चित्कर्तुं जनार्दने ॥ ८॥  
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो हीरार्जवं यतः ।  
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९॥  
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।  
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०॥  
स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।

यथारूपं यावत्प्रमाणं चिन्तितं तावत्प्रमाणं भूत्वा यत् सुक्तं भ-  
वति । मायया दुर्लक्ष्यरूपेणेत्यर्थः ॥ २ ॥ सापह्वं ससंहारम् । अत  
एव पाण्डवानां सुसंमतम् ॥ ३ ॥ सत्रं व्याजम् । सत्रमाच्छादने यज्ञे  
सदादाने च कैतवे इति विश्वः ॥ ११ ॥ ईशानपि ईशानोपि । कीनाशः

अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११  
 कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।  
 आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२  
 कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।  
 ईष्टे हि भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३

ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।  
 कर्मण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४  
 तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।  
 ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

### अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

भगवद्देवनसाधनं पृष्टेन सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्कथनम् ॥ १ ॥ श्रीव्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयाद्भगवद्दे-  
 वान्भ्यनुज्ञा ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।  
 कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १  
 सञ्जय उवाच ।  
 शृणु राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।  
 विद्याहीनस्तमोऽध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् २  
 विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।  
 कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।  
 यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४  
 सञ्जय उवाच ।  
 मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।  
 शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेत्ति जनार्दनम् ॥ ५  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।  
 आप्तो नः सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६  
 दुर्योधन उवाच ।  
 भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति ।  
 प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७  
 धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।  
 ईर्षुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८  
 गान्धार्युवाच ।  
 ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिगः ।  
 ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिशः ॥ ९  
 वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।  
 निहतो भीमसेनेन सर्तासि वचनं पितुः ॥ १०  
 व्यास उवाच ।  
 प्रियोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।  
 यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११  
 जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम् ।  
 शुश्रूषमाणमैकाग्र्यं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२  
 वैचित्रवीर्यं पुरुषाः क्रोधहर्षसमावृताः ।  
 सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३  
 यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनःपुनः ।  
 अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४  
 एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।  
 तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सञ्जति ॥ १५  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 अङ्ग सञ्जय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।  
 येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १६

कर्षकः ॥ १४ ॥ सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भक्तिः आराध्यत्वेन ज्ञानं तच्च कीदृशम् ॥ १ ॥ वृथाधर्मं भगव-  
 दर्पणं विना न चरामि । शुद्धभावं मनसः कामक्रोधादिरहित्येन

नैर्मल्यम् ॥ ५ ॥ ऐकाग्र्यं शुश्रूषमाणं सेवमानं त्वां मोक्ष्यते मोच-  
 यिष्यति ॥ १२ ॥ सिताः बद्धाः । पाशैः कामादिभिः ॥ १३ ॥  
 अन्धनेत्रा अन्धत्वासौ नेता च तेन ॥ १४ ॥



सञ्जय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याञ्जनार्दनम् ।  
आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् १७  
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।  
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८  
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

### एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति वासुदेवादिभगवन्नामनिर्वचनम् ॥ १ ॥ तथा सन्ध्यर्थे श्रीकृष्णागमनकथनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छतः ।  
नामकर्माथर्वित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १  
सञ्जय उवाच ।  
श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।  
यावत्तत्राभिजानेऽहमग्रमेयो हि केशवः ॥ २  
वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।  
वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्त्वाद्विष्णुरुच्यते ॥ ३  
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।  
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४  
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्घृतिवाचकः ।  
विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः ॥ ५

आत्मनः स्वस्य इन्द्रियनिग्रहादन्यत्र इन्द्रियनिग्रहं विना क्रिया  
यागादिरूपा उपायः प्राप्त्युपायो नास्ति ॥ १७ ॥ योगात् चि-  
त्तवृत्तिनिरोधात् । वशी ईश्वरः । तत्त्वे स्वयाथात्म्ये विषये । प्रसीदति  
ज्ञानदानेन अनुगृह्णाति ॥ २१ ॥ अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

यावदभिजाने तावत् । वदामीति शेषः । वस्तुतस्तु सः अग्र-  
मेयः ॥ २ ॥ वसत्यस्मिन् भुवनमिति वासुः दीर्घश्छान्दसः । स  
चासौ देवश्च वासुदेवः । बृहत्त्वाद्वापकत्वात् वेवेष्टि व्याप्नोति सर्व-  
मिति विष्णुः । वृषत्वादिष्णुरुच्यते इति ख. पाठः । वृषत्वात् अभी-  
ष्टसेचकत्वात् इति रत्नगर्भः ॥ ३ ॥ मौनं मुनेः कर्म मननं । मौनं  
च ध्यानं च ताभ्यां विषयतया युक्तो माधवः । सर्वतत्त्वानि  
पृथिव्यादयो विषयाः । तेच सुखसाधनतया मधुशब्देनोक्ताः ।  
तेषां लयात् संहर्तृत्वात् मधुहा मधुसूदनश्चेति नामद्वयम्  
॥ ४ ॥ कृषिरिति शब्दो भूवाचकः कृष्यते सस्यार्थमिति व्युत्प-  
त्त्या । भूमिलोकस्थप्राणिमुखस्य यो भाव उत्पादनं तत्कर्तृत्वा-  
त्कृष्णो भवति ॥ ५ ॥ पुण्डरीकं हृदयकमलं धाम वासस्थानं तत्र

बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः ॥ १९  
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।  
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः २०  
अप्राप्यः केशवो राजन्मिन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।  
आगमाधिगमाद्योगाद्वाशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१

पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम् ।  
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाञ्जनार्दनः ॥ ६  
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।  
सात्वतः सात्वतस्तस्मादपि भादृषभेक्षणः ॥ ७  
न जायते जनित्राऽयमजस्तस्मादनीकजित् ।  
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दामादामोदरो विभुः ॥ ८  
हर्षात्सुखात्सुखैश्वर्यादृषीकेशत्वमश्रुते ।  
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९  
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।  
नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥ १०  
पूरणात्सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ।  
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

सत्रपि अक्षो न क्षीयते हन्यते वेति पुण्डरीकाक्षः । तथाच  
श्रुतिर्नास्य जरयैतज्जीर्येति न वधेनास्य हन्यत इति हृत्पद्म । दो-  
षैर्जरानाशादिभिः परमात्मनोऽस्पृष्टत्वमाह । दस्युत्रासात् जनं  
दस्युजनं अर्दयति पीडयतीति जनार्दन इत्यर्थः ॥ ६ ॥  
सत्त्वं बलं । अपि वेदस्तेन भातीत्यपि भौपनिषदः पुरुषः ।  
उपनिषद्वेद्यत्वाद्योगात् वृषभेक्षणः । तथाचायं योगः वृषं धर्मं भास-  
यतीति वृषभो वेदस्तदेव ईक्षणं चक्षुरिव ज्ञापकं यस्य सः वृषभे-  
क्षण इति ॥ ७ ॥ जनित्रा पित्रा न जायत इत्यजः । अनीक-  
जित्तेनाजित् कृष्णः । देवानां स्वप्रकाशत्वात् । ऋगतावित्यस्मादु-  
त्पूर्वात् अप् । उत् उत्कर्षेण ऋच्छति प्रकाशत इति उदरः । दमो-  
स्यास्तीति दामः दामश्चासावुदरश्चेति दामोदरः ॥ ८ ॥ हर्षात्  
हृषिः सुखात्कं सुखैश्वर्यादीशः । महीति च्छान्दसं रोदस्योर्नाम ।  
मह्यौ बाहोर्यस्य स तथा । ईकाराकारश्छान्दसः ॥ ९ ॥ जातु-  
शब्दार्थे जकारः ॥ १० ॥ पुरयतीति पुरुः । सीदन्यस्मिन्निति सः  
तस्मात्पुरुषः स चासावुत्तमश्च पुरुषोत्तमः । असतः कारणस्य

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥ ११  
 सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।  
 सत्यात्सत्यं तु गोविन्दस्तस्मात्सत्योपि नामतः ॥ १२  
 विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाजिष्णुरुच्यते ।

शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्भवाम् ॥ १३  
 अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४  
 एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः ।  
 आगन्ता हि महाबाहुरानृशंसार्थमच्युतः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

### सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीकृष्णागमनश्रवणदृष्टेन धृतराष्ट्रेण चक्षुष्मत्प्रशंसनपूर्वकं श्रीकृष्णगुणानुवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सञ्जय  
 द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।  
 विश्राजमानं वपुषा परेण  
 प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १  
 ईरयन्तं भारतीं भारताना-  
 मभ्यर्चनीयां शङ्करीं सृजयानाम् ।  
 बुभूषद्भिर्गर्हणीयामनिन्धां  
 परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २  
 समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं  
 प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।  
 निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां  
 मुञ्चन्तं च द्विषतां वै यशसि ॥ ३  
 द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता  
 महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।

भुवन्तं वाचमनृशंसरूपां  
 वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४  
 ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं  
 वाचःसमुद्रं कलशं यतीनाम् ।  
 अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं  
 हरिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५  
 सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-  
 मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।  
 शुक्रस्य धातारमजं च नित्यं  
 परं परेषां शरणं प्रपद्ये ॥ ६  
 त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं  
 देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।  
 नराधिपानां विदुषां प्रधान-  
 मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

### ॥ समाप्तं च यानसन्धिपर्व ॥

सतः कार्यस्य प्रभवाप्ययात् उत्पत्तिप्रलयस्थानत्वात् सर्व-  
 शब्दस्तत्प्रभवाप्ययहेतावुपचारात्प्रवर्तते ॥ ११ ॥ सत्ये धर्मे  
 ॥ १२ ॥ विशेषेण क्रमणात् व्यापनान् । एवं जयतीति जिष्णुः  
 शाश्वतत्वात् शश्वद्रवत्वात् । गवामिन्द्रियाणां वेदनात् प्रकाशात्  
 गोविन्दः ॥ १३ ॥ धर्मे नित्यं सन्निधानात् धर्मनित्यः । आगन्ता

आगमिष्यति । आनृशंसमर्हिसा कुरुपाण्डवयोः तदर्थम् ॥ १५ ॥  
 ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

चक्षुष्मतां भाग्याय स्पृहयामि ॥ १ ॥ अरिष्टः अर्हिसितः  
 नेमिः पादो यस्य सः अरिष्टनेमिः ॥ ५ ॥ निर्माणं रचना ।  
 जनित्रं जनयितारम् ॥ ७ ॥ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

## ( अथ भगवद्गीतापर्व ॥ ६ ॥ )

## एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णप्रति सन्ध्यर्थे हास्तिनपुरगमनप्रार्थनासूचकवचनोपन्यासः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन तत्र स्वस्य गमन-  
कथनम् ॥ २ ॥

‘जनमेजय उवाच ।

प्रयाते सञ्जये साधौ कौरवान्प्रति वै तदा ।

किं चक्रुः पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहाः ॥ १ ॥

एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ विस्तरं मम सत्तम ।

कथयस्व प्रयत्नेन श्रोतुमिच्छामि पण्डित ॥ २ ॥

नैशंपायन उवाच ।

सञ्जये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च भारत ॥ ३ ॥

विराटं द्रुपदं चैव केकयानां महारथान् ।

अब्रवीदुपसङ्गम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।

अभियाचामहे गत्वा प्रयातुं कुरुसंसदम् ॥ ४ ॥

यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता ।

अन्यैश्च कुरुभिः सार्धं न युध्येमहि संयुगे ॥ ५ ॥

एष नः प्रथमः कल्प एतन्निश्रेय उत्तमम् ।

एवमुक्ताः सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ॥ ६ ॥

पाण्डवैः सह राजानो मरुत्वन्त इवामराः ।

तदा च दुःसहाः सर्वे सदस्यास्ते नरर्षभाः ॥ ७ ॥

जनार्दनं समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हं पाण्डुनन्दनः ॥ ८ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल ।

न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ९ ॥

त्वां हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितम् ।

धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वयं समनुयुङ्क्ष्महे ॥ १० ॥

यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिन्दम ।

तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाण्डुसन्महतो भयात् ११ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।

करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।

एतद्वि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ १३ ॥

‘मृदुपूर्वं साममिश्रं सममुग्रं च माधव ।

न कृतं न्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ॥ १४ ॥

तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।

यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् १५ ॥

अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।

लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ १६ ॥

यत्तद्वादशवर्षाणि वनेषु ह्युषिता वयम् ।

छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १७ ॥

स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।

नाहास्म समयं कृष्ण तद्वि नो ब्राह्मणा विदुः ॥

गृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।

वश्यत्वात्पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनं १९ ॥

सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मासु जनार्दन ।

मिथ्याचरति लुब्धः संश्ररन् हि प्रियमात्मनः २० ॥

इतो दुःखतरं किं नु यदहं मातरं ततः ।

संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन २१ ॥

काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।

भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ २२ ॥

अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दी वारणावतम् ।

अवसानं च गोविन्द कंचिदेवात्र पञ्चम् ॥ २३ ॥

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।

अनुयुङ्क्ष्महे प्रार्थयामहे ॥ १० ॥ विवृतान्तरः प्रकाशित-  
भावः ॥ १५ ॥ छद्मना अज्ञातचर्याया ॥ १७ ॥ स्थाता  
स्थास्यति । नः अस्माकम् । तस्मिन् चतुर्दशे वर्षे स्वं राज्यं गृह्णी-  
तेत्यस्मिन् । न अहास्म न त्यक्तवन्तो वयम् ॥ १८ ॥ मातरं

संविधातुं सम्यक् पोषयितुम् । मित्राणां कर्मणिषष्ठी ॥ २१ ॥  
अवसीयते संस्थीयतेऽस्मिन्नित्यवसानम् यावज्जीवकं वास-  
स्थानम् ॥ २३ ॥ नः अस्माकं कृते भरताः भरतवक्ष्या भीष्मादयः

वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥२४  
 न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।  
 स्वाम्यमात्मनि मत्वाऽसावतो दुःखतरं नु किं २५  
 कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृह्यतः ।  
 लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियं २६  
 ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।  
 श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याधनं वधः ॥ २७  
 अधनाद्धि निर्वर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः ।  
 अपुष्पादफलाद्बुधश्चाथ कृष्ण पतत्रिणः ॥ २८  
 एतच्च मरणं तात उन्मत्तपतितादिव ।  
 ज्ञातयो विनिर्वर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २९  
 नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।  
 यत्र नैवाऽद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ ३०  
 धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।  
 जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥  
 ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमास्थिताः ।  
 ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथन्ति नरं च तम् ॥३२  
 एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वत्रिरे जनाः ।  
 ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ ३३  
 उन्मादमेके पुण्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।  
 दास्यमेके च गच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ ३४  
 आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।  
 श्रियो विनाशस्तद्धस्य निमित्तं धर्मकामयोः ३५  
 यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्मवत् ।  
 समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ ३६  
 न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।  
 यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैधितः ॥  
 स तदाऽऽत्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।  
 सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३८  
 न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निर्वहणे ।  
 सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ३९  
 तत्तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।

मानशन् मानयन्तु ॥ २४ ॥ द्विजाः अधिनः ॥ २८ ॥ प्रेत-  
 सत्त्वात् प्रगतबुद्धेर्मृतादित्यर्थः ॥ २९ ॥ धर्मं धर्मकारणम् । सर्वं  
 यज्ञदानादि ॥ ३१ ॥ आपत्पदार्थमाह श्रियो विनाश इति ।

स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ४०  
 पापकर्मतया चैव सङ्करं तेन पुण्यति ।  
 सङ्करो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ४१  
 न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।  
 तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तरिष्यति ॥ ४२  
 प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।  
 शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य हीरङ्गमुत्तमम् ॥ ४३  
 हीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।  
 श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ४४  
 धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।  
 नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते ॥ ४५  
 अहीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।  
 नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ४६  
 हीमानवति देवांश्च पिदनात्मानमेव च ।  
 तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ४७  
 तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।  
 यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ४८  
 ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।  
 अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥४९  
 तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।  
 प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ॥ ५०  
 तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।  
 यद्वयं कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवामुमः ॥ ५१  
 ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।  
 तेषामप्यवधः कार्यः किंपुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ५२  
 ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।  
 तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम्  
 पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रवन्धवः ।  
 स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ५४  
 शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या वै पण्यजीविकाः ।  
 वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ५५  
 क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।

तद्धि श्रीर्हि ॥ ३५ ॥ तत्तदा सर्वदेवार्थः ॥ ४० ॥ इदं  
 हीमत्त्वं । ते त्वया ॥ ४८ ॥ कपालं भिक्षापात्रम् ॥ ५५ ॥

श्वा श्वानं हन्ति दाशार्हं पश्य धर्मो यथागतः ५६  
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।  
 बलं तु नीतिमाधाय युध्ये जयपराजयौ ॥ ५७  
 नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।  
 नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वाऽपि यदूत्तम ५८  
 एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।  
 शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५९  
 जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः ।  
 तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ६०  
 सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ।  
 हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ६१  
 पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।  
 यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ६२  
 अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।  
 तस्याङ्गबलहीनस्य पुत्रान्भ्रातृनपश्यतः ॥ ६३  
 निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ।  
 ये ह्येव धीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ॥ ६४  
 त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ।  
 हत्वाऽप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ॥ ६५  
 अनुबद्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ।  
 शेषो हि बलमासाद्य न शेषमनुशेषयेत् ॥ ६६  
 सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ।  
 अयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ॥ ६७  
 सुखं प्रशान्तः स्वपिति हिला जयपराजयौ ।  
 जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ॥ ६८  
 अनिर्वृत्तेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ।  
 उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विमुच्यते ॥ ६९  
 अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ।  
 न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालधृतान्यपि ७०

आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले ।  
 न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ॥ ७१  
 हविषाऽग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ।  
 अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ७२  
 अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ।  
 पौरुषे यो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।  
 तस्य त्यागेन वा शान्तिर्मरणेनापि वा भवेत् ७३  
 अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।  
 फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तद्वृत्तं सतरं भवेत् ॥ ७४  
 या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तद्वदेव वध एव सः ।  
 संशयाच्च समुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ॥ ७५  
 न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।  
 अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ७६  
 सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।  
 सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ॥ ७७  
 प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।  
 तच्छुनामिव संपाते पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७८  
 लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडा प्रतिवाचो विवर्तनम् ।  
 दन्तदर्शनमारारवस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७९  
 तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोत्ति तदामिषम् ।  
 एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ८०  
 सर्वथा खेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।  
 अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ८१  
 पिता राजा च बृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।  
 तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ८२  
 पुत्रस्नेहश्च बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।  
 स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ८३  
 तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।  
 कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ८४

नीतिमेव बलं कृत्वा युध्ये योत्स्ये । जयपराजयौ तु आत्मच्छन्देन स्वेच्छया न भवतः । तथा तद्वत् भूतानां जीवितं मरणं च स्वेच्छया न स्तः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अनुशयः पश्चात्तापः ॥ ६५ ॥ शेषः शत्रोः । शेषं स्वस्य ॥ ६६ ॥ अनिर्वृत्तेन अस्वस्थेन ॥ ६९ ॥ अत इति । यतः अन्तरं छिद्रं नित्यं अपरिहार्यं अतो हेतोः अन्ततोऽन्यथा स्वस्य शत्रोर्वा नाशं विना शान्तिर्नास्ति ॥ ७२ ॥ अयं दोषः नाशाख्यः ॥ ७३ ॥ इद्धा प्रदीप्ता ॥ ७४ ॥

त्यागेन राज्यस्येति शेषः । तद्वदेव राज्यं विना । द्विषतां संशयात् किं शत्रवश्छिद्रे प्रहरिष्यन्ति उत उपेक्षां करिष्यन्तीत्येवंरूपात् । आत्मनः भ्रष्टश्रीकस्य सद्यः समुच्छेदात् नाशसंभवात् । अतो राज्यत्यागो न युक्त इति भावः ॥ ७५ ॥ दारुणं युद्धम् तच्छुनामिव निन्द्यमित्यर्थः ॥ ७८ ॥ क्ष्वेडा ध्वनिकौटिल्यम् । विवर्तनं भूमौ लुप्टनम् । दन्तदर्शनं मुखस्य व्यादानेन ॥ ७९ ॥ प्रहास्यति न स्वीकरिष्यति ॥ ८३ ॥



ईदृशेऽत्यर्थकृच्छ्रेऽसिन्कमन्यं मधुसूदन ।  
 उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ८५  
 प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।  
 को हि कृष्णास्ति नस्त्वाद्वक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।  
 उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ८७  
 शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।  
 पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्थान्महाफलम् ॥ ८८  
 मोचयेयं मृत्युपाशात्संरन्धान्कुरुसृज्यान् ।  
 पाण्डवान्धारतराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ८९  
 युधिष्ठिर उवाच ।  
 न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुप्रति ।  
 सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ९०  
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगम् ।  
 तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ९१  
 न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।  
 न च सर्वामरैश्चर्यं तव द्रोहेण साधव ॥ ९२  
 श्रीभगवानुवाच ।  
 जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।

अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षितां ९३  
 न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।  
 कुद्वस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ९४  
 अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किञ्चिदसांप्रतम् ।  
 निर्दहेयं कुरुन्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ९५  
 न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम् ।  
 अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ९६  
 'एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।  
 भ्रातृणां समवेतानां सकाशे पुरुषोत्तमम्' ॥ ९७  
 युधिष्ठिर उवाच ।  
 यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।  
 कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ९८  
 विष्वक्सेन कुरुन्गत्वा भरताञ्जमयन्प्रभो ।  
 यथा सर्वे सुमनसः सह स्याम सुचेतसः ॥ ९९  
 भ्राता चासि सखा चासि वीभत्सोर्मम च प्रियः ।  
 सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये १००  
 अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थान्वेत्थ भाषितुम् ।  
 यद्यदस्मद्वितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ १०१  
 यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः ।  
 तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् १०२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

### द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति युद्धपक्षस्थिरीकरणपूर्वकं लोकसंशयनिरासाय शमार्थं प्रयतनकथनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।  
 सञ्जयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।  
 सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १  
 तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रया मतिः ।  
 यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २  
 न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशांपते ।  
 आहुराश्रमिणः सर्वे न भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३

जयो वधो वा सङ्ग्रामे धात्राऽऽदिष्टः सनातनः ।  
 स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४  
 न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।  
 विक्रमस्य महाबाहो जहि शत्रून्परन्तप ॥ ५  
 अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।  
 कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परन्तप ॥ ६  
 न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशांपते ।

तथा वदेति शेषः ॥ ९९ ॥ एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥  
 नैष्ठिकं कर्म यावज्जीवं ब्रह्मचर्यं पारिव्राज्यं च । विहितमिति  
 शेषः ॥ ३ ॥ कार्पण्यं ग्रामपक्षकं देहीति दीनवचनम् ॥ ४ ॥  
 उद्योग १७

वृत्तिः जीविका कर्तुमिति शेषः ॥ ५ ॥ अतिगृद्धाः अत्यन्त-  
 लुब्धाः ॥ ६ ॥ पर्याय उपायः । यथेन बलवत्तां स्वस्येति



बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७  
 यावच्च मार्दवेनैताज्राजुपचरिष्यसि ।  
 तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिन्दम ॥ ८  
 नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।  
 अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिन्दम ॥ ९  
 एतदेव निमित्तं ते धार्तराष्ट्रो यथा त्वयि ।  
 नान्वतप्यत कोपेन तव कृत्वाऽपि दुष्करम् १०  
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।  
 ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११  
 पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ।  
 दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशीलमनुव्रतम् ॥ १२  
 यच्चासुपधिना राजन्धूते वञ्चितवांस्तदा ।  
 न चापत्रपते तेन नृशंसः स्वेन कर्मणा ॥ १३  
 तथाशीलसमाचरे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।  
 वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १४  
 वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वां सहानुजम् ।  
 श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भ्रातृभिः सह भाषते १५  
 एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।  
 नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १६  
 कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।  
 प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ॥ १७  
 दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।  
 अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ॥ १८  
 आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।  
 भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९  
 भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः ।  
 धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित्प्रतिपेदिरे ॥ २०  
 एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।  
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स त्वयि प्रव्रजिते वनम् २१  
 ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।  
 अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते सदा ॥ २२

न चैनमभ्यनन्दस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।  
 सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स सभासदः ॥ २३  
 कुलीनस्य च या निन्दा वधो वाऽमित्रकर्शन ।  
 महागुणो वधो राजन् तु निन्दा कुजीविका २४  
 तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।  
 निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजभिः ॥ २५  
 ईषत्करो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।  
 प्रस्कुन्देन प्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६  
 वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।  
 जह्वेनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः २७  
 सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।  
 यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २८  
 अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।  
 येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २९  
 मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।  
 तव सङ्कीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ३०  
 ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।  
 निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ ३१  
 त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।  
 तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ ३२  
 गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।  
 वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यं समागते ॥ ३३  
 शमं वै याचमानस्त्वं नाधर्मं तत्र लप्स्यसे ।  
 कुरुन्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३४  
 तस्मिंल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।  
 हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३५  
 यात्वा चाहं कुरुन्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।  
 यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३६  
 कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।  
 निशम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३७  
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।

शेषः ॥ ७ ॥ अनुक्रोशात् भवत्सु कृपातः । कार्पण्यात् स्वस्य  
 दैन्यात् । अलं कर्तुं पूर्णं कर्तुं न समर्थाः ॥ ९ ॥ निमित्तं अशमे  
 कारणम् ॥ १० ॥ प्रकृतिं पश्यताम् । मयि मत्समीपे नष्टा प्रकृतिः  
 शौर्यादिरूपः स्वभावो येषाम् ॥ १७ ॥ गौरिव सर्वभोज्येत्युपहासो

गौरौरिति ॥ १९ ॥ प्रस्कुन्देन चक्राकारया वेदिकया ॥ २६ ॥  
 द्विधाभावः अयं साधुरसाधुर्वेति संशयः ॥ २९ ॥ प्रातिपौरु-  
 षिकान् सर्वपुरुषसाधारणान् ॥ ३० ॥ हते निन्द्यतया नष्टप्राये  
 ॥ ३५ ॥ यात्वा गत्वा ॥ ३६ ॥ निशम्य आलोच्य ॥ ३७ ॥

निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ३८  
 मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं  
 हस्त्यश्चमुख्येषु निशामुखेषु ।  
 घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-  
 वर्णान्वहन्पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९  
 मनुष्यलोकक्षयकृतसुघोरो  
 नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ।  
 शस्त्राणि यत्र कवचात्रथांश्च  
 नागान्हयांश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४०

योधाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्ते  
 भवन्तु हस्त्यश्चरथेषु यत्ताः ।  
 साङ्गामिकं ते यदुपार्जनीयं  
 सर्वं समग्रं कुरु तन्नेन्द्र ॥ ४१  
 दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं  
 जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।  
 यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं  
 द्यूते हतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंगे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

### त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

भीमसेनेन श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनस्य दुराराध्यत्वकथनपूर्वकं यथाकथंचित् शमस्यावश्यकर्तव्यत्वकथनम् ॥ १ ॥

भीम उवाच ।  
 यथायथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।  
 तथातथैव भाषेथा मा स युद्धेन भीषयेः ॥ १  
 अमर्षी जातसंरम्भः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।  
 नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः सांघ्रैवेनं समाचरेः ॥ २  
 प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेतास्तु दस्युभिः ।  
 ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३  
 अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।  
 दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४  
 म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।  
 तादृशेन शमः कृष्ण मन्ये परमदुष्करः ॥ ५  
 सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मा प्रियानृतः ।  
 प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६  
 स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दृष्टमास्थितः ।  
 स्वभावात्पापमभ्येति तृणैश्छन्न इवोरगः ॥ ७  
 दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।  
 यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्वलो यत्पराक्रमः ॥ ८  
 पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।

इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सवान्धवाः ॥ ९  
 दुर्योधनस्य क्रोधेन भरता मधुसूदन ।  
 धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०  
 अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।  
 ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सवान्धवान् ॥ ११  
 असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।  
 पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलिरजायत ॥ १२  
 हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।  
 बहुलस्तालजङ्गानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३  
 अजविन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां रुषद्विकः ।  
 अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४  
 हयग्रीवो विदेहानां वरयुश्च महौजसाम् ।  
 बाहुः सुन्दरवंशानां दीप्ताक्षाणां पुरुरवाः ॥ १५  
 सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रवीराणां वृषध्वजः ।  
 धारणश्चन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६  
 शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।  
 युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७  
 अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।

तर्हि एतन्न स्यादिति शेषः । प्रतिपादयित्वा सञ्जीकृत्य ॥ ४० ॥  
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

निष्ठूरी निष्ठुरवाक् । क्षेप्ता निन्दकः । अनेयः शिक्षयितुम-

योग्यः ॥ ४ ॥ अवाचीनो विपरीतः ॥ ६ ॥ पर्यायकाले  
 धर्मान्नकाले ॥ १२ ॥

दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८  
तस्मान्मृदु शनैर्व्रया धर्मार्थसहितं हितम् ।  
कामानुबद्धं बहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९  
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।  
नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन् ॥  
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।

वासुदेव तथा कार्यं न कुरुननयः स्पृशेत् ॥ २१  
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।  
भ्रातृणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२  
अहमेतद्भवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।  
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयाऽर्जुने ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

### चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीकृष्णेन भीमं प्रति तत्प्रतिज्ञानुसारणपूर्वकं युद्धप्रोत्साहनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः ग्रहसन्निव ।  
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपहितं वचः ॥ १  
गिरिरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।  
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २  
सन्तेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।  
उवाच भीममासीनं कृपयाऽभिपरिप्लुतम् ॥ ३  
श्रीभगवानुवाच ।  
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।  
वधाभिनिन्दनः क्रूरान्धारतराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४  
न च स्वपिपि जागर्षि न्युजः शेषे परन्तप ।  
घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५  
निःश्वसन्नश्वित्तेन सन्तप्तः स्वेन मन्युना ।  
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६  
एकान्ते निःश्वसञ्शेषे भारार्ते इव दुर्बलः ।  
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ७  
आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिरुजन्निव ।  
निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निघ्नन्परिधावसि ॥ ८  
नासिञ्जने न रमसे रहः क्षिपसि पाण्डव ।  
नान्यं निशि दिवा चापि कदाचिदभिनन्दसि ९

अकसात्सयमानश्च रहस्यास्ते रुदन्निव ।  
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्ते प्रमीलितः ॥ १०  
भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव ।  
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११  
यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।  
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२  
तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।  
हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३  
इति स्म मध्ये भ्रातृणां सत्येनालभसे गदाम् ।  
तस्य ते प्रशमे बुद्धिध्रियतेऽद्य परन्तप ॥ १४  
अहो युद्धाभिकाङ्क्षाणां युद्धकाल उपस्थिते ।  
चेतांसि विप्रतीपानि यत्त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५  
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।  
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६  
अहो नाशंससे किञ्चित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।  
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७  
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रतिसीदति ।  
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८  
अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलम् ।  
वातवेगप्रचलिता अष्टौला शालमलेरिव ॥ १९

कामानुबद्धं बहुलं बाहुल्येन तस्य चित्तानुसारि ॥ १९ ॥  
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अग्निवत् अग्निनेव ॥ ६ ॥ आरुज्य भङ्गत्वा ॥ ८ ॥ अस्मि-  
न्वने । जनेन ब्राह्मणसमूहेन । क्षिपसि नयसि कालमिति शेषः ॥ ९ ॥

शुक्रं तेजः । निर्मुक्तोऽस्तं गतः । ध्रुवं निश्चयं पुनः पर्येति मेहं  
पुनःपुनः प्रदक्षिणीकरोति ॥ १२ ॥ अष्टौला फलान्तग्रन्थिः ।  
सा च शालमलेः केवलं तूलमयी भवति ॥ १९ ॥ चतुःसप्त-  
तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।  
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यष्टवानिव ॥ २०  
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।  
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१

स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।  
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२  
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिरिरिन्दम ।  
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्रुते ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

### पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीमेन कृष्णंप्रति स्वसामर्थ्यकथनपूर्वकं स्वस्य शमकामनायाः कृपामूलकत्वकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।  
सदश्वत्समाधावद्भभाषे तदनन्तरम् ॥ १  
भीमसेन उवाच ।  
अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।  
प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २  
वेत्सि दाशार्हं सत्यं मे दीर्घकालं सहोषितः ।  
उत वा मां न जानासि प्लवन्हद इवाप्लवे ॥ ३  
तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्च्छसि ।  
कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ॥ ४  
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ।  
तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ॥ ५  
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ।  
सर्वथाऽनार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥ ६  
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ।  
पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निभाः प्रजाः ॥ ७  
अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्वमातरौ ।  
यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ॥ ८  
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ।  
पश्यैतदन्तरं बाहोर्महापरिघयोरिव ॥ ९

य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ।  
हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री वा बलमित्स्वयम् ॥ १०  
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ।  
युद्धार्हान्क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वततायिनः ॥ ११  
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ।  
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ॥ १२  
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ।  
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ॥ १३  
विगाढे युधि संवाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ।  
परुषैराक्षिपसि किं व्रणं सूच्येव चानघ ॥ १४  
यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ।  
द्रष्टासि युधि संवाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ॥ १५  
मया प्रणुन्नान्मातङ्गात्रयिनः सादिनस्तथा ।  
तथा नरानभिकुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ॥ १६  
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ।  
न मे सीदन्ति गात्राणि न ममोद्वेपते मनः ॥ १७  
सर्वलोकादभिकुद्धान्न भयं विद्यते मम ।  
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।  
सर्वास्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

## षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीकृष्णेन भीमप्रति स्वस्य तन्महिमाभिज्ञत्वमभिधाय तत्प्रशंसनपूर्वकं स्तोत्रेः तेजस्सन्दीपनार्थत्वकथनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।  
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया १  
वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्वलम् ।  
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २  
यथा चात्मानि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।  
सहस्रगुणमप्येतच्चयि संभावयाम्यहम् ॥ ३  
यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।  
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४  
जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य सन्दिग्धस्य वृकोदर ।  
पर्यायं नाध्यवस्यन्ति देवमानुषयोर्जनाः ॥ ५  
स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।  
विनाशेऽपि स एवास्य सन्दिग्धं कर्म पौरुषम् ६  
अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।  
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७  
सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।  
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुद्धते ॥ ८  
दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।  
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९  
यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयं कृतम् ।  
तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०

लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।  
एवंबुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादुभयान्वये ॥ ११  
य एवं कृतबुद्धिः स कर्मस्वेव प्रवर्तते ।  
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२  
तत्रेयमनुमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।  
नैकान्तसिद्धिर्विक्तव्या शत्रुभिः सह संयुगे ॥ १३  
नातिग्रहीणरश्मिः स्यात्तथा भावविपर्यये ।  
विषादमच्छेद् ग्लानिं वाप्येतमर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४  
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ॥  
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५  
शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।  
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६  
ते चेदभिनिवेश्यन्ते नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।  
कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७  
अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।  
धूर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८  
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।  
धनञ्जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९  
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।  
गदतः क्लीबया वाचा तेजस्ते समदीदिपम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

## सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अर्जुनेन सन्धिविग्रहपक्षौ प्रस्तुत्य श्रीकृष्णप्रति यथारुचि अन्यतरपक्षनिर्धारणकरणप्रार्थना ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।

भावमिति । विवक्षया त्वया स्वरूपं वक्तव्यमितीच्छया । प्रागेव तस्य ज्ञातत्वात् ॥ १ ॥ देवमानुषयोर्धर्मस्य पर्यायमिति संबन्धः ॥ ५ ॥ परिदृष्टानि कर्तव्यत्वेन निश्चितानि कार्याणि ॥ ७ ॥ दिष्टः फलभोगाय आहूतः भावः सत्ता यस्य तत् दिष्टभावं प्रारब्धकर्म । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । प्रारब्धादन्यदित्यर्थः । पुरुषस्य पुरुषेण संचितं यत्स्वयंकृतं कर्म तस्मादनुपरोधो जन्मान्तरे निरोधो नास्ति । तत्र ज्ञानेन प्रायश्चित्तेन वा संचितपापानां नाशे लक्षणं ज्ञापकं श्रुति-

तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १  
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।

स्मृतिजातं विद्यते ॥ १० ॥ कर्मणोऽन्यत्र पौरुषं विना अन्यत एकस्मादैवादेव वृत्तिर्जीविका नास्ति । एवंबुद्धिः ईदृक्ज्ञानवान्सन् प्रवर्तते पुरुषकारं कुर्यात् । तथा सति उभयान्वये दैवपौरुषयोः संबन्धे फलं भवति नान्यतरत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनुमात्राऽवधारणं निश्चय इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ग्रहीणरश्मिः निष्प्रभः । भावः प्रारब्धं कर्म । अच्छेत् प्राप्तयात् ॥ १४ ॥ ते कुरव इति संबन्धः ॥ १७ ॥ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥



लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २  
 अफलं मन्यसे वाऽपि पुरुषस्य पराक्रमम् ।  
 न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण बलोदयः ॥ ३  
 तदिदं भाषितं वाक्यं तथाचन तथैव तत् ।  
 न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन ॥ ४  
 किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकम् ।  
 कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५  
 संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।  
 स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६  
 पाण्डवानां कुरूणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ।  
 सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७  
 कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।  
 अस्मद्विमतमनुष्ठानं मन्ये तव न दुष्करम् ॥ ८  
 एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।  
 गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि जनार्दन ॥ ९  
 चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।  
 भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०  
 शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।  
 विचार्यमाणो यः कामस्त्व कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११

न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतवान्धवः ।  
 येन धर्मसुते दृष्टा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ १२  
 यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।  
 उपायेन नृशंसेन हृता दुर्धृतदेविना ॥ १३  
 कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।  
 समाहृतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४  
 अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रवृजितांस्तथा ।  
 वध्यतां मम वाष्ण्येय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५  
 न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।  
 क्रिया कथंच मुख्या स्यान्मृदुना चेतरेण वा ॥ १६  
 अथवा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।  
 तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७  
 जानासि हि यथैतेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।  
 परिक्रिष्टा सभामध्ये तच्च तस्योपमर्षितम् ॥ १८  
 स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।  
 न मे सञ्जायते बुद्धिर्वीजमुत्तमिवोषरे ॥ १९  
 तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां हितं च यत् ।  
 तथाऽऽशु कुरु वाष्ण्येय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

### अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीकृष्णेन अर्जुनं प्रति दण्डार्हे सुयोधने शमकरणस्य दुःशक्त्याभिधानपूर्वकं युधिष्ठिरगौरवेण स्वस्य तदर्थं प्रयतन-  
 कथनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।  
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।  
 पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ।  
 सर्वं त्विदं ममायत्तं वीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १  
 क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्मणैवोपपादितम् ।  
 ऋते वर्षान्न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २

दैन्याद्वा अस्मदीयात् ॥ २ ॥ नहि युद्धं न कामये इति  
 यत्त्वया भाषितं तथाचन तथापिच चनशब्दोऽप्यर्थः । यद्यपि  
 ममैतदनिष्टं तथापि त्वया यद्भाषितं तत्तथैव भविष्यतीत्यर्थः ।  
 परंतु शनोपि तव नासाध्योऽस्तीत्याह नचेति ॥ ४ ॥ निरामयं  
 कुशलम् ॥ ८ ॥ कार्यतां औचित्यम् । कार्यं कर्म ॥ ९ ॥

तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्र कारितम् ।  
 तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३  
 तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।  
 दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४  
 अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।  
 दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५

समाहृतो द्यूतार्थम् ॥ १४ ॥ निर्गतः निश्चयेन प्राप्तः ॥ १५ ॥  
 कथंच कथमपि । मुख्याफलवती । मृदुना साम्ना । इतरेण युद्धेन  
 ॥ १६ ॥ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥  
 द्वयोः कर्मणोः शमयुद्धयोर्मध्ये इदं अनामयम् ॥ ११ ॥ संयुक्तं  
 आहितम् । लोककारणं लोकहितसाधनम् ॥ ४ ॥



स हि धर्मं च लोकं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।  
 न हि सन्तप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६  
 तथापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।  
 शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७  
 स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपैष्यति ।  
 अन्तरेण वधं पार्थ सातुबन्धः सुयोधनः ॥ ८  
 न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।  
 याच्यमानश्च राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९  
 न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।  
 उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत ॥ १०  
 तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।  
 तस्मिन्श्चाक्रियमाणेऽसौ लोके बध्यो भविष्यति ॥ ११  
 मम चापि स बध्यो हि जगतश्चापि भारत ।  
 तेन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृताः सदा ॥ १२  
 विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।  
 न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३

असकृच्चाप्यहं तेन तत्कृते पार्थ भेदितः ।  
 न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४  
 जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।  
 प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५  
 संजानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।  
 अजानन्निव मां कस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ १६  
 यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यनुगतं त्वया ।  
 विधानं विहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७  
 यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वाऽपि पाण्डव ।  
 करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८  
 कथं गोहरणे ह्युक्तो नैतच्छर्म तथा हितम् ।  
 याच्यमानो हि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९  
 तदैव ते पराभूता यदा सङ्कल्पितास्त्वया ।  
 लवशः क्षणशश्चापि न चं तदुष्टः सुयोधनः ॥ २०  
 सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।  
 विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

### एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

नकुलेन श्रीकृष्णं प्रति स्वस्य शमे अभिसन्धिप्रदर्शनपूर्वकं सन्धिकरणस्य तेन सुशक्तत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

नकुल उवाच ।  
 उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।  
 धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतं चैव हि तत्त्वया ॥ १  
 मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।  
 संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २  
 तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।  
 आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवताऽसकृत् ॥ ३  
 सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।  
 यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४  
 तस्मिन्स्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।  
 प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्यमरिन्दम ॥ ५

अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।  
 अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६  
 अन्यथाबुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।  
 अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७  
 अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।  
 न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८  
 निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।  
 अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९  
 इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।  
 आत्तशस्त्रात्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०  
 स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयोत्तरम् ।

दिव्यं विधानं भूभारापहारार्थं स्वर्गाद्देवानामवतरणम् ॥ १७ ॥  
 आशंसे संभावयामि ॥ १८ ॥ भीष्मेण एतच्छर्मं याच्यमानोपि  
 सः हितं कथं नोक्तः अपितु उक्तः । संवत्सरगते गतसंवत्सरे

॥ १९ ॥ संकल्पिताः वध्यत्वेन निश्चिताः ॥ २० ॥ विभाव्यं  
 विचारणीयम् ॥ २१ ॥ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः॥११  
युधिष्ठिरं भीमसेनं वीमत्सुं चापराजितम् ।  
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥१२  
सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।  
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च माधव ॥ १३  
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।  
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥१४

स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।  
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५  
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहवाहिकः ।  
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानास्त्वयाऽनघ १६  
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।  
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥१७  
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।  
कमिवार्थं निवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥१८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

### अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

सहदेवेन श्रीकृष्णं प्रति कुरूणां शमाभिसन्धावपि युद्धपक्षत्वेव स्थापनकथनम् ॥ १ ॥ सात्यकिना सहदेवपक्षानुमोदने योधानां हर्षोत्सिहनादः ॥ २ ॥

सहदेव उवाच ।  
यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।  
यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ॥ १  
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।  
तथापि युद्धं दाशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥ २  
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण सभागताम् ।  
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३  
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।  
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४  
ब्रूहि मद्रचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।  
कुच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ॥ ५

सात्यकिरुवाच ।  
सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।  
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ६  
न जानासि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।  
तवापि मन्युरुद्धतो दुःखितान्त्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥७  
तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह रणकर्कशः ।  
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ८  
वैशंपायन उवाच ।  
एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।  
सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥९  
सर्वे हि सर्वशो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।  
साधुसाध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥१०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

### एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीकृष्णेन द्यूतसभायां स्वानुभूतदुःसहदुःखमभिविष्य रुदन्तीं द्रौपदीं प्रति सुयोधनादिनिधनप्रतिज्ञानपूर्वकं समा-  
श्वासनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।

कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककशिता ॥ १  
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।

अर्थे प्रयोजनम् । निवर्तन्तं भ्रश्यन्तम् ॥ १८ ॥ ऊनाशी-  
तितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

यदि यद्यपि भीमादयो धार्मिकाः स्युः तथापि अहं धर्ममुत्सृज्य  
तेन सह योद्धुमिच्छामि ॥ ४ ॥ अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २  
 भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।  
 अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३  
 विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।  
 यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात्  
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।  
 यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५  
 युधिष्ठिरस्य दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।  
 यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६  
 पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।  
 अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ॥ ७  
 अवसानं महाबाहो कंचिदेकं च पञ्चमम् ।  
 इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८  
 न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।  
 युधिष्ठिरस्य दाशार्हं श्रीमतः सन्धिमिच्छतः ॥ ९  
 अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।  
 सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०  
 शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सञ्जयैः सह ।  
 धार्तराष्ट्रबलं घोरं कुद्वं प्रतिसमासितुम् ॥ ११  
 न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।  
 तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२  
 साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।  
 योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३  
 तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।  
 त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सञ्जयैः ॥ १४  
 एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।  
 क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५  
 क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।  
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६  
 अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।  
 गुरुहिं सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७  
 यथाऽवध्ये वध्यमाने भवेद्दोषो जनार्दन ।

स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८  
 यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।  
 पाण्डवैः सह दाशार्हैः सञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९  
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।  
 का तु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव ॥  
 सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।  
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१  
 आजमीढकुलं प्राप्ता क्षुषा पाण्डोर्महात्मनः ।  
 महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२  
 सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।  
 अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३  
 साऽहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।  
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४  
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।  
 दासीभूताऽसि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥  
 निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्ष्यमाणेषु पाण्डुषु ।  
 पाहि मामिति गोविन्द मनसा चिन्तितोसि मे ॥  
 यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।  
 वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हाऽसि मता मम ॥ २७  
 अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।  
 मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८  
 एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।  
 त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्तृजातिवान्धवान् ॥ २९  
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।  
 क्षुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृता बलात् ३०  
 धिक्पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलम् ।  
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१  
 यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।  
 धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ३२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।  
 सुनीलमसितापाङ्गी सर्वगन्धादिवासितम् ॥ ३३

प्रतिसमासितुं प्रतिपक्षतया स्थातुम् ॥ ११ ॥ समर्थं  
 युक्तम् ॥ १५ ॥ प्रसृतं प्रदत्तं च तदग्रं च तस्य भोक्ता

प्रसृताग्रभुक् ॥ १७ ॥ मृदुसंहारं वेणीरूपेण समाहृतमपि  
 मृदुम् । वृजिनाग्रं कुटिलाग्रं केशवत्सूक्ष्माग्रं वा । वृजिनः

सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।  
 केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ॥ ३४  
 पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।  
 अश्रुपूर्णक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५  
 अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धतः ।  
 स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परेषां सन्धिमिच्छताम् ॥ ३६  
 यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृष्णौ सन्धिकासुकौ ।  
 पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७  
 पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।  
 अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिः सह ॥ ३८  
 दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुकुण्ठितम् ।  
 यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९  
 त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।  
 विधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०  
 विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।  
 योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

### द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरादिभिरनुगम्यमानेन श्रीकृष्णेन रथमधिरुद्धं सात्यकिना सह हास्तिनपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।  
 कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।  
 संवन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १  
 पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।  
 समर्थः प्रशमं चैव कर्तुमर्हसि केशव ॥ २  
 त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।  
 शान्त्यर्थं भ्रातरं ब्रूया यत्तद्वाच्यमभिप्रहन् ॥ ३  
 त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।  
 हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४  
 श्रीभगवानुवाच ।  
 धर्म्यमस्माद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।

एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५  
 वैशंपायन उवाच ।  
 ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।  
 मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६  
 कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।  
 स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७  
 मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।  
 ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८  
 कृत्वा पौर्वाह्निकं कृत्यं स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।  
 उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९  
 ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।

कुटिलेऽन्यवदिति विश्वः । सुदर्शनं रमणीयम् ॥ ३३ ॥ रोत्स्यन्ति  
 रोदिव्यन्ति ॥ ४५ ॥ एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

प्रतिपाद्यं संपाद्यम् । अनामयं कुशलम् ॥ २ ॥ अभीप्सया  
 प्राप्तमिच्छया ॥ ५ ॥ कौमुदे कार्तिके ॥ ७ ॥

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०  
 तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।  
 शिनेर्नसारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११  
 रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।  
 उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२  
 दुर्योधनश्च दृष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।  
 न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ १३  
 ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।  
 प्रसन्नुयोजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४  
 तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाशुगम् ।  
 सूर्यचन्द्रप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलङ्कृतम् ॥ १५  
 अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।  
 पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६  
 तरुणादित्यसङ्काशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।  
 मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७  
 सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।  
 यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८  
 वाजिभिः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।  
 स्त्रातैः संपादयामासुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९  
 महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।  
 सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०  
 तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिखनम् ।  
 आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव कामगम् ॥ २१  
 ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।  
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२  
 व्यपोढाभ्रस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत ।  
 शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३

प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।  
 प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४  
 मङ्गल्यार्थप्रदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।  
 सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५  
 मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हयमानश्च पावकः ।  
 प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६  
 वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।  
 शुक्रनारदवाल्मीका मरुत्तः कुशिको भृगुः ॥ २७  
 देवब्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुमुखावहम् ।  
 प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८  
 एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।  
 पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९  
 'देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्खस्ति वाच्य च ।  
 प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सात्यकेन सहाच्युतः ॥ ३०  
 तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३१  
 चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।  
 द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३२  
 धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।  
 संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३३  
 ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।  
 राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३४  
 यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।  
 अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३५  
 धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।  
 ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३६  
 तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।  
 संरिष्वज्य कौन्तेयः सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥



## त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णे पृथांप्रति कुशलप्रश्नपूर्वकस्वाभिवादननिवेदनसमाश्वासनप्रार्थना ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य मध्येमार्गे  
जामदग्न्यादिमहर्षिसमागमः ॥ २ ॥ महर्षिभिः श्रीकृष्णे धृतराष्ट्रादिभिः सह तत्संवादशुश्रूषया तत्र स्वागमननिवेदनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।  
उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ १  
देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।  
वत्सला प्रियपुत्रा च माताऽस्माकं जनार्दन ॥ २  
सुयोधनभयाद्या नो त्रायतामित्रकर्शन ।  
महतो मृत्युसंवाधादुत्तरात्रौरिवार्षात् ॥ ३  
अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।  
अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४  
भृशमाश्वासयेध्वैनां पुत्रशोकपरिमुताम् ।  
अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ५  
ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिन्दम ।  
निराकारास्तदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ६  
अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।  
यदहं मातरं क्लिष्टां सुखं दद्यामरिन्दम ॥ ७  
प्रव्रजन्तोऽनुधावन्तीं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।  
रुदतीमपहायैनामगच्छाम वयं वनम् ॥ ८  
सा नूनं त्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।  
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्तामर्चय सत्कृत ॥ ९  
अभिवाद्याऽथ सा कृष्ण त्वया मद्रचनाद्विभो ।  
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ १०  
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।  
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वाश्च भरतान्पृथक् ॥ ११  
'यथावयो यथास्थानं प्रपद्यस्व जनार्दन ।'  
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।  
अगाधबुद्धिं मर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ १२  
वैशंपायन उवाच ।  
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।  
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ १३  
व्रजन्नेव तु वीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।

अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ १४  
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।  
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ १५  
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमत्य च ।  
प्रियं मे स्थानमहाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ १६  
अतश्चेदन्यथाकर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।  
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ १७  
वैशंपायन उवाच ।  
एवमुक्ते पाण्डवेन समहृष्यद्दुःकोदरः ।  
मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ १८  
वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।  
धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ १९  
तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।  
वाहनानि च सर्वाणि शक्नुम्व्रे प्रसुप्सुवुः ॥ २०  
इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।  
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ २१  
तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।  
तूर्णमभ्यगमद्दृष्टः शैब्यसुग्रीववाहनः ॥ २२  
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।  
पन्थानमाचेसुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ २३  
अथापश्यन्महाबाहुर्ऋषीन्ध्वनि केशवः ।  
ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥  
सोऽवतीर्थ रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।  
यथावृत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ २५  
कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।  
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ।  
'पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित्पूजा स्वनुष्ठिता ॥' २६  
तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।  
भगवन्तः क संसिद्धाः कोऽवधिर्भवतामिह ॥ २७  
किं वा कार्यं भगवतामहं किं करवाणि वः ।  
केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ २८



‘एवमुक्ताः केशवेन मुनयः शंसितव्रताः ।  
 नारदप्रमुखाः सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ॥ २९  
 अधश्शिराः सर्पमाली महर्षिःस हि देवलः ।  
 अर्वावसुः सुजानुश्च मैत्रेयः शुनको बली ॥ ३०  
 बको दालभ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।  
 आपोदधौम्यो धौम्यश्च आणिमाण्डव्यकौशिकौ  
 दामोष्णीषस्त्रिषवणः पर्णादो घटजानुकः ।  
 मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्योऽथ शालिकः ॥ ३२  
 शीलवानशनिर्घाता शून्यपालोऽकृतव्रणः ।  
 श्वेतकेतुः कहोलश्च रामश्चैव महातपाः ॥’ ३३  
 तमब्रवीज्जामदभ्य उपेत्य मधुसूदनम् ।  
 परिष्वज्य च गोविन्दं सुरासुरपतेः सखा ॥ ३४  
 देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।  
 राजर्षयश्च दाशार्ह मानयन्ति तपस्विनः ॥ ३५  
 दैवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महामते ।  
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ।  
 सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दनम् ॥ ३६

एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुमिच्छाम केशव ॥ ३७  
 धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।  
 त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परन्तप ॥ ३८  
 ‘सभायां मधुरा वाचः शुश्रूषन्तस्त्वयेरिताः ।  
 कुरूणां प्रतिवाचश्च श्रोतुमिच्छाम माधव ॥’ ३९  
 भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।  
 त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्वथ ॥ ४०  
 तव वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषां च माधव ।  
 श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च हितानि च ।  
 आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ ४१  
 याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ।  
 आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ॥ ४२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।  
 महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ ४३  
 पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परन्तप ।  
 भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोपरे ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

### चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीकृष्णप्रयाणे कुरुपराजयसूचकदुर्निमित्तसमुत्पत्तिः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य शुभशकुनसमुदयः ॥ २ ॥ मार्गे तत्रतत्र विप्रगणाद्यर्चितस्य कृष्णस्य सायाह्ने वृकस्थलाभिगमनम् ॥ ३ ॥ तत्रत्यद्विजव्रजपूजितस्य कृष्णस्य तद्गृहगमनागमनपूर्वकं तान्भोजयित्वा तद्रजन्यां वृकस्थले सुखसंवासः ॥ ४ ॥

जनमेजय उवाच ।  
 कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।  
 कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ १  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ।  
 तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ २  
 अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।  
 अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघ्ने भृशम् ॥ ३  
 प्रत्यगूर्ध्वमहानद्यः प्राञ्जुखाः सिन्धुसप्तमाः ।

विपरिता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४  
 प्राज्वलन्नग्रयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।  
 उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्चतशो जलम् ॥ ५  
 तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तथा ।  
 न दिशो नादिशो राजन्प्रायन्तेस्स रेणुना ॥ ६  
 प्रादुरासीन्महाञ्छब्दः खेशरीरमदृश्यत ।  
 सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७  
 ग्रामघ्राद्वास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।  
 आरुजङ्गणशो वृक्षान्परुषोऽशनिनिःस्वनः ॥ ८

पुराणस्य दैवासुरस्य दैवासुरसमुदायस्य ॥ ३६ ॥ त्र्यशीति-  
 तमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

दैवानि शकुनानि । औत्पातिकानि अशकुनानि ॥ २ ॥  
 खेशरीरं छयापुरुषशरीरम् ॥ ७ ॥

यत्रयत्र च वार्षेयो वर्तते पथि भारत ।  
 तत्रतत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ९  
 वर्षं पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।  
 समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १०  
 संस्तुतो ब्राह्मणैर्गाभिस्तत्रतत्र सहस्रशः ।  
 अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः ॥ ११  
 तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।  
 स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १२  
 स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।  
 सुखं परमधर्मिष्ठमभ्यगाद्भरतर्षभ ॥ १३  
 पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्ग्राम्यान्हृदयतोषणान् ।  
 पुराणि च व्यतिकामत्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १४  
 नित्यं हृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।  
 नोद्विग्नाः परचक्राणां व्यसनानामकोविदाः ॥ १५  
 उपप्लाव्यादथागम्य जनाः पुरनिवासिनः ।  
 पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षुः ॥ १६  
 ते तु सर्वे समायान्तमग्निमिदमिव प्रभुम् ।  
 अर्चयामासुरर्चां देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १७  
 वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।

प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति ॥ १८  
 'ततो ह्यनुचरान्सर्वानुवाच मधुसूदनः ।  
 युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे वयम् ॥ १९  
 तस्य तन्मतमाज्ञाय चकुरावसथं नराः ।  
 क्षणेन चान्नपानानि रसवन्ति समार्जयन् ॥ २०  
 अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।  
 रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥ २१  
 दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।  
 मुमोच सर्वं योक्तादि मुक्त्वा चैतानवासृजत् ॥ २२  
 तस्मिन्प्राप्ते प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।  
 आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ।  
 तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिन्दमम् ।  
 पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २४  
 ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।  
 न्यवेदयन्त वेष्टमानि गुणवन्ति महात्मने ॥ २५  
 तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।  
 अभ्येत्य चैषां वेष्टमानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २६  
 समुष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।  
 मुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

### पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

दूतैः श्रीकृष्णागमनं ज्ञातवन्तो धृतराष्ट्रस्याज्ञया दुर्योधनेन पथि तदाराधनाय तत्रतत्र सभानिर्माणम् ॥ १ ॥  
 श्रीकृष्णेन तदनवलोकनेनैव गमनम् ॥ २ ॥

पैशंपायन उवाच ।  
 तदा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।  
 धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १  
 द्रोणं च सञ्जयं चैव विदुरं च महामतिम् ।  
 दुर्योधनं सहामात्यं हृष्टरोमाऽब्रवीदिदम् ॥ २  
 अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।  
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहेगृहे ॥ ३  
 सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।

पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४  
 उपायास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।  
 स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५  
 तस्मिन्नि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरोऽहि सः ।  
 तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६  
 स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।  
 पूजितो हि सुखाय स्यादमुखः स्यादपूजितः ॥ ७  
 स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिन्दमः ।

भवन्ति अस्मिन्निति भवनं क्षेत्रम् ॥ १३ ॥ उपप्लाव्यात् ग्रामात्

॥ १६ ॥ चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

कृष्णात्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८  
 तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परन्तप ।  
 सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमन्विताः ॥ ९  
 यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।  
 तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०  
 वैशंपायन उवाच ।  
 ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।  
 ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११  
 तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।  
 सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२  
 ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।

सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चकुरनेकशः ॥ १३  
 आसनानि विचित्राणि युतानि विविधैर्गुणैः ।  
 स्त्रियो गन्धानलङ्कारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४  
 गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।  
 माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥  
 विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।  
 विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १५  
 एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।  
 आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १६  
 ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।  
 असमीक्ष्यैव दाशार्हं उपायात्कुरुसन्न तत् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

### षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीकृष्णागमनश्रवणदृष्टेन धृतराष्ट्रेण विदुरपुरतः समेष्यते तस्मै रथगजादिवितरणप्रतिज्ञा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 उपप्लव्यादिह क्षत्तरूपायातो जनार्दनः ।  
 वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १  
 आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।  
 महामना महावीर्यो महासत्त्वो जनार्दनः ॥ २  
 स्फीतस्य वृष्णिराष्ट्रस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।  
 त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३  
 वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।  
 आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४  
 तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।  
 प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञं तां मे कथयतः शृणु ॥ ५  
 एकवर्णैः सुकृष्णैर्बाह्विजातैर्हयोत्तमैः ।  
 चतुर्यक्तात्रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६  
 नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः ।  
 अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७  
 दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।

शतमसैः प्रदास्यामि दासानामपि तावताम् ॥ ८  
 आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।  
 तदप्यसैः प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९  
 अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।  
 तान्यप्यसैः प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०  
 दिवा रात्रौ च भाल्येषु सुतेजा विमलो मणिः ।  
 तमप्यसैः प्रदास्यामि तमर्हति हि केशवः ॥ ११  
 एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।  
 यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२  
 यावन्ति बाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।  
 ततोष्टगुणमप्यसैः भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३  
 मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।  
 प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैः खलङ्कृताः ॥ १४  
 खलङ्कृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।  
 वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५  
 नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।

अभिप्रायान् मनोरथान् ॥ ८ ॥ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः  
 ॥ ८५ ॥

प्रपितामहः पितामहस्य ब्रह्मणोपि पिता ॥ ३ ॥ ईषा लाङ्गल-  
 दण्डस्तत्सदृशदन्तान् । अष्टौ अनुचराः यस्य गजस्य ॥ ७ ॥

द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः १६  
सस्त्रीपुरुषवालं च नगरं मधुसूदनम् ।  
उदीक्षतां महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७  
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतो दिशः ।  
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥  
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

तदद्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९  
एतद्वि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।  
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तुं सुमहाधनम् ॥ २०  
सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।  
यद्यदर्हति वार्ष्णेयस्तत्तदेयमसंशयम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भानुपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

### सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णाय दानप्रतिज्ञायाः सृपात्वकथनम् ॥ १ ॥ तथा सामाद्युपायैः कृष्णस्य दुर्वशात्वकथनपूर्वकं तदुक्तिसत्कारविधानम् ॥ २ ॥

विदुर उवाच ।

राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।  
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १  
यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।  
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २  
लेखा शशिनिभाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।  
धर्मस्त्वयि तथा राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३  
सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।  
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सवान्धवः ॥ ४  
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहु नीनशः ।  
राजन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चैव सुप्रियान् ॥ ५  
यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।  
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६  
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।  
एतदित्ससि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७  
मायैषा सत्यमेवैतच्छब्दैरिदं विदक्षिणा ।  
जानामि त्वन्मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८  
पञ्च पञ्चैव लिप्स्यन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।

न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं न करिष्यसि ॥ ९  
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।  
अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ॥ १०  
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।  
अन्यो धनञ्जयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११  
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।  
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनञ्जयम् ॥ १२  
अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।  
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैवेक्ष्यति जनार्दनः ॥ १३  
यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।  
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्होऽसौ जनार्दनः ॥ १४  
आशंसमानः कल्याणं कुरुन्भ्येति केशवः ।  
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५  
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।  
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६  
पिताऽसि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।  
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भानुपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

सर्वर्तुं सर्वे ऋतवो युगपदस्मिन्सन्तीति तथा ॥ २० ॥ षडशी-  
तितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

भावितः हृष्टः ॥ ४१ ॥ मा नीनशः मा नाशं प्राप्नुहि ॥ ५ ॥  
माया इन्द्रजालम् । छद्म वञ्चनम् ॥ ८ ॥ विभेत्ससि शल्यवत्पृथक्-  
उद्यो० १९

रिष्यसि ॥ १० ॥ वेद वेद्वि ॥ १२ ॥ नैवेक्ष्यति नैवाञ्जीकरि-  
ष्यति ॥ १३ ॥ उपाकुरु अर्पय ॥ १५ ॥ सप्ताशीतितमोऽ-  
ध्यायः ॥ ८७ ॥

## अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

दुर्योधनेन श्रीकृष्णस्य विदुरोदीरितभेदागोचरताङ्गीकरणम् ॥ १ ॥ तथा हेतूपन्यासपूर्वकं कृष्णस्योपायनदाननि-  
पेधनम् ॥ २ ॥ भीष्मेण कृष्णस्य दुरवज्ञेयत्वकथनपूर्वकं तदुक्तस्य कर्तव्यत्वकथनम् ॥ ३ ॥ दुर्योधनेन स्वस्य कृष्णबन्ध-  
नाध्यवसायकथने धृतराष्ट्रेण तद्गृहणम् ॥ ३ ॥ भीष्मेण दुर्योधनोपालम्भपूर्वकं सभातो निर्गमनम् ॥ ५ ॥

दुर्योधन उवाच ।

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमच्युते ।

अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १

यत्तत्सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।

अनेकरूपं राजेन्द्र न तदेयं कदाचन ॥ २

देशः कालस्तथाऽयुक्तो न हि नार्हति केशवः ।

मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३

अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशांपते ।

न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ४

स हि पूज्यतमो लोके कृष्णः पृथुललोचनः ।

त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५

न तु तस्मै प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।

विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।

वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७

सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न कुध्येत जनार्दनः ।

‘नावमंस्यत्यवज्ञातृनवज्ञातोऽपि केशवः ।’

नालमेनमवज्ञातुं नावज्ञेयो हि केशवः ॥ ८

यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।

सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९

सं यद्भयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।

वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०

धर्म्यमर्थ्यं च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।

तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥

दुर्योधन उवाच ।

न पर्याप्तोऽसि यद्राजज्जिथ्र्यं निष्केवलामहम् ।

तैः सहेमामुपाश्रीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२

इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।

परायणं पाण्डवानां नियच्छामि जनार्दनम् ॥ १३

तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।

पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति ॥ १४

अत्रोपायान्यथा सम्यङ् बुद्ध्येत जनार्दनः ।

न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णेऽभिसंहितम् ।

धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् १६

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७

दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।

अपापः कौरवेयेषु स कथं बन्धमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः ।

वृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनैः ॥ १९

इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धनम् ।

वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०

कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१

पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।

नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रोतुं वाचः कथंचन ॥ २२

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो बृद्धः परममन्युमान् ।

उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

असंहार्यः हर्तुमशक्यः ॥ १ ॥ देश इति । यद्यपि केश-  
वोऽर्चामर्हत्येव तथापि अर्चायां देशः कालश्चायुक्त इत्यर्थः ।  
तद्रेषह मंस्यतीति ॥ ३ ॥ कार्यगतिः कर्तव्यरीतिः । अविग्रहात्  
आतिथ्यमात्रेण ॥ ६ ॥ नालं न पर्याप्तोऽसि ॥ ८ ॥ तीर्थेन

अवतरणवर्त्मना । संशाम्य शान्तो भव ॥ १० ॥ नोपाश्रीया-  
मित्यन्वयः । निष्केवलां कृत्स्नाम् ॥ १२ ॥ अष्टाशीतित-  
मोऽध्यायः ॥ ८८ ॥



## एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

प्रातः कृताह्निकस्य श्रीकृष्णस्य वृकस्थलात्कुरुपुरमुपेत्य धृतराष्ट्रभवनप्रवेशः ॥ १ ॥ तथा धृतराष्ट्रपूजां स्वीकृत्य विदुरसदन-  
गमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।  
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १  
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम् ।  
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २  
'प्रददौ पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च धनानि च ।  
तान्प्रस्थाप्य महाबाहुर्वापायात्कुरुसंसदम् ॥' ३  
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः खलङ्कृताः ।  
दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ४  
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षुवः ।  
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथाऽपरे ॥ ५  
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाह्निष्टकर्मणा ।  
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ६  
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलङ्कृतम् ।  
बभूव राजमार्गश्च बहुरत्नसमाचितः ॥ ७  
न च कश्चिद्गृहे राजस्तदाऽऽसीद्भरतर्षभ ।  
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ८  
राजमार्गे नरास्तस्मिन्संस्तुवन्त्यवनिं गताः ।  
तस्मिन्काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने ॥ ९  
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।  
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्तेऽस्य महीतले ॥ १०  
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।  
प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ ११  
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।  
पाण्डुरैः पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ १२  
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।  
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १३  
अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।

सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ १४  
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।  
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १५  
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।  
सभीष्मं पूजयामास वाष्णो यो वाग्भिरञ्जसा ॥ १६  
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।  
यथावयः समीपाय राजभिः सह माधवः ॥ १७  
अथ द्रोणं सबाह्लीकं सपुत्रं च यशस्विनम् ।  
कृपं च सोमदत्तं च समीपाय जनार्दनः ॥ १८  
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।  
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १९  
अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।  
उपजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ २०  
कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ।  
आस्ते सावन्धिकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २१  
सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशः ।  
राजानं समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ २२  
तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।  
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २३  
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।  
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २४  
कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।  
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५  
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिसत्तमः ।  
धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोपस्य धीमतः ॥ २६  
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।  
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महामारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

पूजितः स्तुतः ॥ २२ ॥ विदुरः पाण्डवानां विचेष्टितं  
तस्य तं कृष्णं प्रति अपृच्छदित्यनुकृप्यान्वयः । पष्ठो द्विती-

यार्थं ॥ २६ ॥ एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥





## नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

श्रीकृष्णस्य कुन्तीसमीपगमनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन प्रत्येकं नामनिर्देशपूर्वकं युधिष्ठिरादिकुशलमावृच्छय स्वानुभूतदुःखा-  
नुस्मरणेन शोचन्त्याः कुन्त्याः समाश्वासनम् ॥ २ ॥ तथा कुन्तीमामन्य दुर्योधनगृहगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।

पितृष्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १

सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।

कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्स्मरन्ती तनयान्पृथा ॥ २

तेषां सत्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।

चिरस्य दृष्ट्वा बाष्पेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३

साऽब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।

बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४

एते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।

परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ।

निकृत्या भ्रंशिता राज्याञ्जनार्हा निर्जनं गताः ५

विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

त्यक्त्वा प्रियमुखे पार्था रुदतीमपहाय माम् ॥ ६

अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ।

अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ॥ ७

ऊर्ध्वमहावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ।

बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ८

अपश्यन्तश्च पितरौ कथमूर्ध्वमहावने ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणुनिस्वनैः ॥ ९

पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ।

ये स्म वारणशब्देन हयानां हेपितेन च ॥ १०

रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त तदा गृहे ।

शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ॥ ११

पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ।

वस्त्रै रत्नैरलङ्कारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ॥ १२

गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।

अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ॥ १३

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्गवाजिनशायिनः ।

क्रूरं च निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ॥ १४

न स्मोपयान्ति निद्रां ते नतदर्हा जनार्दन ।

भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ॥ १५

स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ।

बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्वोदिताः कथम् ॥ १६

महावनेष्वबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन च ।

हीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ॥ १७

कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ।

अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुपस्य च ॥ १८

भरतस्य दिलीपस्य शिवेरौशीनरस्य च ।

राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्रहाम् ॥ १९

शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः ।

राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ॥ २०

अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।

श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।

प्रियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २१

यः स नागायुतप्राणो वातरंहा महाबलः ।

सामर्षः पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥

कीचकस्य तु सञ्जातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।

शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य वकस्य च ॥ २३

पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्वसमो बले ।

महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २४

क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने २५

तेजोराशिं महात्मानं वरिष्ठमभितौजसम् ।

भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ॥ २६

तं ममाचक्ष्व बाष्पेय कथमद्य वृकोदरः ।

आस्ते परिघवाहुः स मध्यमः पाण्डवो बली २७

अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।

द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८

क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ।

प्रियं राज्यादि । सुखं भोगोत्थ आह्लादः ॥ ६ ॥

प्रियो दर्शो दर्शनं यस्य ॥ २१ ॥

इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९  
 तेजसाऽऽदित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे ।  
 क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०  
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।  
 आहतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१  
 यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः पर्युपासते ।  
 स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२  
 यं गत्वाऽभिमुखः सङ्ग्रेहे न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।  
 यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३३  
 योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।  
 स ते आता सखा चैव कथमद्य धनञ्जयः ॥ ३४  
 दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेवो महास्रवित् ।  
 मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३५  
 सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।  
 भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३६  
 सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।  
 वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३७  
 ज्येष्ठोपचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।  
 शुश्रूषुं मम वाष्ण्यं माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३८  
 सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।  
 भ्रातॄणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३९  
 चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।  
 कचित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ४०  
 सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।  
 अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४१  
 पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।  
 न लभामि धृतिं वीर साऽद्य जीवामि पश्य माम्  
 सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन ।  
 कुलीना रूपसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४३  
 पुत्रलोकात्पतिलोकं वृण्वाना सत्यवादिनी ।  
 प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवाननुरुध्यते ॥ ४४  
 महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।

तथावृत्ता पुण्यशीला ॥ ४८ ॥ अवरोधः राज्याप्रदानरूपो  
 वृत्तिनिरोधः ॥ ५९ ॥ यदि सुखं पुण्यक्षयरूपं अर्थाहुःखं

ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४५  
 पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।  
 उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४६  
 चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिन्दम ।  
 पुत्रादिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४७  
 न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ।  
 द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम् ॥ ४८  
 न प्रियो मम कृष्णाया वीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।  
 भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४९  
 न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।  
 स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यच्छुश्रूषाणां समीपगाम् ५०  
 आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।  
 सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५१  
 तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।  
 कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५२  
 तस्यां संसदि सर्वेषां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।  
 वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५३  
 तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।  
 क्षतुः शीलमलङ्कारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम्  
 नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ५५  
 पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिन्दम ।  
 अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेपां सुखावहम् ॥ ५६  
 तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ ।  
 धार्तराष्ट्रैः परिक्रिष्टा यथा न कुशलं तथा ॥ ५७  
 निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परन्तप ।  
 नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ५८  
 अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च माधव ।  
 न मे क्लेशतमं तत्स्यात्पुत्रैः सह परन्तप ॥ ५९  
 दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ।  
 दुःखादपि सुखं नः स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ॥ ६०

पापक्षयरूपं तर्हि दुःखात्पापक्षयहेतोस्तत्सुखं नः अस्माकं स्यात् ।  
 तथा च न वयं दुःखाद्भयं प्राप्तुम इत्यर्थः ॥ ६० ॥

न मे विशेषो जात्वासीद्वर्ताराष्ट्रेषु पाण्डवैः ।  
 तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।  
 अस्माद्विमुक्तं सङ्ग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ॥ ६१ ॥  
 नैव शक्याः पराजेतुं सर्वं ह्येषां तथाविधम् ।  
 पितरं त्वेव गृहेयं नात्मानं न सुयोधनम् ॥ ६२ ॥  
 येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता ।  
 बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकां ॥ ६३ ॥  
 अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।  
 साऽहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परन्तप ।  
 अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६४ ॥  
 यन्मां वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।  
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६५ ॥  
 हत्वा कुरुन्महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जयः ।  
 भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६६ ॥  
 नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।  
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६७ ॥  
 धर्मश्चेदस्ति वाष्ण्येयं यथा वागभ्यभाषत ।  
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६८ ॥  
 न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।  
 तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विना भवः ॥ ६९ ॥  
 याऽहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।  
 धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ।  
 इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥  
 धनञ्जयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ।  
 जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ७१ ॥  
 अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ।  
 ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ७२ ॥  
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ।  
 पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् ७३ ॥  
 वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ।  
 अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ॥ ७४ ॥  
 यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।

अस्मात् भाविनः कुरुपाण्डवसंप्रामात् ॥ ६१ ॥ सर्वं वृत्तम् ।  
 एषां पाण्डवानां तथाविधं अविषमम् ॥ ६२ ॥ वृत्तैर्वेदान्यत्वेन  
 ह्ययतैर्धनं यथा अक्षेणोऽनर्थते तद्वत् येनाहमर्पिता । वृत्तोऽतीते

अस्मिन्नेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति ७५  
 लोकसंभाविताः संतः सुनृशंसं करिष्यथ ।  
 नृशंसेन च वो युक्तास्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ७६  
 काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवनम् ।  
 माद्रीपुत्रौ च व्यक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ७७ ॥  
 विक्रमेणार्जितान्भोगान्बृणीतं जीवितादपि ।  
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ॥ ७८ ॥  
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ।  
 गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ७९ ॥  
 अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ।  
 विदितौ हि तवात्यन्तं कुद्वौ तौ तु यथान्तकौ ॥  
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ।  
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ॥ ८१ ॥  
 दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ।  
 दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ॥ ८२ ॥  
 पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ।  
 न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ॥ ८३ ॥  
 सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।  
 यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्छनुकर्शनः ॥ ८४ ॥  
 न दुःखं राज्यहरणं न च ह्यूते पराजयः ।  
 प्रव्राजन्तं तु पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८५ ॥  
 यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।  
 अशृणोत्परुषा वाचः किं नु दुःखतरं ततः ॥ ८६ ॥  
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।  
 नाभ्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८७ ॥  
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।  
 रामश्च बलिनः श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८८ ॥  
 साऽहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ।  
 भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८९ ॥  
 वैशंपायन उवाच ।

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिपुताम् ।  
 पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥

दृढे ख्याते इति विश्वः । आर्यकः पितामहः । तुभ्यं तव ॥ ६३ ॥  
 महाजन्ये महायुद्धे । मेघान् अश्वमेघान् ॥ ६६ ॥ अतिक्रमिष्यति  
 अयुद्धेनेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

वासुदेव उवाच ।

का नु सीमन्तिनी त्वाद्ग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।  
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९१  
महाकुलीना भवती हृदाद्भदमिवागता ।  
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९२  
वीरसूचीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः ।  
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वाद्दृशी सोढुमर्हति ॥ ९३  
निद्रातन्द्रे क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।  
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीरसुखे रताः ॥ ९४  
त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।  
न तु खल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९५  
अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।  
उत्तमांश्च परिक्रेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९६  
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।  
अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९७  
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।  
आत्मानं ते कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९८  
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

### एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

दुर्योधनेन स्वगृहमागतस्य श्रीकृष्णस्य पूजापूर्वकं भोजनायामन्त्रणम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन श्रीकृष्णं प्रति स्वीयाक्षपानाद्य-  
नाद्वरणकारणप्रभे कृष्णेन तत्कथनपूर्वकं विदुरगृहगमनम् ॥ २ ॥ विदुरेण सादरमन्त्रणानादिना श्रीकृष्णाराधनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामभ्य गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।  
दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १  
लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरन्दरगृहोपमम् ।  
विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ॥ २  
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ।  
ततोऽभ्यधनसङ्काशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ॥ ३  
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशः ।  
तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ४  
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ।

दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ५  
दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्दर्शय सः ।  
अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशः ॥ ६  
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ।  
समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ॥ ७  
राजभिस्तत्र वाष्णेयः समागच्छद्यथावयः ।  
तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ॥ ८  
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ।  
तस्मिन्मां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ॥ ९  
निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ।

‘आसनं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १०  
 कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।’  
 तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ॥ ११  
 उपासाञ्चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ।  
 ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ॥ १२  
 न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ।  
 ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १३  
 मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभाष्य कौरवः ।  
 कस्मादन्नानि पापानि वासांसि शयनानि च १४  
 त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ।  
 उभयोश्च ददत्साह्यमुभयोश्च हिते रतः ॥ १५  
 संवन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ।  
 त्वं हि गोविन्द धर्माथौ वेत्थ तच्चेन सर्वशः ।  
 तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १६  
 वैशंपायन उवाच ।  
 स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।  
 उद्यन्मेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १७  
 अलघूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।  
 राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १८  
 कृतार्थो भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह ।  
 कृतार्थं मां सहामात्यं समर्चिष्यसि भारत ॥ १९  
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।  
 न युक्तं भवताऽस्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ २०  
 कृतार्थं वाऽकृतार्थं वा त्वां वयं मधुसूदन ।  
 यतामहे पूजयितुं दाशार्हं न च शक्नुमः ॥ २१  
 न च तत्कारणं विद्मो यस्मान्नो मधुसूदन ।  
 पूजां कृतां प्रीयमाणो नामस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २२  
 वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।  
 स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २३  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।  
 अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २४

नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।  
 न हेतुवादाहोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २५  
 संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।  
 न च संप्रीयसे राजन्न चैवापद्रता वयम् ॥ २६  
 ‘द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।  
 पाण्डवान्द्विषसे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवाः ॥’  
 अकस्माद्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।  
 प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २८  
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।  
 धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति २९  
 यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु समामनु ।  
 ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ ३०  
 कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुत्सति ।  
 गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषधमम् ॥ ३१  
 यः कल्याणगुणाञ्ज्वातीन्मोहाहोभादिदृक्षते ।  
 सोजितात्माऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रिया ३२  
 अथ यो गुणसंपन्नान्ददयस्याप्रियानपि ।  
 प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३  
 सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।  
 क्षत्रुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३४  
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।  
 निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धारतराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३५  
 निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।  
 निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३६  
 तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।  
 कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३७  
 त ऊचुर्माधवं वीरं कुरवो मधुसूदनम् ।  
 निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३८  
 तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।  
 सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३९  
 वैशंपायन उवाच ।  
 यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।

शठोदकं शाठ्यपर्यवसानम् । आभाष्य संबोधनेनोन्मुखी-  
 कृत्य ॥ १४ ॥ प्रगृह्य उद्यम्य ॥ १७ ॥ संरम्भात् क्रोधात् ।

हेतुवादात् कपटात् ॥ २५ ॥ विरुत्सति विरोधं कर्तुमि-  
 च्छति ॥ ३१ ॥



अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ४०  
ततः क्षत्ताऽन्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।  
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ४१  
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।  
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४२  
'भुक्तवत्सु द्विजाग्रेषु निषण्णेषु वरासने ।  
शुचिः सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ॥ ४३  
श्रद्धया परया युक्त इदं वचनमब्रवीत् ।

संवृतैस्तुष्य गोविन्द एतन्नः परमं धनम् ।  
अन्यथा हि विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ॥ ४४  
वैशंपायन उवाच ।  
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।  
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४५  
तं भुक्तवन्तं विविधाः सुशब्दाः सूतमागधाः ।  
अभितुष्टुबुरासीनं दाशार्हमपराजितम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंगे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

### द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

रात्रौ विदुरेण श्रीकृष्णप्रति भीष्मादिसमाश्रयणेन गर्वितस्य दुर्योधनस्य दौशशील्याभिलषनपूर्वकं तस्मिन् सामवचनस्य  
नैष्कल्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा दुष्टभूयिष्ठसमाप्रवेशस्य स्वानभिमतत्वकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।  
नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १  
अर्थधर्मातिगो मन्दः संरम्भी च जनार्दन ।  
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २  
धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।  
अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३  
कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रधुक्सर्वशङ्किता ।  
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा प्रियानृतः ॥ ४  
मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।  
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ॥ ५  
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेव समन्वितः ।  
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ६  
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।  
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ७  
निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।  
भीष्मद्रोणमुखान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ८

सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मधुसूदन ।  
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ९  
एकः कर्णः पराज्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।  
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ १०  
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशवं ।  
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ ११  
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।  
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ १२  
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।  
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १३  
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।  
तत्त्वं वाक्यं ब्रुवन्निन्द्यश्चण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १४  
सोऽयं बलस्यो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।  
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १५  
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।  
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १६  
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।

संवृतैः राजानर्हतया गोपितैः ॥ ४४ ॥ एकनवतितमो-  
ऽध्यायः ॥ ९१ ॥

प्रग्रहं निर्वन्धं अत्यन्ताभिनिवेशमित्यर्थः । अनेयः अप्रापणीयः ।  
श्रेयसां श्रेयांसि ॥ ३ ॥ सर्वशङ्किता सर्वत्र विश्वासहीनः ॥ ४ ॥

वृत्तिं जीविकाम् । एते युद्धेन मह्यं राज्यं दास्यन्तीत्याशयेत्यर्थः  
॥ ७ ॥ पार्थिवं पृथ्वीसंबन्धिनम् ॥ ९ ॥ प्रतिदेयं पराजित्यदेयं ।  
व्यवसिताः निश्चिताः ॥ १२ ॥



प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १७  
 अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रियो दर्पाच्च मोहितः ।  
 वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८  
 बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।  
 त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १९  
 नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।  
 इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ २०  
 तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।  
 समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २१

मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो  
 रथाश्चयुक्तस्य बलस्य मूढः ।  
 दुर्योधनो मन्यते वीतभीतिः  
 कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २२  
 आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो  
 महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।  
 तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो  
 बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम् ॥ २३  
 पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा  
 दुर्योधनार्थं पाण्डवान्योद्धुकामाः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

### त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

श्रीकृष्णेन विदुरवचनानुमोदनपूर्वकं स्वागमनस्य लोकपरिवादपरिहारार्थकथनम् ॥ १ ॥

‘वैशंपायन उवाच ।  
 विदुरस्य वचः श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तमः ।  
 इदं होवाच वचनं मधुरं मधुसूदनः ॥’ १  
 श्रीभगवानुवाच ।  
 यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।  
 यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवता मद्विधः सुहृत् ॥ २  
 धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।  
 तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ ३  
 सत्यं प्राप्तं च युक्तं वाऽप्येवमेव यथाऽऽत्थ माम्  
 ते त्वत्तः ॥ १८ ॥ बद्धं स्थिरं ॥ २३ ॥ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां  
 राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २४  
 सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-  
 त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।  
 तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-  
 न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २५  
 त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन  
 हृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।  
 ‘मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावाः  
 कामात्मानो मन्युवशाविनीताः ।’  
 तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं  
 न तन्मतं मम दाशार्हवीर ॥ २६  
 तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।  
 कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्षणम् ॥ २७  
 सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।  
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८  
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।  
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९  
 या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वदर्शनसमुद्भवा ।  
 सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनां ॥

शृणुष्व्वागमने हेतुं विदुरावहितो मम ॥ ४  
 दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।  
 सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ५  
 पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जराम् ।  
 यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ६  
 धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या नो चेत्प्राप्नोति मानवः ।  
 प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ७  
 मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नातिरोचयन् ।  
 न प्राप्नोति फलं तस्मैत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ८  
 पर्यस्तां अन्यथाभूताम् ॥ ६ ॥ यतन् यतमानः ॥ ७ ॥

सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।  
 कुरूणां सृज्यानां च सङ्ग्रामे विनशिष्यताम् ॥९  
 सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।  
 कर्णदुर्योधनकृता सर्वे हेते तदन्वयाः ॥ १०  
 व्यसने किञ्चिमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।  
 अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ ११  
 आकेशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।  
 अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ १२  
 तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।  
 धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १३  
 हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।  
 पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १४  
 हिते प्रयतमानं मां शङ्केदुर्योधनो यदि ।  
 हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १५  
 ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।  
 सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १६  
 न मां व्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा ह्यसुहृदस्तथा ।  
 शक्तो नावारयत्कृष्णः संरन्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १७

उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।  
 तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १८  
 मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।  
 न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १९  
 अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-  
 च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।  
 पुण्यं च मे स्याच्चरितं महात्म-  
 न्मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ २०  
 अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां  
 धर्मारामार्थवतीमहिंसां ।  
 अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः शमार्थं  
 मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २१  
 न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।  
 कुद्भस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।  
 शयने सुखसंस्पर्शं शिष्ये यदुसुखावहः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

### चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

प्रभाते संध्यामुपतिष्ठमानं श्रीकृष्णमभ्येत्य शकुनिदुर्योधनाभ्यां सभागमनाय प्रार्थनम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य विदुरेण सह सभाप्रवेशः ॥ २ ॥ अन्तरिक्षगतेषु नारदादिषु श्रीकृष्णाज्ञया भीष्मेण आसनादिना सत्कृतेषु कृष्णादीनां यथोचितमासनेषूपवेशनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।  
 शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १  
 धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।  
 शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २  
 कथाभिरनुरूपाभी रक्तस्यामिततेजसः ।  
 अकामस्यैव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३  
 ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।  
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४

तत उत्थाय दाशार्हकृपभः सर्वसात्वताम् ।  
 सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातः कार्यं जनार्दनः ॥ ५  
 कृतोदकानुजप्यः स हुताग्निः समलङ्कृतः ।  
 ततश्चादित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६  
 अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।  
 सन्ध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७  
 आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।  
 कुरुंश्च भीष्मप्रमुखान्नाज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८  
 त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवाभराः ।

हितं कर्तुमिति शेषः ॥ १३ ॥ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

तिष्ठन्तं उपारानम् ॥ ७ ॥

तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९  
 ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।  
 ददौ हिरण्यं वासांसि गाथाश्चांश्च परन्तपः ॥ १०  
 विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।  
 तिष्ठन्तमुपसङ्गम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११  
 'तस्मै रथवरो युक्तः शुशुभे लोकविश्रुतः ।  
 वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥ १२  
 शैव्यस्तु शुकपत्राभः सुग्रीवः किंशुकप्रभः ।  
 मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डरस्तु बलाहकः ॥ १३  
 दक्षिणं चावहच्छैव्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ।  
 पृष्ठबाहौ रथस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ १४  
 विश्वकर्मकृताऽऽपीडा रत्नजालविभूषिता ।  
 आश्रिता वै रथे तस्मिन्ध्वजयष्टिरशोभत ॥ १५  
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभाकरमिव स्पृशन् ।  
 तस्य सत्ववतः केतौ भुजगारिरशोभत ॥ १६  
 तस्य कीर्तिमतस्तेन भास्वरेण विराजता ।  
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठः पतगेन्द्रेण केतुना ॥ १७  
 रश्मिजालैः पताकाभिः सौवर्णेन च केतुना ।  
 बभूव स रथश्रेष्ठः कालसूर्य इवोदितः ॥ १८  
 पक्षिध्वजवितानैश्च रुक्मजालकृताङ्गणैः ।  
 दण्डमार्गविभागैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ॥ १९  
 प्रवालमणिशोभैश्च मुक्तावैर्ह्यशोभनैः ।  
 किङ्किणीशतसङ्घैश्च वालजालकृतान्तरैः ॥ २०  
 कार्तस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलङ्कृतः ।  
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठस्तापनीयैश्च पादपैः ॥ २१  
 व्याघ्रसिंहवराहैश्च गोभिश्च मृगपक्षिभिः ।  
 ताराभिर्भास्करैश्चापि वारणैश्च हिरण्मयैः ॥ २२  
 वज्राङ्कुशविमानैश्च कूबरावृत्तसन्धिषु ।  
 समुच्छ्रितमहानाभिः स्तनयिलुमहास्वनः ॥ २३  
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।  
 हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुकः ॥ २४  
 तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।  
 महाअघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ २५

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।  
 कौस्तुभं मणिमावध्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ २६  
 कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।  
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ २७  
 अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।  
 सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वबुद्धिमतां वरम् ॥ २८  
 ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।  
 द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परन्तपम् ॥ २९  
 साल्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां चापरे रथाः ।  
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं गजैरश्वैश्च रथैरपि ॥ ३०  
 तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः ।  
 गच्छतां घोषिणश्चित्ररथा राजन्विरेजिरे ॥ ३१  
 संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।  
 राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ॥ ३२  
 ततः प्रयाते दाशार्हं प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।  
 शङ्खाश्च दधिमरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ ३३  
 प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।  
 परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परन्तपाः ॥ ३४  
 ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।  
 असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ ३५  
 गजाः पञ्चशतास्तत्र रथाश्चासन्सहस्रशः ।  
 प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ ३६  
 पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।  
 सवालवृद्धं सखीकं रथ्यागतमरिन्दमम् ॥ ३७  
 वेदिकामाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।  
 प्रचलन्तीव भारेण शोषिद्भिर्भवानन्युत ॥ ३८  
 स पूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्मधुराः कथाः ।  
 यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ ३९  
 ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।  
 सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ ४०  
 ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।  
 संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ ४१  
 ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।

श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ४२  
 आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।  
 अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ४३  
 नवमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।  
 महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ४४  
 पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशः ।  
 ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरुप्राच्छादयच्छ्रिया ॥ ४५  
 अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।  
 वृष्णयः कृतवर्मा चाप्यासन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ४६  
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।  
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ४७  
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वर ।  
 सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ ४८  
 उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।  
 तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ४९  
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।  
 कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ५०  
 स्सयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।  
 अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ५१  
 तत्र केशवमानर्जुः सम्यग्भ्यागतं सभाम् ।  
 राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ५२  
 तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परन्तपः ।  
 अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरञ्जयः ।  
 ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ॥ ५३  
 अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शान्तनवं शनैः ।

पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ॥ ५४  
 निमज्जन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ।  
 नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ॥ ५५  
 पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ।  
 वैशम्पायन उवाच ।  
 ऋषीञ्शान्तनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ॥ ५६  
 त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ।  
 आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ॥ ५७  
 मणिकाञ्चनचित्राणि समाजहुस्ततस्ततः ।  
 तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीताध्येषु भारत ॥ ५८  
 निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ।  
 दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ॥ ५९  
 विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ।  
 अविदूरे तु कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ॥ ६०  
 एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ।  
 गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ॥ ६१  
 निषसादासने राजा सहपुत्रो विशांपते ।  
 विदुरो मणिपीठे तु शुक्रस्पृष्ट्याजिनोत्तरे ॥ ६२  
 संस्पृशन्नासनं शौरैर्महामतिरुपाविशत् ।  
 चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते ॥ ६३  
 अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ।  
 अतसीपुष्पसङ्काशः पीतवासा जनार्दनः ॥ ६४  
 व्यभ्राजत सभामध्ये हस्त्रैर्वोपहितो मणिः ॥ ६५  
 ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्वोविन्दगतमानसम् ।  
 न तत्र कश्चित्किञ्चिद्वा व्याजहार पुमान्कचित् ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुवर्तितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

### पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

श्रीकृष्णेन धृतराष्ट्रं प्रति सन्ध्यर्थं स्वस्यागमनकथनम् ॥ १ ॥ सन्धिविग्रहपक्षयोः गुणदोषवर्णनपूर्वकं पाण्डवविज्ञापन-  
 निवेदनम् ॥ २ ॥ तथा हितमुपदिश्य अन्ते यथारुचि करणाभिधानम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।  
 वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १

जीमूत इव धर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।

धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २

श्रीभगवानुवाच ।

कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।  
 अप्रणाशेन वीराणामेतद्याचितुमागतः ॥ ३  
 राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव नैःश्रेयसं वचः ।  
 विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिन्दम ॥ ४  
 इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।  
 श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५  
 कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।  
 तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६  
 तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।  
 त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७  
 त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।  
 मिथ्याप्रचरतां तात बाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ॥ ८  
 ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।  
 धर्माथौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९  
 अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।  
 स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ पुरुषर्षभ ॥ १०  
 सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।  
 उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११  
 शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।  
 न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२  
 त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशांपते ।  
 पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३  
 आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।  
 हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४  
 तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।  
 शमे प्रयतमानस्य तव शासनकाङ्क्षिणः ॥ १५  
 स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशांपते ।  
 सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६  
 धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।  
 न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७  
 न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।

इन्द्रोपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८  
 यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।  
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९  
 सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्भोजश्च मुदक्षिणः ।  
 युधिष्ठिरो भीमसेनः सन्वसाची यमौ तथा ॥ २०  
 सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।  
 को नु तान्विपरीतात्मा युद्धयेत भरतर्षभ ॥ २१  
 लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्यधृष्यताम् ।  
 प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२  
 तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।  
 श्रेयांसश्चैव राजानः सन्धास्यन्ते परन्तप ॥ २३  
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।  
 सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुं ॥ २४  
 एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।  
 अखिलां भोक्ष्यसे सर्वा पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५  
 एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।  
 अन्यान्यजेष्यसे शत्रूनेषु स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६  
 तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप ।  
 यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७  
 संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।  
 क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८  
 पाण्डवैर्निहतैः सङ्क्षेपे पुत्रैर्वापि महाबलैः ।  
 यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९  
 शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।  
 पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्नक्ष महतो भयात् ॥ ३०  
 न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।  
 क्षीणानुभयतः शूरात्रथिनो रथिभिर्हतान् ॥ ३१  
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।  
 अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२  
 त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।  
 त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषः स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३  
 शुक्रा वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ॥

आगतः अहमिति शेषः ॥ ३ ॥ कृपा परस्य सुखार्थं यत्नः ।  
 अनुकम्पा परदुःखदर्शने त्रासः । कारुण्यं परदुःखप्रहाणार्थं यत्नः ।  
 आनृशंसं परदुःखाप्रदानम् ॥ ६ ॥ बाह्येषु शूतादिषु । आभ्य-  
 न्तरेषु जतुगृहादिषु ॥ ८ ॥ कुरुष्वेव भवत्स्वेव नतु पाण्डवेषु

॥ ११ ॥ एषामपि एषामेव ॥ १४ ॥ शासनकाङ्क्षिणः पुत्रान्  
 शासितुमिच्छतस्त्वत् ॥ १५ ॥ निष्फलं वैरम् । संविधत्स्व शमं कुरु  
 ॥ १६ ॥ पाण्डवैः सह संधास्यन्ते सन्धिं करिष्यन्ति ॥ २३ ॥  
 अखिलां निष्कण्टकाम् ॥ २५ ॥ प्रकृतिं सत्त्वगुणम् ॥ ३३ ॥



अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ३४  
 शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।  
 सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ३५  
 सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृता भरतर्षभ ।  
 अमर्षं च निराकृत्य वैराणि च परन्तप ॥ ३६  
 हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।  
 तदेव ते भवत्वद्य सन्धत्स्व भरतर्षभ ॥ ३७  
 बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।  
 तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८  
 भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।  
 मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत् भरतर्षभ ॥ ३९  
 आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्भविष्य प्रसाद्य च ।  
 भवतः शासनाहुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०  
 द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।  
 त्रयोदशं तथाऽज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१  
 स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।  
 नाहास समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ४२  
 तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।  
 नित्यं संकेशिता राजन्स्वराज्यांश्च लभेमहि ।  
 त्वं धर्ममर्थं संजानन्सम्यङ्स्त्रातुमर्हसि ॥ ४३  
 गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्केशांस्तितिक्षमहे ।  
 स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ॥ ४४  
 गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ।  
 वर्तामहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ॥ ४५  
 पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।  
 संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ धर्मे सुवर्त्मनि ॥ ४६  
 आहुश्चेमां परिपदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।  
 धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७  
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।  
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८  
 विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।

नचास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासदः ४९  
 धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ५०  
 ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।  
 ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५१  
 शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।  
 ब्रुवन्तु ते महीपालाः सभायां ये समासते ॥ ५२  
 धर्मार्थौ संप्रधार्येव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ।  
 प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्पुरुषर्षभ ॥ ५३  
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ।  
 पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांश्च पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।  
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ते भोगान्परन्तप ॥ ५४  
 अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।  
 सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५५  
 दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।  
 इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५६  
 स तत्र विवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।  
 त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५७  
 तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।  
 राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५८  
 स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभां गताम् ।  
 क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५९  
 अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।  
 धर्मादर्थान्मुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ६०  
 अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थं चानर्थमात्मनः ।  
 लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशांपते ॥ ६१  
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः ।  
 यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परन्तप ॥ ६२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।  
 न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥



## षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

जामदग्नयेन दम्भोजवोपाख्यानमाख्याय कृष्णाञ्जुनयोः नरनारायणस्वरूपताभिधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नाभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।  
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १  
कस्त्रिदुत्तरमेतेषां वक्तुमुत्सहते पुमान् ।  
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स पार्थिवाः ॥ २  
तथा तेषु च सर्वेषु तूर्णाभूतेषु राजसु ।  
जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३  
इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्यामशङ्कितः ।  
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ।  
राजा दम्भोजवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत् ।  
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५  
स स नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।  
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६  
अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।  
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वाऽपि शस्त्रभृत्  
इति बुबन्धनचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।  
दर्पेण महता मत्तः कश्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८  
तं च वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।  
प्रत्यपेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९  
निषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।  
अतिमानं श्रिया मत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०  
तपस्विनो महात्मानो वेदप्रत्ययदर्शिनः ।  
उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११  
अनेकजयिनौ सङ्घे यौ वै पुरुषसत्तमौ ।  
तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२  
एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।  
क तौ वीरौ कजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ  
ब्राह्मणा ऊचुः ।  
नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।  
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युद्धयस्व पार्थिव ॥  
श्रूयेते तौ महात्मानौ नरनारायणाबुभौ ।  
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।  
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६  
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।  
मार्गमाणोऽन्वगच्छतौ तापसौ वनमाश्रितौ ॥ १७  
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसन्तौ ॥  
शीतवातातपैश्चैव कर्षितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८  
अभिगम्योपसङ्ग्य पर्यपृच्छदनामयम् ।  
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ॥ १९  
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ।  
ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ॥ २०  
बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।  
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽसि पर्वतम् ॥ २१  
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ।  
नरनारायणावूचतुः ।  
अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ॥ २२  
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।  
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २३  
राम उवाच ।  
उच्यमानस्तथाऽपि स भूय एवाभ्यभाषत ।  
पुनः पुनः क्षाम्यमाणः सान्त्वयमानश्च भारत ॥ २४  
दम्भोजवो युद्धमिच्छन्नाह्वत्येव तापसौ ।  
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय भारत ॥ २५  
अब्रवीदेहि युद्धयस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ।  
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ॥ २६  
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ।  
'यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ॥' २७  
दम्भोजव उवाच ।  
यद्येतदस्त्रमस्मात् युक्तं तापस मन्यसे ।  
एतेनापि त्वया योत्से युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २८  
राम उवाच ।  
इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।  
दम्भोजवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २९

तस्य तानस्यतो धोरानिषृन्परतनुच्छिदः ।  
 कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत् ॥३०  
 ततोऽसौ प्रासृजद्वोरमैषीकमपराजितः ।  
 अस्त्रमप्रतिसन्धेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१  
 तेषामक्षीणि कर्णाश्च नासिकाश्चैव मायया ।  
 निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत् ॥३२  
 स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।  
 पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेस्त्विति चाब्रवीत् ॥३३  
 तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।  
 ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च सैवं पुनः कृथाः ॥३४  
 नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुसरन् ।  
 मनसा नृपशार्दूल भवेत्परपुरञ्जयः ॥ ३५  
 मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कथंचन ।  
 अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्समाहितम् ॥३६  
 कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहङ्कार आत्मवान् ।  
 दान्तः क्षान्तो मृदुः सौम्य प्रजाः पालय पार्थिव ॥  
 मास भूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वा बलाबलम् ।  
 अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।  
 कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३८  
 ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।  
 प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचरद्भृशम् ॥ ३९  
 सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नेरेण कृतं पुरा ।  
 ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ४०  
 तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।

तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनञ्जयम् ॥ ४१  
 काकुदीकं शुक्रं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा ।  
 सन्तानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ४२  
 एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।  
 उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ४३  
 'स्वपन्ति च पृवन्ते च च्छर्दयन्ति च मानवाः ।  
 मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥' ४४  
 कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।  
 मात्सर्याहङ्कृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ॥ ४५  
 निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मवित् ।  
 यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ॥ ४६  
 कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।  
 वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ॥४७  
 असङ्ख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।  
 त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ४८  
 नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।  
 विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषोत्तमौ ॥ ४९  
 यद्येतदेवं जानासि न च मामभिशङ्कसे ।  
 आर्या मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ५०  
 अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।  
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ५१  
 भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।  
 तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिन्तय ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

### ससनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

कण्वेन सुयोधनस्य बलाबलेपविलोपनाय मातलिवरान्वेषणकथाकथनारम्भः ॥ १ ॥ मातलिना गुणकेशीनामकस्वकन्याया  
 अनुगुणवरान्वेषणाय नागलोकं प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।  
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १

काकुदीकमित्यादयोऽष्टावस्त्रजातयः ॥ ४२ ॥ अयं श्लोको  
 बहुषु कोशेषु न दृश्यते क्ष. पुस्तके एव दृश्यते ॥ ४५ ॥

उद्यो० २९

कण्व उवाच ।

अक्षयश्चान्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।  
 तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।  
 अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३  
 निमित्तमरणाश्चान्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।  
 वायुरग्निस्तथाऽऽकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४  
 ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।  
 क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५  
 मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।  
 तैर्यग्योन्याश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा ॥ ६  
 भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वाऽऽयुषः क्षये ।  
 तरुणाः प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ॥ ७  
 स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहाहति ।  
 पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुधराम् ॥ ८  
 बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।  
 बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९  
 न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।  
 बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०  
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।  
 मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११  
 मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।  
 तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२

गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।  
 श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः साऽतिरिच्यते ॥ १३  
 तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।  
 ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४  
 धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।  
 नराणां मृदुसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५  
 मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।  
 कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६  
 देवमानुषलोकौ द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा ।  
 अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७  
 कण्व उवाच ।  
 न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।  
 अरोचयद्वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८  
 भार्यया तु स संमन्य सह रात्रौ सुधर्मया ।  
 मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९  
 न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।  
 रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०  
 इत्यामन्य सुधर्मा स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।  
 कन्यां शिरस्युपाग्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

### अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

पातालं गच्छतो मातलेः वरुणं गच्छता नारदेन यदृच्छया पथि समागमः ॥ १ ॥ वरुणेन सत्कृतयोस्तयोस्तमापृच्छय  
 पातालं प्रति निवर्तनम् ॥ २ ॥ नारदेन मातलिं प्रति वरुणलोके तत्तद्वस्तुविशेषान्प्रदर्श्य तद्गुणवर्णनम् ॥ ३ ॥

कण्व उवाच ।  
 मातलिस्तु ब्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।  
 वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छदृच्छया ॥ १  
 नारदोऽथाब्रवीदेनं क भवान्गन्तुमुद्यतः ।  
 स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २  
 मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।  
 यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं नारदं प्रति ॥ ३

तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।  
 सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४  
 अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।  
 दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५  
 अवगाह्य तु तौ भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।  
 ददृशते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६  
 तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां स प्राप नारदः ।

तरुणाः अपीति शेषः । युद्धेन मरणं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥  
 बलं सैन्यम् । बलिनां स्वाभाविकबलवतां बलं सामर्थ्यं न भवति

॥ १० ॥ मातलेरितिहासमिति संबन्धः ॥ ११ ॥ उच्छ्रितानां  
 महत्तया ख्यातानाम् ॥ १५ ॥ सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७  
 तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवन्तौ निवेद्य ह ।  
 वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८  
 नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।  
 जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९  
 नारद उवाच ।  
 दृष्टस्ते वरुणः सूत पुत्रपौत्रसमावृतः ।  
 पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १०  
 एष पुत्रो महाप्रज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।  
 एष वै शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११  
 एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।  
 रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२  
 ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।  
 अदित्याश्चैव यः पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठः कृतः स्मृतः ॥ १३  
 भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।  
 यत्प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४  
 एतानि हूतराज्यानां दैतेयानां स मातले ।  
 दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५  
 अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स मातले ।

अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६  
 अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले ।  
 दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७  
 अग्निरेश महाचिष्माञ्जागर्ति वारुणे हृदे ।  
 वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८  
 एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।  
 रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९  
 एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।  
 सहस्रशतसङ्ख्येन प्राणेन सततं ध्रुवः ॥ २०  
 अशास्त्रानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।  
 सृष्टः प्रथमतश्चण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१  
 एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महचक्रेण भासितम् ।  
 पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२  
 एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।  
 सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३  
 एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।  
 तमसा मूर्छितं भाति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४  
 बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।  
 तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव मा चिरम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

### ऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

नारदेन मातलिं पातालं नीत्वा तत्रत्यवस्तुविशेषान्प्रदर्श्य तद्गुणनिरूपणम् ॥ १ ॥ मातलिना तत्र वरानभिरोचनव-  
 चनपूर्वकमन्यत्र यात्राकीर्तनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच ।

एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।  
 पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १  
 इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवि जङ्गमाः ।

यन्तुः यन्तारं मातलिं प्रति ॥ १ ॥ गोपतेः वारिपतेः ॥ ११ ॥  
 कृतः तन्नामकः ॥ १३ ॥ वारुण्यं वारुण्याः सुरायाः इदं वारुण्यं  
 सुरा विद्यते येषां ते सुराः ॥ १४ ॥ विवर्तते प्रक्षिप्तान्यपि पुनः पुनः  
 प्रहर्तुर्हस्तमायान्ति ॥ १६ ॥ जालः जातीयाः ॥ १७ ॥ हवि-  
 ष्मताऽग्निना आविद्धं रुद्धं विष्णुचक्रजमन्यत्र भयं नास्तीत्यर्थः  
 ॥ १८ ॥ गाण्डी खड्गाख्यः पशुविशेषः तस्य विकारो गाण्डीमयः  
 गाण्डीमयत्वादेव तत् गाण्डीवं नाम धनुरभूत् । गाण्डी वज्रप्रन्थि-

प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २  
 अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।  
 व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३  
 अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।

स्तन्मय इत्यन्ये ॥ १९ ॥ रक्षोबन्धुषु रक्षस्तुल्येषु ॥ २१ ॥  
 एतच्छस्त्रं धनुः । चक्रेण चक्रादपि ॥ २२ ॥ येन यस्मात्कारणात्  
 मूर्च्छितं अभिभूतं आवृतमितियावत् नार्छति न प्राप्नोति जन इति  
 शेषः ॥ २४ ॥ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

अग्निः समं प्राप्ताः जलवेगेनानीताः ॥ २ ॥ व्यापारेण  
 जगदनुग्रहरूपेण तदर्थमितियावत् । निबद्धं मर्यादायां स्थापितं  
 ॥ ३ ॥

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४  
 अत्रादित्यो ह्यशिराः काले पर्वणि पर्वणि ।  
 उत्तिष्ठति सुवर्णारूढो वाग्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५  
 यस्मादलं समस्तास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।  
 तस्मात्पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६  
 ऐरावणोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।  
 मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७  
 ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।  
 प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ ८  
 अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।  
 अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ९  
 अत्र सूर्याशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।  
 मृता हि दिवसे सृत पुनर्जीवन्ति वै निशि ॥ १०  
 उदयन्नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिबाहुभिः ।  
 अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ ११  
 अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।  
 दैतेया निवसन्ति स्र वासवेन हृतश्रियः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि ऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

### शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

नारदेन दैत्यदानवायतनं हिरण्यपुरमुपेत्य मातलिं प्रति तत्र वरान्वेषणचोदनम् ॥ १ ॥ मातलिना दैत्यदानवानां देवकुलनित्यविरोधितया परपक्षानुबन्धानभिरुचिवचनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच ।  
 हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।  
 दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १  
 अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।  
 मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २  
 अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।  
 दानवा निवसन्ति स्र शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३  
 नैते शक्रेण नान्येन यमेन वरुणेन वा ।  
 शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४  
 असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।

नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५  
 दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः ।  
 मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यत्र मातले ॥ ६  
 निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।  
 जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्रोति बाधितुं ७  
 बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।  
 निर्भयो देवराजश्च सहपुत्रः शर्चीपतिः ॥ ८  
 पश्य वेदमानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।  
 कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९  
 वैदूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च ।

आदित्योऽदितेः पुत्रो विष्णुर्हयग्रीवरूपी ॥ ५ ॥ स्वाध्यायान्नायो वेदपाठः ॥ १४ ॥ आप्रजानां निसर्गात् प्रजोत्पत्तिमारभ्य ॥ १७ ॥

जातिं जन्म । निसर्गं स्वभावम् ॥ १८ ॥ ऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥



अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥१०  
 पार्थिवानीव चाभान्ति पद्मरागमयानि च ।  
 शैलानीव च दृश्यन्ते दारवाणीव चाप्युत ॥ ११  
 सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।  
 मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निविडानि च ॥ १२  
 नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।  
 गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३  
 आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।  
 रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४  
 जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि च ।

कामपुष्पफलांश्चापि पादपान्कामचारिणः ॥ १५  
 मातले कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते वरो भवेत् ।  
 अथवाऽन्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६  
 मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।  
 देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७  
 नित्यानुपक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।  
 परपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८  
 अन्यत्र साधु गच्छाव द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।  
 जानामि तव चात्मानं हिंसात्मकमनं तथा ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भानपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

### एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

नारदेन मातलिं सुपर्णलोकमुपनीय सुपर्णवंश्यानां पक्षिणां नामनिर्देशपूर्वकं गुणानुकीर्तनम् ॥ १ ॥ तत्र वरानभि-  
 रोचने देशान्तरनयनवचनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पद्मगाशिनाम् ।  
 विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १  
 वैनतेयसुतैः सूत पङ्क्तिस्ततमिदं कुलम् ।  
 सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २  
 सुरुचा पक्षिराजेन सुवलेन च मातले ।  
 वर्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३  
 पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।  
 कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४  
 सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।  
 सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५  
 कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।  
 ज्ञातिसङ्ख्यकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६  
 नामानि चैषां वक्ष्यामि यथाप्राधान्यतः शृणु ।  
 मातले श्लाघ्यमेतद्वि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७  
 दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।

हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गतिः ॥ ८  
 सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।  
 अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९  
 पङ्कजिद्वज्रविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।  
 वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषोऽनिमिषस्तथा ॥ १०  
 त्रिरावः सप्तरावश्च वाल्मीकिर्दीपकस्तथा ।  
 दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११  
 सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रवर्हस्तथाऽनघः ।  
 मेघहृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२  
 गुरुभारः कपोतश्च मूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।  
 विष्णुधर्मा कुमारश्च परिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३  
 सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।  
 मालयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४  
 एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।  
 प्राधान्यतस्ते यशसा कीर्तिताः प्राणिनश्च ये ॥ १५

शैलानि शिलामयानि ॥ ११ ॥ आक्रीडान् क्रीडास्थानानि  
 ॥ १४ ॥ हिंसात्मकमनं हिंसाप्रधानानां दैत्यानां कमनं अपेक्षणी-  
 यम् । जानामि तु तवात्मानमिच्छसे कलहानिति इति क. पाठः

॥ १९ ॥ शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

प्रसृत्या प्रकृष्टगत्या जवेन वृद्धिमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एकाधि-  
 कशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥



यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले । तं नयिष्यामि देशं त्वां वरं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

### अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

नारदेन मातलिं रसातलमुपनीय तत्र वास्तव्यसुरभिसन्ततिगुणस्तवनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।  
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १  
क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।  
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २  
अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।  
पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३  
यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।  
हृदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ॥ ४  
पुष्पितस्येव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।  
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५  
फेनपा नाम ते ख्याताः फेनाहाराश्च मातले ।  
उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६  
अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।  
निवसन्ति दिशां पाल्यो धारयन्त्यो दिशः सताः ७  
पूर्वा दिशं धारयते मरुता नाम सौरभी ।

दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८  
पश्चिमा वारुणी दिक्च धारयते वै सुभद्रया ।  
महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९  
सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।  
उत्तरां मातले धर्म्या तथैलविलसंश्रिताम् ॥ १०  
आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।  
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११  
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।  
उच्चैः श्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२  
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।  
अमृतं चामृताशेषु सुरभी क्षरते पयः ॥ १३  
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।  
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४  
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।  
परिवासः सुखस्तादृक् रसातलतले यथा ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

### अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

नारदेन मातलिं भोगवतीं नीत्वा वरान्वेषणचोदनम् ॥ १ ॥ तत्र सुमुखं नाम कंचन भुजगराजमभिरोचमानं  
मातलिना नारदं प्रति तस्य जन्मकर्मदिग्रश्नः ॥ २ ॥ नारदेन तस्य आर्यकनाम्नो भोनिनः पौत्रत्वे कीर्तिते मातलिना  
नारदं प्रति तद्वदनाभ्यर्थना ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।

इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।  
यादृशी देवराजस्य पुरी वर्याऽमरावती ॥ १  
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धारयते सदा ।  
तपसा लोकमुख्येन प्रभावसहिता मही ॥ २

श्वेताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः ।  
सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३  
इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।  
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४  
मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।

असुरसंहितैः असुरसंहितैः ॥ ११ ॥ परिवासः निवासः ।

सुखः सुखकरः ॥ १५ ॥ अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५  
 सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।  
 शतशीर्षस्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६  
 द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।  
 महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७  
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।  
 नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठं तु मे शृणु ॥ ८  
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनञ्जयौ ।  
 कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्चतराबुभौ ॥ ९  
 बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।  
 वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०  
 आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।  
 कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११  
 सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।  
 आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्ठुरिकस्तथा ॥ १२  
 तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।  
 द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३  
 करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।  
 पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मृषिकादः शिरीषकः ॥ १४  
 दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।  
 कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहुरः कृशकस्तथा ॥ १५  
 विरजा धारणश्चैव मुवाहुर्मुखो जयः ।  
 बधिरान्धौ विशुण्डिश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६  
 एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।

मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् रोचते वरः ॥ १७  
 कण्व उवाच ।  
 मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।  
 पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८  
 मातलिर्वाच ।  
 स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य तु ।  
 द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९  
 कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।  
 वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०  
 प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।  
 मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१  
 कण्व उवाच ।  
 मातलिं प्रीतिमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।  
 निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२  
 नारद उवाच ।  
 ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराद ।  
 आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३  
 एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।  
 नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४  
 ततोऽब्रवीत्प्रीतिमना मातलिर्नारदं वचः ।  
 एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५  
 क्रियतामत्र यत्नो वै प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।  
 असौ नागाय वै दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

### चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

नारदेन आर्यकंप्रति पौत्रार्थं मातलिकन्यापरिग्रहचोदनम् ॥ १ ॥ आर्यकेण नारदंप्रति सुमुखजनकं भक्षितवता  
 वैनतेयेन मासान्तरे सुमुखभक्षणप्रतिज्ञानिवेदनम् ॥ २ ॥ मातलिना तार्क्ष्यात्सुमुखरिरक्षया सुमुखनारदाभ्यां सह  
 शक्रसमीपगमनम् ॥ ३ ॥ नारदेन मातलिकार्यं विज्ञापितेन विष्णुना सुमुखाय अमृतवितरणाज्ञापनेपि इन्द्रेण अमृता-  
 प्रदानेनैव दीर्घायुर्दानम् ॥ ४ ॥ मातलिना सुमुखाय स्वकन्यां प्रदाय विवाहनिर्वर्तनम् ॥ ५ ॥

कण्व उवाच ।

मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमः ।

अब्रवीद्देवराजं तमार्यकं कुरुनन्दन ॥

मृतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।

शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्वली ॥ २

१ शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।

अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥	३	तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥	१७
अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।		कण्व उवाच ।	
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥	४	मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।	
अनेन विजितानश्चैर्दोर्भ्यां जयति वासवः ।		जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥	१८
अनेन बलभित्पूर्वं प्रहृते प्रहरत्युत ॥	५	सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।	
अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।		त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥	१९
सत्यशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥	६	शेषेणैवास्व कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।	
तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।		सुपर्णस्य विधाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥	२०
सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥	७	सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।	
यदि ते रोचते सम्यग्भुजगोत्तम मा चिरम् ।		कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजङ्गम् ॥	२१
क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥	८	‘कण्व उवाच ।	
यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।		आर्यकेणाभ्यनुज्ञाता गम्यतामिति भारत ।’	
कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥	९	ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।	
पौत्रस्यार्थं भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।		ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥	२२
सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥	१०	सङ्गत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।	
पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।		ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥	२३
बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥	११	वैशंपायन उवाच ।	
सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ।		ततः पुरन्दरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।	
अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।		अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥	२४
मातलिस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥	१२	मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।	
कण्व उवाच ।		लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥	२५
स तु दीनः प्रहृष्टश्च ग्राह नारदमार्यकः ।		पुरन्दरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।	
त्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥	१३	विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥	२६
आर्यक उवाच ।		विष्णुरुवाच ।	
मन्ये नैतद्बहुमतं महर्षे वचनं तव ।		ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये ।	
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ।		त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥	२७
कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ॥	१४	प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।	
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।		न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥	२८
भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥	१५	लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संवभूव ह ।	
पुनरेव च तनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।		कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥	२९
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥	१६	नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।	
ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।		अभिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥	३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

## पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

सुमुखाय आयुर्दानश्रवणकुपितेन गरुडेन इन्द्रोपेन्द्रावभ्येत्य दर्पोक्तिः ॥ १ ॥ उपेन्द्रेण तार्क्ष्यदर्पविमोक्षणाय तदंसे  
स्वदक्षबाहुविक्षेपे तद्रहनाक्षमेण तेन तत्क्षमापनम् ॥ २ ॥ कण्वेन सुयोधनंप्रति गरुडनिदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं गर्वपरिहारेण  
पाण्डवैः सह शमविधानम् ॥ ३ ॥ दुर्योधनेन ऊरुताडनपूर्वकं कण्वोपहासे तेन तं प्रति तव ऊरावेव मृत्युर्भविष्यतीति  
शापदानम् ॥ ४ ॥

कण्व उवाच ।

गरुडस्तत्र शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।

आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १

पक्षवातेन महता रुद्धा त्रिभुवनं खगः ।

सुपर्णः परमकुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २

गरुड उवाच ।

भगवन्किमवज्ञानाद्बुद्धिः प्रतिहता मम ।

कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३

निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।

आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४

वृत्तश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।

अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५

एतस्मिंस्तु तथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।

क्रीडासे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६

सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।

ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७

‘कण्व उवाच ।

श्रुत्वा सुपर्णवचनं सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।

त्यक्त्वा रूपं विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ।

गत्वा विष्णुसमीपं तु पादपीठं समाश्लिषत् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

न मत्कृतं वैनतेय न मां क्रोद्धुं त्वमर्हसि ।

दत्ताभयः स सुमुखो विष्णुना प्रभविष्णुना ।

श्रुत्वा पुरन्दरेणोक्तमुवाच विनतासुतः ॥ ९

एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।

त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ १०

त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।

त्रैलोक्यराजराज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ११

ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।

अहमप्युत्सहे लोकान्समन्ताद्बोद्धुमोजसा ॥ १२

उद्यो० २२

असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।

मयाऽपि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ १३

श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्त्रात्रोचनामुखः ।

प्रक्षुतः कालकाक्षश्च मयाऽपि दितिजा हताः ॥ १४

यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।

वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १५

कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योस्ति बलवत्तरः ।

मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सवान्धवं ॥ १६

अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यपरोपितः ।

तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तथास्माच्च वासव ॥ १७

अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।

त्वमेषां किल सर्वेषां बलेन बलवत्तरः ॥ १८

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतकृमः ।

विमृश त्वं शनैस्तात कोऽन्वत्र बलवानिति ॥ १९

कण्व उवाच ।

स तस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योदकदाहणम् ।

अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ २०

गरुत्मन्मन्यसेत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।

अलमसत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ २१

त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।

अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २२

‘न त्वं वहसि मां दोभ्यां मोघं तव विकत्थनम्’

इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।

यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकत्थितम् ॥ २३

इत्युक्त्वा भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।

‘आरोपितं समुद्धोढुं भारं तं नाशकद्वलात् ।’

निपपात स भारार्तो विडलो नष्टचेतनः ॥ २४

यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।

एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥ २५

न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।

ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः॥२६  
 व्यात्तास्यः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।  
 मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २७  
 स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।  
 विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥२८  
 भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।  
 भुजेन खैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २९  
 क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।  
 बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ ३०  
 न हि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।  
 तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समं परैः ॥३१  
 कण्व उवाच ।  
 ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।  
 मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३२  
 पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।  
 ततः प्रभृति राजेन्द्र सहस्रपेण वर्तते ॥ ३३  
 एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागतः ।  
 गरुडो बलवान्नाजन्वैनतेयो महायशः ॥ ३४  
 कण्व उवाच ।

तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतान्नणे ।  
 नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३५  
 भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।  
 धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३६  
 विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।  
 एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः॥३७  
 तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।  
 वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३८  
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।  
 माहात्म्यस्य तदा विष्णोः सोऽयं चक्रगदाधरः॥  
 वैशंपायन उवाच ।  
 दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निश्चसन्भृकुटीमुखः ।  
 राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास खनवत्तदा ॥ ४०  
 कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।  
 ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ४१  
 यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।  
 तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४२  
 'ततः कण्वोऽब्रवीत्कुद्वो दुर्योधनमपण्डितम् ।  
 यस्मादूरुं ताडयसि ऊरौ मृत्युर्भविष्यति ॥' ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

### षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

निर्वन्धस्थानर्थहेतुतायां निदर्शनप्रदर्शनाय दुर्योधनं प्रति नारदेन गालवोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण गुरुदक्षिणानिपेधनेऽपि निर्वन्धकारिणं गालवं प्रति एकतश्श्यामकर्णश्चेताश्चशताष्टकानयननियोगः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।  
 अनर्थे जातनिर्वन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।  
 अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १  
 ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।  
 सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ २  
 कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।  
 सौहृदाद्वा सुहृत्स्त्रिगुणो भगवान्वा पितामहः ॥ ३  
 वैशंपायन उवाच ।  
 उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।

उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४  
 नारद उवाच ।  
 दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।  
 तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठते ॥ ५  
 श्रोतव्यमपि पश्यापि सुहृदां कुरुनन्दन ।  
 न कर्तव्यश्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि सुदारुणः ॥ ६  
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।  
 यथा निर्वन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७  
 विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।

परार्थं परस्वनिमित्तम् ॥ १ ॥ सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता ॥ ५ ॥ श्रोतव्यं श्रोतुं युक्तम् । निर्वन्धः सत्यपि बलव-

द्वाधके तत्रैवाग्रहः ॥ ६ ॥



अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८  
 सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।  
 बभूधुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ ९  
 विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरम् ।  
 परमानस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् ॥ १०  
 अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।  
 अथ गृह्णान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ ११  
 भुक्तं मे तिष्ठ तावच्चमित्युक्त्वा भगवानन्ययौ ।  
 विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२  
 भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना वै बाहुभ्यां संशितव्रतः ।  
 स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३  
 तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।  
 गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १४  
 अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।  
 वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५  
 स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।  
 तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६  
 प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।  
 भुक्त्वा प्रीतोऽसि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७  
 क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।

धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथाऽभवत् ॥ १८  
 विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।  
 शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ १९  
 अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गवालव ।  
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ॥ २०  
 प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ।  
 दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ॥ २१  
 दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिद्ध्यति मानद ।  
 दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण गुज्यते ॥ २२  
 स्वर्गे ऋतुफलं तद्वि दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।  
 किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३  
 स जानानस्तु भगवान्निखन्नं शुश्रूषणेन वै ।  
 विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २४  
 असकृद्गच्छगच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।  
 किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २५  
 निर्वन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।  
 किञ्चिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २६  
 एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।  
 अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरम् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

### सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

विश्वामित्रोऽकलक्षणाश्वाधिगमोपायापरिज्ञानेन शोचता गालवेन स्वार्थलाभाय श्रीविष्णूपासनम् ॥ १ ॥ सुहृदा गरुडेन गालवमुपगम्य स्वेन तस्याभिमतदेशप्रापणकथनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच ।  
 एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।  
 नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १  
 त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।  
 शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ।

न प्रत्यपालयत् अन्नसिद्धिपर्यन्तं न प्रतीक्षितवान् ॥ १० ॥ तेन वसिष्ठेन । उपागमत् वसिष्ठसमीपम् ॥ ११ ॥ मूर्ध्ना बाहुभ्यां च परिगृह्य । अभ्याशे समीपे आश्रमस्य ॥ १३ ॥ गौरवात् गुरुत्वात् । बहुमानात् लोकपूज्यत्वात् । हार्देन प्रीत्या ॥ १४ ॥ शुश्रूषया सेवया । भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन ॥ १९ ॥ गुरुकर्मणि

गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप मुयोधन ॥ २  
 कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः सञ्चयः कुतः ।  
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३  
 कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।  
 श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ४

ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तौ सत्याम् ॥ २१ ॥ अपवर्गेण फलप्राप्त्या ॥ २२ ॥ ऋतुफलं दक्षिणाप्रद एव प्राप्नोति । शान्तिः सर्वोपश्रव-  
 हारिणी ॥ २३ ॥ श्यामो हरितः । एकतः बहिःप्रदेशे एव  
 श्यामाः कर्णा येषां एकतः श्यामकर्णानाम् ॥ २७ ॥ षडधिक-  
 शततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥



अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।  
 गत्वाऽऽत्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ५  
 अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।  
 ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६  
 सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।  
 प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७  
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।  
 मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८  
 न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति सन्ततिः ।  
 नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९  
 कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।  
 अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०  
 न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।  
 पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११  
 सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।  
 गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

### अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

गालवंप्रति गरुडेन स्वेन तस्य पूर्वादिकप्रापणकथनपूर्वकं पूर्वदिग्गुणवर्णनम् ॥ १ ॥

सुपर्ण उवाच ।  
 अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालव ज्ञानयोनिना ।  
 ब्रूहि कामं तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १  
 पूर्वा वा दक्षिणां वाहमथवा पश्चिमां दिशम् ।  
 उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २  
 यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।  
 सविता यत्र सन्ध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ३  
 यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।  
 चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४  
 कृतं यतो हुतं हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।

परं परात् दूरादपि दूरम् । आत्मानं देहम् ॥ ५ ॥ अनीहया  
 अनुयमेन ॥ ६ ॥ ईप्सितं दास्यामीति विश्वासमुत्पाद्य ॥ ७ ॥  
 करिष्येतीति संघिरार्थः ॥ ८ ॥ अनृतस्य सत्यहीनस्य ॥ ९ ॥  
 तन्त्रणं कुटुम्बधारणम् ॥ ११ ॥ अत्राहमितिपदस्य द्विरावृत्ति-

सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ।  
 अर्थिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् ॥ ३  
 मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ।  
 अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।  
 विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ ४  
 भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।  
 प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययम् ॥ ५  
 एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।  
 दर्शयामास तं ग्राहं संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ ६  
 सहज्जवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।  
 ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ ७  
 विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।  
 पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ ८  
 स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।  
 देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ ९

एतद्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाऽध्वनः ॥ ५  
 अत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।  
 यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६  
 अदोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।  
 सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७  
 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।  
 यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृतासुरैः ॥ ८  
 अत एव च सर्वेषां पूर्वमाशां प्रचक्षते ।  
 पूर्वं सर्वाणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९  
 अत्र वेदाङ्गौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।

वैकुण्ठव्याददोषः ॥ १४ ॥ सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥  
 मतिर्बुद्धिः जाता प्राप्ता । चक्षुषी आज्यभागाख्ये अग्नीषोमदै-  
 वत्ये । धर्मस्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥ दाक्षायण्यः अदित्यादयः । प्रजाः लो-  
 कान् ॥ ६ ॥ पूर्वं पूर्वसंस्थानि । सुखमीप्सता सुखाद्यर्थिना ॥ ९ ॥

अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०  
अत्र दत्तानि सूर्येण यजुंषि द्विजसत्तम ।  
अत्र लब्धवरः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११  
अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।  
अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२  
अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।  
सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३  
ओङ्कारस्यात्र जायन्ते सृतयो दशतीर्दश ।  
पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमं स धूमपाः ॥ १४

प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।  
शक्रेण यज्ञभागार्थं दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५  
अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चामुराश्च ये ।  
उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्वन्ति विभावसुः ॥ १६  
एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च मुखस्य च ।  
एष पूर्वो दिशां भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि ॥ १७  
प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।  
ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

### नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

गरुडेन गालवं प्रति दक्षिणदिग्गुणवर्णनम् ॥ १ ॥

मुपर्ण उवाच ।  
इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।  
गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ १  
अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।  
अत्रोष्मपाणां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २  
अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।  
इज्यमानाः स लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३  
एतद्वितीयं देवस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।  
त्रुटिशो लवशश्चापि गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४  
अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।  
तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५  
अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निगद्यते ।  
गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणामवसायिनाम् ॥ ६  
एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।  
वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७

नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।  
सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८  
अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।  
गायन्ति गाथा गन्धर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९  
अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।  
गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०  
अत्र सार्वर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।  
मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११  
अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।  
रावणेन तपः कृत्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२  
अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमेयिवान् ।  
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३  
अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।  
अत्र वैतरणी नाम नदी वैतरणैर्वृता ॥ १४  
अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ।

यजुंषि दत्तानि याज्ञवल्क्यायेति शेषः ॥ ११ ॥ स्वां योनिं  
सोमाज्यपयआदिरूपं जलम् ॥ १२ ॥ पूर्वं मित्रावरुणयोर्ब्रह्मकाले ।  
पौराणस्य पुराणस्य स्वार्थं तद्वितः । निधनं निमिशापात्  
॥ १३ ॥ दशशतीशब्दस्य षष्ठोदरादिशकारलोपेन दशतीशब्दः  
सहस्रवाची । दशतीरित्यत्र वाछन्दसीति पूर्वसवर्णः । सृतयो मार्गाः  
॥ १४ ॥ तान् हन्ति तेषामायुरल्पीकरोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥  
अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

ऊष्मपाणां उष्णान्नभोजिनाम् ॥ २ ॥ विश्वे त्रयोदशमितो  
गणः ॥ ३ ॥ द्वितीयं देवस्य धर्मस्य द्वारम् ॥ ४ ॥ सार्वर्णिना म-  
नुना । मर्यादा सूर्यरथस्य ॥ ११ ॥ सर्वासवः सर्वेषां प्राणा अत्र  
प्राप्ताः सन्तः पुनः पञ्चधा गच्छन्ति देहं प्राप्नुवन्ति ।  
प्राणापानादिभेदेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वैतरणैः वैतरणीनदीसंज्ञकन-  
रकाहैः ॥ १४ ॥ सुखस्यान्तं नरकम् । दुःखस्यान्तं स्वर्गसुखम् ।

अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसं क्षरते पयः ॥ १५  
 काष्ठां चासाद्य वासिष्ठीं हिममुत्सृजते पुनः ।  
 अत्राहं गालव पुरा क्षुधाऽऽर्तः परिचिन्तयन् ॥ १६  
 लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ।  
 अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ॥ १७  
 विदुर्यं कपिलं देवं येनार्ताः सगरात्मजाः ।  
 अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १८

अधीत्य सकलान्वेदाँल्लेभिरे मोक्षमक्षयम् ।  
 अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९  
 तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ।  
 अत्र निर्याणकालेऽपि तमः संग्राप्यते महत् ॥ २०  
 अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ।  
 एष तस्यापि ते मार्गः परिचारस्य गालव ।  
 ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु चापराम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

### दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

गरुडेन गालवंप्रति पश्चिमदिग्गुणवर्णनम् ॥ १ ॥

मुपर्ण उवाच ।  
 इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।  
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १  
 अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयम् ।  
 पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २  
 यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।  
 कश्यपो भगवान्देवो वरुणं साभ्यषेचयत् ॥ ३  
 अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।  
 जायते तरुणः सोमः शुक्रस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४  
 अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।  
 निश्चसन्तो महावातैरर्दिताः सुषुप्तुर्द्विज ॥ ५  
 अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।  
 अस्तो नाम यतः सन्ध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६  
 अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।  
 जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ॥ ७  
 अत्र देवीं दितिं सुप्तमात्मप्रसवधारिणीम् ।  
 विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८

अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।  
 अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९  
 अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुरुहस्य च ।  
 उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०  
 अत्र मध्ये समुद्रस्य कवन्धः प्रतिदृश्यते ।  
 स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११  
 सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।  
 अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२  
 अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।  
 आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्यौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३  
 अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चापि गालव ।  
 आह्निकं चैव नैशं च दुःखं स्पर्शं विमुञ्चति ॥ १४  
 अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ।  
 अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ॥ १५  
 अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।  
 निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १६

आवृत्तः कर्कायनगतः । तदाहि वृष्टिर्भवति ॥ १५ ॥ वासिष्ठीं  
 काष्ठां उदीचीं वसिष्ठोपलक्षितसप्तर्षिभिरधिष्ठिताम् ॥ १६ ॥  
 निर्याणकाले मरणकाले । तमः आन्ध्यम् ॥ २० ॥ तस्य ते  
 तव परिचारस्य अन्वेषणस्य ॥ २१ ॥ नवाधिकशततमोऽ  
 ध्यायः ॥ १०९ ॥

गोपतेः दिक्पालस्य ॥ १ ॥ अहः पश्चाद्भागे गाः रश्मीन्  
 विसर्जयति । अतएव पश्चिमा ॥ २ ॥ पश्चात्कृताः वेगेन पृष्ठतः

कृताः ॥ ५ ॥ मन्दरं समुद्रे मग्नम् । एतेन हिमवन्मूलस्य समुद्रज-  
 लस्य चाप्रमेयत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥ काञ्चनमयानि अम्बुरुहाणि यत्र  
 तस्य उदधेः समुद्रतुल्यस्य सरसः ॥ १० ॥ सुवर्णशिरसो मुनेः ।  
 हरिरोम्णः अपलितस्य निलयतरुणस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ हरिमे-  
 धसो मुनेः कुमारी । तिष्ठतिष्ठेति सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥  
 वाय्वादयोऽत्र दुःखदं शीतोष्णसर्शं विमुञ्चन्ति । सदा सुखसं-  
 स्पर्श एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ सोमसंयोगयोगतः सोमसंयोगसद-

अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।  
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणालये ॥ १७  
अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।  
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् १८

अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।  
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९  
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।  
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुवर्तनि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

### एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

गरुडेन गालवंप्रति उत्तरदिगनुवर्णनपूर्वकं अभिमतदिगभिगमनाय स्वपृष्ठाधिरोहणविधानम् ॥ १ ॥

सुपर्ण उवाच ।  
यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निश्रेयसोऽश्नुते ।  
अस्मादुत्तारणवलादुत्तरेत्युच्यते द्विज ॥ १  
उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।  
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः २  
अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।  
नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्मो वसते जनः ३  
अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।  
वदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४  
अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।  
'प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५  
न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ।  
गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ॥ ६  
अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।  
सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ॥ ७  
अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यपिच्यत ।  
अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्युताम् ॥ ८  
प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ।  
अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥ ९  
अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संवभुः ।  
अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ॥ १०

आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ।  
अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ॥ ११  
अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ।  
अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते ॥ १२  
शाद्वलं कदलीस्कन्धमत्र सन्तानका नगाः ।  
अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां खैरचारिणाम् ॥ १३  
विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ।  
अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ॥ १४  
अत्र तिष्ठति वै रात्रिन्दिवाप्यत्रावतिष्ठते ।  
अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ॥ १५  
ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ।  
अत्र गङ्गामहाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तम ॥ १६  
धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ।  
न तेषां ज्ञायते मूर्तिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ॥ १७  
परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ।  
यथायथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ॥ १८  
तथातथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ।  
नैतत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ॥ १९  
ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ।  
अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ॥ २०  
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ।

शाद्योगात् ॥ १६ ॥ स्रवन्तीनां नदीनाम् । सागरस्य उदयः पूर्ति-  
र्थेन तादृशः प्रभवनः ॥ १७ ॥ दिग्द्वारेण संक्षेपप्रकारेण ॥ २० ॥  
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

यस्मादिति । उत्तरेण पथा गतानां हि पापनाशः स्वर्गप्रा-  
प्तिश्च भवतीति योगादुत्तरा उत्कृष्टतरा इयं दिगित्यर्थः ॥ १ ॥  
परिवापस्य स्थानस्य । दिग्भ्यामुपलक्षितः ॥ २ ॥ अविधेयात्मा

अजितचित्तः ॥ ३ ॥ प्रकृत्या पुरुषस्तार्धं इत्यारभ्य एकः  
पश्यति मायया इतिपर्यन्तं सार्धंश्लोकद्वयं दाक्षिणात्येषु बहुषु  
कोशेषु न दृश्यते । झ.पुस्तकएव वर्तते । प्रकृत्या उमया ॥ ५ ॥  
सहस्रशिरसइत्यकारन्तः शब्दः ॥ ७ ॥ मूर्तिः पिण्डः । आकृतिः  
संस्थानविशेषः ॥ १७ ॥ परिवर्तसहस्राणि चतुर्युगसहस्राणि ।  
तस्मात् हिमस्थानात् ॥ १८ ॥ प्रविलीयति हिमेन नश्यति  
॥ १९ ॥ ऐलविलस्य कुबेरस्य ॥ २० ॥

अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥ २१  
 त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मवृत्तरां दिशमाश्रितम् ।  
 अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ॥ २२  
 उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ।  
 जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ॥ २३  
 साक्षाद्भैरवतः पुण्यो विमलः कनकाकरः ।  
 ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ॥ २४  
 वत्रे धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः ।

अत्र नित्यं दिशांपालाः सायंप्रातर्द्विजर्षभ ॥ २५  
 कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ।  
 एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ॥ २६  
 उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ।  
 एता विस्तरशस्तात तव सङ्कीर्तिता दिशः ॥ २७  
 चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ।  
 उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।  
 पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मन्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

### द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

गरुडवेगमसहमानेन गालवेन गुरुदक्षिणानर्पणेनैव स्वप्राणविमोक्षणशङ्कया परिशोचनम् ॥ १ ॥ गरुडेन गालवंप्रति प्रागेवाभिमतानिवेदनेन अकौशलाभिलपनपूर्वकं रूपभाचले विश्रम्य पुनर्निवर्तनकीर्तनम् ॥ २ ॥

गालव उवाच ।  
 गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।  
 नय मां ताक्ष्यं पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १  
 पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।  
 देवतानां हि सान्निध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २  
 अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।  
 इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्देवतैरहम् ।  
 भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३  
 नारद उवाच ।  
 तमाह विनतामसुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।  
 आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४  
 गालव उवाच ।  
 क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।  
 भास्करस्येव पूर्वाङ्गे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५  
 पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।  
 प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६  
 ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।  
 आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७

समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।  
 वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८  
 तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तथा तिमितिमिङ्गिलान् ।  
 नागाश्चनरवक्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९  
 महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरे कृते ।  
 न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् १०  
 शनैः स तु भवान्यातु ब्रह्मवध्यामनुसरन् ।  
 न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११  
 तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये ।  
 मणी व जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२  
 शरीरं तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।  
 पदेपदे तु पश्यामि शरीरादग्निमुत्थितम् ॥ १३  
 स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।  
 तन्नियच्छ महावेगं गमने विनतात्मज ॥ १४  
 न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पन्नगाशन ।  
 संनिवर्त महाभाग न वेगं विषहामि ते ॥ १५  
 गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।  
 एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६

उशीरबीजे स्थाने ॥ २३ ॥ कनकाकरः जीमूतस्य उप समीपे तस्थे प्रकाशं गतः । प्रकाशनस्थेयाह्वययोश्चेति तद् ॥ २४ ॥ वत्रे ब्राह्मणेभ्यः । मन्नामकमेतदस्त्विति ॥ २५ ॥ उत्तरा उत्क-

ष्टतरा ॥ २६ ॥ एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

मणी वेति इवार्थे वशब्दः ॥ १२ ॥ निर्वाप्य मन्दीकृत्य ॥ १४ ॥ संनिवर्त निवर्तस्व ॥ १५ ॥



तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।  
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयाऽऽत्मनः १७  
नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।  
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८  
नारद उवाच ।  
एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।  
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९

नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।  
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः २०  
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।  
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१  
तदेव ऋषभो नाम पर्वतः सागरान्तिके ।  
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भानुपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

### त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

ऋषभगिरिशृङ्गमुपगतयोः गरुडगालवयोः तत्र शाण्डिलीनामकब्राह्मणीदर्शनम् ॥ १ ॥ तद्दत्तान्नमुपभुज्य विश्रमाय  
तत्र शयनम् ॥ २ ॥ सुसोत्थितं शिथिलपक्षबन्धं ताक्ष्यमभिवीक्ष्य गालवेन तंप्रति तत्कारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ सुपर्णेन  
ब्राह्मण्याः विष्णवाद्यन्यतमसमीपप्रापणानुचिन्तनस्य स्वानर्थप्राप्तिकारणत्वकथनपूर्वकं तांप्रति क्षमापनम् ॥ ४ ॥ तत्प्रसादा-  
धिगतपक्षबलेन सुपर्णेन सह गच्छतो गालवस्य मध्येमार्गं यदृच्छोपागतेन विश्वामित्रेण पुनरश्वानयनचोदनम् ॥ ५ ॥

नारद उवाच ।  
ऋषभस्य ततः शृङ्गं निपत्य द्विजपक्षिणौ ।  
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् १  
अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।  
तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे सन्निपीदतुः ॥ २  
सिद्धमन्नं तया दत्तं बलिमन्त्रोपवृंहितम् ।  
भुक्त्वा तृप्ताबुभौ भूमौ सुप्तौ तावनुमोहितौ ॥ ३  
मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।  
'तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं तापसीं ब्रह्मचारिणीम् ॥ ४  
ग्रहीतुं हि मनश्चक्रे रूपात्साक्षादिव श्रियम् ।'  
अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ५  
मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।  
गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विमनाः पर्यपृच्छत ॥ ६  
किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।  
वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ७  
किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।  
न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ८  
सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।  
इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ९

यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।  
यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ १०  
सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।  
मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ ११  
तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।  
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ १२  
सा तौ तदाऽब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।  
न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णं त्यज संभ्रमम् ॥ १३  
निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।  
लोकेभ्यः सपदि भ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १४  
हीनयाऽलक्षणैः सर्वैस्तथाऽनिन्दितया मया ।  
आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १५  
आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् ।  
आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्यलक्षणम् ॥ १६  
तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।  
न च ते गर्हणीयाऽहं गर्हितव्याः स्त्रियः कश्चित् ॥ १७  
'यदि त्वमात्मनो ह्यर्थे मां चैवादातुमिच्छसि ।  
तदेव नष्टदेहस्तु स्या वै त्वं पन्नगाशन ॥ १८  
तस्यैव हि प्रसादेन देवदेवस्य चिन्तनात् ।

योत्मानं संधिरार्पः । कृत्रिमः स्वेच्छासंपाद्यः । कालो मृत्युः  
॥ २० ॥ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

भ्रष्टतनूजं छिन्नपक्षमङ्गं यस्य तं भ्रष्टतनूजाङ्गम् ॥ ५ ॥ व्य-  
भिचारो धर्मातिक्रमः ॥ ८ ॥ शोचता कथमित्यमत्र वसतीति ॥ ११ ॥



त्वं तु साङ्गस्तु सञ्जातः पुनरेव भविष्यसि ॥' १९

भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।

नारद उवाच ।

बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ २०

अनुज्ञातस्तु शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।

नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरङ्गमान् ॥ २१

विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितः ।

उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य सन्निधौ ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

### चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

गालवानुगतेन गरुडेन ययातिंगत्वा गालववृत्तान्तकथनपूर्वकं धनयाचनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।

निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना शोधितं तथा ।

यस्माद्विरष्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १

धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।

तदेतन्निष्ठेषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुके धनपतौ तथा ।

मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३

अजैकपादहिर्बुध्न्यौ रक्ष्येते धनदेन च ।

एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ।

ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ॥ ४

स त्वं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजम् ।

अपीढ्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५

अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।

अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ६

ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।

स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७

विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।

द्रविणवत्तरौ बलवत्तरौ ॥ २० ॥ अपवर्गस्य फलप्राप्तेः ॥ २३ ॥

निशाम्यतां विचार्यताम् ॥ २४ ॥ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

द्विर्द्विः वह्निश्चदधटकवर्णलोपादिना हिशब्दस्य निष्पन्न-

त्वात् । एवं रमणीयशब्दनिष्पन्नरशब्दवाच्यो वायुः क्रमेण

ताभ्यां जातत्वाच्छोधितत्वाच्च हिरण्यमित्युच्यते । यस्माच्च सर्वं

यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।

तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ २३

प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।

यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निशाम्यताम् ॥ २४

सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ।

प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २५

तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।

नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयाऽऽसितुम् ॥ २६

एवं गुरुधनं विद्वन्दानेनैव विशोधय ॥ ८

तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।

प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९

प्रतिगृह्य च सत्कारैरर्घ्यपाद्यादिकं वरम् ।

पृष्ठश्चागमने हेतुमुवाच विनतामुतः ॥ १०

अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।

विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्रर्षण्ययुतशो नृप ॥ ११

सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।

तमाह भगवान्किं ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२

असकृत्तेन चोक्तेन किंचिदागतमन्युना ।

अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३

एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४

गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।

इत्येवमाह सक्त्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५

सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।

अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६

प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।

जगत् हिरण्यं हिरण्यप्रधानकं तेन च हिरण्यमित्युच्यते

इत्यर्थः । हिरण्यस्य हितत्वाद्रमणीयत्वाच्च जगत्पतिप्राधान्यम्

॥ १ ॥ धत्ते पुष्पाति । धारयते जीवयति ॥ २ ॥ प्रोष्ठपदाभ्याम् ।

तस्मिन्नक्षत्रद्वये शुके शुक्रवासरे तद्योगे सति धनपतौ कुबेरस्य

वृद्धार्थम् ॥ ३ ॥ याच याचस्व ॥ ५ ॥ विशोधय परिहर ॥ ८ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

कृत्वाऽऽपवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७  
तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।  
स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १८  
यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्तीह नरेश्वर ।

तावन्तो वाजिनो लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ १९  
पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।  
शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

### पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

व्ययितवित्तेन ययातिना धनप्रतिनिधितया माधवीनामकत्वकन्यकासमर्पणम् ॥ १ ॥ गरुडेन समधिगततुरगाधि-  
गमोपायं गालवमापृच्छथ स्वगृहगमनम् ॥ २ ॥ गालवेन सह कन्यया हर्यश्चनामकनृपसमीपमुपेत्य शुल्कार्पणेन कन्या-  
कलत्रीकरणकथनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।  
एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।  
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १  
यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।  
ययातिः सर्वकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २  
दृष्ट्वा प्रियसखं ताक्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।  
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ३  
अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।  
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतां बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४  
अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।  
अद्यायं तारितो देशो मम ताक्ष्यं त्वयाऽनघ ॥ ५  
वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।  
न तथा वित्तवानसि क्षीणं वित्तं च मे सखे ॥ ६  
न च शक्तोऽसि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।  
न चाशामस्य विपर्वितथीकर्तुमुत्सहे ॥ ७  
पुत्रीं दास्यामि यत्कार्यमियं संपादयिष्यति ।  
अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८  
नातः परं वैनतेय किञ्चित्पापिष्ठमुच्यते ।  
यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९  
हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।  
हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतो हितम् ॥ १०  
तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।  
'माधवी नाम ताक्ष्येयं सर्वधर्मप्रदायिनी ॥' ११

इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ।  
सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।  
काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२  
अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।  
किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३  
स भवान्प्रतिगृह्णातु ममैतां माधवीं सुताम् ।  
अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४  
'स तस्य वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।'  
प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।  
पुनर्दक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५  
उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।  
उक्त्वा गालवमापृच्छथ जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६  
गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।  
चिन्तयानः क्षमं दाने राजानं शुल्कतोऽगमत् ॥ १७  
सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्च राजसत्तमम् ।  
अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८  
कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।  
प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९  
तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्च गालवोऽब्रवीत् ।  
कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥ २०  
इयं शुल्केन भार्यार्थं हर्यश्च प्रतिगृह्यताम् ।  
शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यताम् २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

## षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

हर्यश्चपृष्टेन गालवेन तं प्रति शुल्कनिवेदनम् ॥ १ ॥ हर्यश्चेन गालवंप्रति स्वस्याश्वशतद्वयवत्तया वरदाने सति एका-  
पत्योत्पादनेन पुनः कन्याविसर्जनोक्तिः ॥ २ ॥ माधव्या गालवंप्रति स्वस्य प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते पुनः पुनः कन्यात्वसं-  
पादकविप्रवरप्राप्तिकथनम् ॥ ३ ॥ हर्यश्चेन शुक्रदानेन तस्यां वसुमनोनामकपुत्रोत्पादनम् ॥ ४ ॥ हर्यश्चेन कालान्तरे  
समागताय गालवाय पुनर्माधवीप्रत्यर्पणम् ॥ ५ ॥ गालवेन कामतः पुनः कन्यात्वमुपगतया तथा सह दिवोदाससमी-  
पगमनम् ॥ ६ ॥

नारद उवाच ।

हर्यश्चस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।  
दीर्घमुष्णं च निश्चस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १  
उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु पञ्चसु ।  
गम्भीरा त्रिषु चाङ्गेषु इयं रक्ता च पञ्चसु ॥ २  
'श्रोण्यौ ललाटमूरू च घ्राणं चेति षडुन्नतम् ।  
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः ॥ ३  
स्वरः सत्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रचक्षते ।  
पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तौ च नखानि च ॥ ४  
पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।  
सप्तरक्तं त्रिविस्तीर्णं त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥ ५  
पञ्चैव दीर्घा हनुलोचनानि  
बाहूरुनासाश्च सुखप्रदानि ।  
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठे  
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥ ६  
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशा  
स्त्वक्चैव वै कररुहाश्च न दुःखितानाम् ।  
वक्षोऽथ कक्षो नखनासिकास्यु-  
रंसत्रिकं चेति षडुन्नतानि ॥ ७  
नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा  
रक्ता नखाश्च खलु सर्वसुखावहानि ॥ ८  
बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।  
बहुलक्षणसंपन्ना बहुकल्याणधारिणी ॥ ९  
समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।  
ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ १०  
गालव उवाच ।  
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे ।

हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ११  
ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।  
अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ १२  
नारद उवाच ।  
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्चः काममोहितः ।  
उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ १३  
द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।  
एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ १४  
सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।  
अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ १५  
एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।  
मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १६  
प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।  
स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ १७  
नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।  
भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १८  
क्रियतामुपसंहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।  
एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १९  
एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।  
हर्यश्चं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०  
इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्च प्रतिगृह्यताम् ।  
चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ २१  
नारद उवाच ।  
प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।  
समये देशकाले च लब्धवान्मुत्तमीप्सितम् ॥ २२  
ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।  
वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ २३

बहुभिर्देवैरसुरैश्च आलोकयितुं योग्या बहुदेवासुरालोका ।  
गन्धर्वाणां दर्शनं शान्नं गीतादिविद्या यस्यां सा तथा ॥ ९ ॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

अथ काले पुनर्धर्मान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।  
 उपसङ्गम्य चोवाच हर्यश्चं प्रीतमानसम् ॥ २४  
 जातो नृप सुतस्तेऽयं बालो भास्करसंनिभः ।  
 कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ शुल्कार्थमपरं नृपम् ॥ २५  
 नारद उवाच ।  
 हर्यश्चः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।

दुर्लभत्वाद्वयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २६  
 माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्यनृपश्रियम् ।  
 कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २७  
 त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।  
 प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

### सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

गालवेन दिवोदासंप्रति स्वागमनकारणकथनम् ॥ १ ॥ तेन स्वस्याप्यश्वशतद्वयवत्त्वेन एकपुत्रोत्पादनकथनम् ॥ २ ॥  
 तथा शुल्कदानेन तस्यां प्रतर्दनाख्यसुतमुत्पाद्य कालान्तरागताय गालवाय माधवीप्रत्यर्पणम् ॥ ३ ॥

गालव उवाच ।  
 महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।  
 दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १  
 तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।  
 धार्मिकः संयमे युक्तः सत्ये चैव जनेश्वरः ॥ २  
 नारद उवाच ।  
 तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।  
 गालवः प्रसवस्यार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् । ३  
 दिवोदास उवाच ।  
 श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।  
 काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसत्तम ॥ ४  
 एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।  
 मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५  
 स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।  
 अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६  
 नारद उवाच ।  
 तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।  
 विधिपूर्वां च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ७  
 रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।  
 स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शाच्यां च वासवः ८  
 यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।  
 वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९

यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।  
 यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०  
 अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।  
 च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः सन्ध्यया यथा ११  
 अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।  
 यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा १२  
 रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।  
 बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वणा ॥ १३  
 यथा भूम्यां भूमिपतिर्वृश्चयां च पुरुरवाः ।  
 ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः १४  
 शकुन्तलायां दुष्यन्तो धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः ।  
 दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्यां च नारदः ॥ १५  
 जरत्कारुर्जरत्कावीं पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया ।  
 मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ॥ १६  
 वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्यां च धनञ्जयः ।  
 वैदेह्यां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः १७  
 तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।  
 माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १८  
 अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।  
 समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १९  
 निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।  
 यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ २०

नारद उवाच ।

दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

### अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

गालवेन पुनः कन्यात्वमुपगतया माधव्या सह उशीनरनृपं गत्वा स्वागमनकारणकथनम् ॥ १ ॥ तेनाप्यश्वशतद्वयदानेन माधव्यां शिविनामकतनयोत्पादनम् ॥ २ ॥ कालान्तरे उशीनरान्माधवीमादाय गच्छतो गालवस्य मध्येमार्गं गरुडेन समागमः ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।

तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।

माधवी गालवं विप्रमभ्ययात्सत्यसङ्गरा ॥ १

गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।

जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २

तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।

इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३

अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।

सोमार्कप्रतिसङ्काशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४

शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५

गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे ।

यदि शक्यं महाराज क्रियतामविचारितम् ॥ ६

अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।

पितृपुत्रपुत्रेण त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७

न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।

न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८

एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।

उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९

श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।

विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवर्णं हि मनो मम ॥ १०

शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।

इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११

अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।

पुत्रवद्भिर्गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२

मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।

पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३

कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।

न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४

सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।

कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५

तथा तु बहुधा कन्यामुक्तवन्तं नराधिपम् ।

उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६

उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।

रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।

उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८

हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।

वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९

ततोऽस्य समये यज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।

शिविर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २०

उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।

कन्यां प्रयातस्तां राजन्दष्टवान्विनतात्मजम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

## एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

गालवेन गरुडप्रत्यश्चानां शतद्वयन्यूनताकथनम् ॥ १ ॥ गरुडेन तस्य दुर्लभत्वकथनपूर्वकं तत्प्रतिनिधितया माध-  
व्याएव दानकथनम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेण गालवदत्तायां माधव्यां अष्टकाख्यपुत्रमुत्पाद्य तस्याः पुनर्गालवे प्रत्यर्पणम् ॥ ३ ॥  
गालवेन पुनर्ययातये माधवीप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

गालवं वैनतेयोऽथ ग्रहसन्निदमब्रवीत् ।  
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १ ॥  
गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।  
चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २ ॥  
सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं वदतां वरः ।  
प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ ३ ॥  
पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।  
भार्यार्थं वरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४ ॥  
एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।  
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५ ॥  
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।  
अश्वतीर्थे हयैर्लुब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ६ ॥  
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।  
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्ते तैः पार्थिवैस्तदा ७ ॥  
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।  
नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्नितस्ततः ॥ ८ ॥  
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ।  
इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ॥ ९ ॥  
विश्वामित्राय धर्मात्मन्पङ्क्तिरश्वशतैः सह ।  
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ १० ॥  
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।  
आदायाश्चांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११ ॥  
अश्वानां काङ्क्षितार्थानां पडिमानि शतानि वै ।  
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥

अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।  
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तमम् ॥ १३ ॥  
पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।  
भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखम् ॥ १४ ॥  
विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।  
कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥  
किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।  
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १६ ॥  
प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।  
अश्वाश्चाश्रममासाद्य चरन्तु मम सर्वशः ॥ १७ ॥  
नारद उवाच ।  
स तथा रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।  
आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८ ॥  
जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महामुनिः ।  
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥  
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।  
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोपि वनं ययौ २० ॥  
गालवोपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।  
मनसाऽतिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥  
जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथाऽपरः ।  
सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथाऽपरः ॥ २२ ॥  
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।  
चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाहं सुमध्यमे ॥ २३ ॥  
नारद उवाच ।  
गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।  
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥



### विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

ययातिना माधव्याः गङ्गायमुनासङ्गमदेशे स्वयंवरोद्घोषणेन यक्षगन्धर्वादीनां तत्रागमनम् ॥ १ ॥ माधव्या तु सर्ववरानतिक्रम्य वनमध्ये तपश्चरणम् ॥ २ ॥ कालान्तरे स्वर्गे गतस्य ययातेः बहुवर्षसहस्रावसाने सदसि देवर्ष्याद्यवमानेन सद्यस्तेजोहानिः ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।

स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।  
 उपगम्याश्रमपदं गङ्गायामुनसङ्गमे ॥ १ ॥  
 गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।  
 पूर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ २ ॥  
 नागयक्षमनुष्याणां गन्धर्वमृगपक्षिणाम् ।  
 शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३ ॥  
 नानापुरुषदेश्यानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।  
 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४ ॥  
 निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।  
 वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान्वरं वृतवती वनम् ॥ ५ ॥  
 अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्य च बन्धुषु ।  
 उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६ ॥  
 उपवासैश्च विविधैर्दक्षाभिर्नियमैस्तथा ।  
 आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७ ॥  
 वैदूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।  
 चरन्ती श्लक्ष्णशष्पाणि तित्कानि मधुराणि च ॥ ८ ॥  
 स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।  
 पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९ ॥  
 वनेषु मृगराजेषु व्याघ्रविप्रोषितेषु च ।  
 दावाग्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १० ॥  
 चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।  
 चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृतम् ॥ ११ ॥

ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।  
 बहुवर्षसहस्रायुर्युज्ये कालधर्मणा ॥ १२ ॥  
 पूर्यदुश्च द्वौ वंशे वर्धमानौ नरोत्तमौ ।  
 ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥ १३ ॥  
 महीपते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।  
 महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गायफलभुग्विभुः ॥ १४ ॥  
 बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।  
 राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५ ॥  
 अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।  
 ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६ ॥  
 ततस्तं वुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।  
 ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥  
 विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ।  
 कोऽन्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८ ॥  
 कर्मणा केनसिद्धोऽयं क्व वाऽनेन तपश्चितम् ।  
 कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९ ॥  
 एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः ।  
 दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २० ॥  
 विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।  
 पृष्ट्वा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाऽब्रुवन् ॥ २१ ॥  
 सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।  
 स मुहूर्तादथ नृपो हतौजाश्चाभवत्तदा ॥ २२ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

स तु राजा आश्रमपदमुपगम्य कर्तुकामः अभूदिति शेषः  
 ॥ १ ॥ पर्यधावतां वरान्वेषणायेत्यर्थः ॥ २ ॥ वनं वनवासम्  
 ॥ ५ ॥ व्याघ्राणां विप्रोषितं पर्यटनं येषु ॥ १० ॥ कालध-

र्मणा मृत्युना ॥ १२ ॥ नाहुषः ययातिः ॥ १३ ॥ विंशत्य-  
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

## एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

ययातिप्रति इन्द्रदूतेन पतेत्युक्तिः ॥ १ ॥ ययातेः सत्सु पतेयमिति स्वप्रार्थितेन्द्रवरेण नैमिषे यजतां स्वदौहित्राणां मध्ये भुवंप्रति पतनम् ॥ २ ॥ ययातिना तैः प्रदित्सितसुकृतफलप्रतिग्रहानभिरोचनम् ॥ ३ ॥ तत्रागतया माधव्या तेषां तदौहि-  
त्रतामभिधाय ययातये तेभ्यः सुकृतफलप्रदापनपूर्वकं स्वसुकृतफलार्धदानम् ॥ ४ ॥ गालवेन स्वतपोष्टमांशफलदानम् ॥ ५ ॥

नारद उवाच ।

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।  
कम्पितेनेव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १  
म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।  
विधूर्णन्स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाभ्रवरः ॥ २  
अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनःपुनः ।  
शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३  
किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।  
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४  
ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।  
अपश्यन्त निरालम्बं तं ययातिं परिच्युतम् ॥ ५  
अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।  
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६  
अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।  
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७  
न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ।  
पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्ता नहुषात्मजः ॥ ८  
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ।  
एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ॥ ९  
चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात ह ।  
प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनरोऽष्टकः ॥ १०  
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ।  
तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ ११  
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ।  
भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीमिव ।  
गङ्गां गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२  
श्रीमत्स्ववभृथाभ्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।  
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु सः ॥ १३  
चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ।

पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसङ्क्षये ॥ १४  
तमाहुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिव श्रिया ।  
को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५  
यक्षो वाऽप्यथवा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।  
न हि मानुषरूपोसि कोवार्थः काङ्क्षयतेत्तया ॥ १६  
ययातिरुवाच ।  
ययातिरसि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।  
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७  
राजान ऊचुः ।  
सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।  
सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८  
ययातिरुवाच ।  
नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽहम् ।  
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९  
नारद उवाच ।  
एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।  
माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०  
किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शासनं तव ।  
आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१  
नारद उवाच ।  
तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।  
पितरं समुपागच्छद्ययातिं सा ववन्द च ॥ २२  
स्पृष्ट्वा मूर्धनि तान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।  
दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ॥ २३  
इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ।  
अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ॥ २४  
मयाऽप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ।  
यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ॥ २५  
तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ।

नारद उवाच ।

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ॥ २६  
अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ।  
उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मेदिनीम् ।  
मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ २७  
'राजान ऊचुः ।

राजधर्मगुणोपेताः सत्यधर्मगुणान्विताः ।  
दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिव ॥ २८  
नारद उवाच ।  
अथाकस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।  
तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

### द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

स्वदौहित्रादिदत्तपुण्यफलप्रभावेण पुनर्ययातेः स्वर्गगमनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुङ्गवः ।  
समारोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।  
ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १  
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।  
दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २  
ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ॥  
ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३  
प्राप्तवानसि यल्लोके सर्ववर्णेष्वर्हया ।  
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४  
यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।  
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५  
ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुङ्गवः ।  
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६  
प्राप्तवानसि यल्लोके क्षत्रवंशोद्भवं यशः ।  
वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ।  
यथा धर्मं रतिर्नित्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ ७  
शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।  
यथा बालेषु नारीषु वैवाह्येषु तथैव च ॥ ८  
सङ्गरेषु निपातेषु तथा तद्व्यसनेषु च ।  
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ९

यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कामसुखानि च ।  
त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०  
यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।  
प्रीतः शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११  
अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।  
अनेकशतयज्वानं नाहुषं प्राह धर्मवित् ॥ १२  
शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्चरिताः प्रभो ।  
क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १३  
न मे रत्नानि न धनं न तथाऽन्ये परिच्छदाः ।  
क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४  
नारद उवाच ।  
यथायथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।  
तथतथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५  
एवं सर्वे समस्तैस्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।  
ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ १६  
दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।  
चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।  
मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७  
राजान ऊचुः ।  
राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।  
दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिव ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

## त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

स्वर्गे ययातिप्रश्नानुरोधेन पितामहेन तत्पतनकारणकथनम् ॥ १ ॥ नारदेन ययात्युपाख्यानोपसंहारपूर्वकं दुर्योधनप्रति  
गालवययातिदृष्टान्तप्रदर्शनेन निर्वन्धाभिमानत्यागपूर्वकं पाण्डवैः सन्धिकरणविधानम् ॥ २ ॥

नारद उवाच ।

सञ्जिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।  
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १  
अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।  
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २  
अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।  
कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३  
उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।  
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ४  
अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।  
अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५  
प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।  
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्त्पर्षयन्निव ॥ ६  
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।  
अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ॥ ७  
पुनस्त्वयैव राजर्षे स्वकृतेन विधातितम् ।  
आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८  
येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञातोसि पातितः ।  
प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९  
स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।  
अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ १०  
ययातिरुवाच ।

भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि ।  
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ ११  
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।  
अनेकक्रतुदानौघैरार्जितं मे महत्फलम् ॥ १२  
कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनासि पातितः ।  
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्मितान् ।  
कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ॥ १३

स्वकृतेन सम्यक्संपादितेन कर्मणा । मया समोऽन्यो  
नास्तीति वाक्प्रयोगेण । तमसा क्रोधेन ॥ ८ ॥ प्रधारितं

पितामह उवाच ।

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।  
अनेकक्रतुदानौघैर्यच्चयोपार्जितं फलम् ॥ १४  
तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।  
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १५  
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।  
न शास्त्रेन न मायाभिलोको भवति शाश्वतः ॥ १६  
नावमान्यास्त्वया राजन्नधमोत्कृष्टमध्यमाः ।  
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति शमः क्वचित् ॥ १७  
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।  
विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १८  
नारद उवाच ।  
एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।  
निर्वध्नताऽतिमात्रं च गालवेन महीपते ॥ १९  
श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमिच्छताम् ।  
न कर्तव्यो हि निर्वन्धो निर्वन्धो हि क्षयोदयः ॥ २०  
तस्माच्चमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।  
सन्धत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २१  
स भवान्सुहृदां पथ्यं वचो गृह्णातु माऽनृतम् ।  
समर्थैर्विग्रहं कृत्वा विषमस्थो भविष्यसि ॥ २२

ददाति यत्पार्थिव यत्करोति

यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो

नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २३

इदं महाख्यानमनुत्तमं हितं

बहुश्रुतानां गतरोषरागिणाम् ।

समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधारितं

त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्रुते ॥ २४

निश्चितम् ॥ २४ ॥ त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

‘एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्वरितं महत् ।

यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यान्तीह मानवाः’ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

### चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

धृतराष्ट्रेण श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनानुनयप्रार्थना ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन दुर्योधनानुनयः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।

इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः ।

स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ २

न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।

‘न मंस्यन्ते दुरात्मानः पुत्रा मम जनार्दन ॥’ ३

अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ।

अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ॥ ४

न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ।

गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।

अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ॥ ५

स त्वं पापमतिं कूरं पापचित्तमचेतनम् ।

अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ॥ ६

सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ।

अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८

दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।

शर्मार्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ९

महाप्रज्ञकुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १०

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।

त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ११

धर्मार्थयुक्ता लोकेऽसिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।

असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ।

विपरीता त्वियं वृत्तिसकललक्ष्यते त्वयि ॥ १२

अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ।

अनिष्टश्चानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत ॥ १३

तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ।

भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परन्तप ॥ १४

अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १५

प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्वहुश्रुतैः ।

सन्धत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ।

तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १६

पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ।

कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ॥ १७

अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य सञ्जयस्य विविंशतेः ।

ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परन्तप ॥ १८

शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ।

हीमानसि कुले जातः श्रुतवानानृशंसवान् ।

तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९

एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।

उक्तमापद्रुतः पूर्वं पितुः सरसि शासनम् ॥ २०

रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सङ्गमः ।

सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ २१

श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।

विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ २२

यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।

स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३

यस्तु त्रिःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक्तदेवाभिपद्यते ।

आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २४

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान मृष्यते ।

शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ २५

सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।



शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २६  
 मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।  
 स घोराभापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७  
 योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सताम् ।  
 परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टितं गौस्त्यजति भारत ॥ २८  
 स त्वं विरुद्ध तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।  
 अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २९  
 को हि शक्रसमाञ्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।  
 अन्येभ्यस्त्राणमाशंसच्चदन्यो भुवि मानवः ॥ ३०  
 जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।  
 न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३१  
 मिथ्योपचरितास्तात जन्मप्रभृति बान्धवाः ।  
 त्वयि सम्यग्ज्ञाहावाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३२  
 त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।  
 खेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३३  
 त्रिवर्गयुक्तः प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ ।  
 धर्मार्थावनुरुद्धन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३४  
 पृथक् विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।  
 मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुद्धते ॥ ३५  
 इन्द्रियैः प्राकृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।  
 कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३६  
 कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।  
 न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वाऽपि कदाचन ॥ ३७  
 उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशापते ।  
 लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३८  
 स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।  
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९  
 आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।  
 यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ।  
 न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४०  
 अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मतिः ।  
 आत्मवान्नावमन्येत त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ४१

अप्यन्यं प्राकृतं कश्चित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ।  
 अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिदुद्धते जनः ॥ ४२  
 छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ।  
 श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह सङ्गतम् ॥ ४३  
 तैर्हि संग्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ।  
 पाण्डवैर्निर्मितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ॥ ४४  
 पाण्डवान्पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ।  
 दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ॥ ४५  
 एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ।  
 न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ॥ ४६  
 विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ।  
 न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ॥ ४७  
 कुद्वस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ।  
 इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ॥ ४८  
 अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ।  
 भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ॥ ४९  
 अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ।  
 अजेयो ह्यर्जुनः सङ्ख्ये सर्वैरपि सुरासुरैः ।  
 मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ५०  
 दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।  
 योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्ब्रह्म ॥ ५१  
 किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।  
 यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यतां ॥ ५२  
 यः सदेवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।  
 अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युद्धयेत मानवः ॥ ५३  
 तथा विराटनगरे श्रूयते महद्भुतम् ।  
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५४  
 युद्धे येन महादेवः साक्षात्सन्तोषितः शिवः ।  
 तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।  
 आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५५  
 मद्भितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।  
 युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरन्दरः ॥ ५६

गौः भूमिः ॥ २८ ॥ उपचरिताः प्रचारिताः ॥ ३२ ॥ अर्थं कलिं  
 कलहहेतुम् ॥ ३५ ॥ अनुपायेन हीनोपायेन ॥ ३६ ॥ निर्मितां

वशीकरणेनोत्पादिताम् ॥ ४४ ॥ यस्मिन्नर्जुने जिते सति ते तव जितं  
 जयः स्यात् ॥ ५२ ॥ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥



बाहुभ्यामुद्वेहद्भूमिं दहेत्कुद्ध इमाः प्रजाः ।  
पातयेन्निदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५७  
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृज्जातीन्संवन्धिनस्तथा ।  
त्वत्कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तमाः ॥ ५८  
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।  
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिनराधिप ॥ ५९

त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।  
महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ६०  
मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।  
अर्थं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ६१  
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।  
संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

### पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

भीष्मद्रोणाभ्यां दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवचनादरणविधानम् ॥ १ ॥ तथा धृतराष्ट्रेणापि दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यप्र-  
त्याख्यानं अनर्थप्राप्तिकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।  
केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १  
कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।  
अन्वपद्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २  
अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।  
श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३  
धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।  
तदर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ४  
ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु ।  
जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्वंशयिष्यसि ॥ ५  
आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृबान्धवम् ।  
अहमित्यनया बुद्ध्या जीविताद्वंशयिष्यसि ॥ ६  
अतिकामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।  
पितुश्च भारतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७  
मा कुलघ्नः कुपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।  
मातरं पितरं चैव मा मज्जीः शोकसागरे ॥ ८  
अथ द्रोणोऽब्रवीच्च त्र दुर्योधनमिदं वचः ।  
अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनःपुनः ॥ ९  
धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।  
तथा भीष्मः शान्तनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १०  
प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।  
आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तज्जुषस्व नराधिप ॥ ११

अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।  
माधवं बुद्धिमोहेन माऽवमंस्थाः परन्तप ॥ १२  
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।  
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे ॥ १३  
मा जीवन्तः प्रजाः सर्वाः पुत्रान्भ्रातृस्तथैव च ।  
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्वज्जेयानलं हि तान् ॥ १४  
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।  
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ १५  
यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेष ततोऽर्जुनः ।  
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःसहः ।  
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ॥ १६  
एतच्चे सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।  
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७  
वैशंपायन उवाच ।  
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।  
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८  
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।  
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९  
यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।  
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवाण्डजौ ॥ २०  
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।  
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१  
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।

आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् २२  
 दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।  
 आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३  
 अनेन हि सहायेन कृष्णेनाह्निष्टकर्मणा ।  
 इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४  
 सुसंहतः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम् ।

चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयम् ॥ २५  
 वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संशमम् ।  
 कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६  
 शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।  
 त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

### षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

पुनर्भीष्मद्रोणाभ्यां दुर्योधनप्रति परेषां युद्धसंज्ञाहात्पूर्वमेव तैः सह शमविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ ।  
 दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १  
 यावत्कृष्णावसन्नद्रौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।  
 यावद्भौम्यो न मेधाग्रौ जुहोतीह द्विषद्भलम् ॥ २  
 यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।  
 ह्रीनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३  
 यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेऽप्यनीके व्यवस्थितः ।  
 भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४  
 यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिर्धर्यन् ।  
 भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ ५  
 यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ।  
 गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।  
 कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ६  
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥  
 विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालश्च दंशिताः ॥ ७  
 यावन्न प्रविशन्त्येते नका इव महार्णवम् ।  
 कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ८  
 यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।

गार्धपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ९  
 चन्दनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।  
 नोरस्सु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १०  
 कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यन्तिर्दूरपातिभिरायसाः ।  
 अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११  
 अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।  
 पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२  
 ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।  
 स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३  
 रत्नौपधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।  
 उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४  
 शालस्कन्धो महाबहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।  
 साम्नाऽभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५  
 अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ।  
 मूर्ध्नि तान्समुपाग्राय प्रेम्णाऽभिवद पार्थिव ॥ १६  
 दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वैरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।  
 यावदानन्दजाश्रूणि ग्रन्मुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७  
 घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्नमहीक्षिताम् ।  
 पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

सुसंहतः सुष्टु एकीभूतः ॥ २५ ॥ तीर्थेन उपायेन ॥ २६ ॥  
 अपराभवो जयः ॥ २७ ॥ पञ्चविंशत्यधिकशततमो-  
 ऽध्यायः ॥ १२५ ॥

मेधाग्रौ संग्रामाग्रौ । मेधो यज्ञः ॥ २ ॥ वैशसं वैरम् ॥ ३ ॥  
 षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

## सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

दुर्योधनेन श्रीकृष्णं प्रति स्वस्मिन्नपराधलेशोऽपि नास्तीति कथनम् ॥ १ ॥ भीष्मादिरक्षितस्य स्वस्याजस्यत्वकथन-  
पूर्वकं युद्धे निधनसंभवेऽपि पाण्डवेभ्यः सूच्यग्रपरिमितभूमेरप्यप्रदानवचनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।  
प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १  
प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।  
मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २  
भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।  
भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलावलम् ॥ ३  
भवान्क्षत्ता च राजा वाऽप्याचार्यो वा पितामहः ।  
मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पाण्डवम् ॥ ४  
न चाहं लक्ष्ये कंचिद्भविचारमिहात्मनः ।  
अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५  
न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिन्दम ।  
विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६  
प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।  
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७  
यत्पुनर्द्रविणं किंचित्त्राजीयन्त पाण्डवाः ।  
तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८  
अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षैः पराजिताः ।  
अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९  
केन वाऽप्यपवादेन विरुद्ध्यन्त्यरिभिः सह ।  
अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १०  
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।  
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृज्यैः सह ॥ ११  
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।  
प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुम् ॥ १२  
न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।  
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिवर्हण ॥ १३

न हि भीष्मकपद्रोणाः सकर्णा मधुसूदन ।  
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४  
स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे ।  
अस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५  
मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।  
यच्छयीमहि सङ्ग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६  
ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।  
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्यन्ति माधव ॥ १७  
कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।  
भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कर्हिचित् ॥ १८  
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।  
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥ १९  
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।  
धर्माय चैव प्रणमेद्वाह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०  
अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथा चरेत् ।  
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१  
राज्यांश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् ।  
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२  
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।  
न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाऽप्युपजीवाम माधव ।  
अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ॥ २३  
अज्ञानाद्वा भयाद्वाऽपि मयि बाले जनार्दन ।  
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ॥ २४  
ध्रियमाणे महाबाहौ मयि संप्रति केशव ।  
यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विद्धेदग्रेण केशव ।  
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

## अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

श्रीकृष्णेन दुर्योधनप्रति सगर्हणं पाण्डवेषु तत्कृतापनयानुस्मरणम् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्य पाण्डवैरसन्धाने कौरवैर्बन्धनपूर्वकं पाण्डवेभ्यः स्वसमर्पणप्रतिपादकदुःशासनवचनश्रवणजकोपात् सभातो निर्गमनम् ॥ २ ॥ कृष्णेन धृतराष्ट्रप्रति कुलस्यार्थं दुर्योधनपरित्यागविधानम् ॥ ३ ॥ तथा सदृष्टान्तप्रदर्शनं दुर्योधनस्य बन्धनपूर्वकं पाण्डवेभ्यः समर्पणविधानम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।  
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १ ॥  
लप्स्यसे वीरशून्यं काममेतदवाप्स्यसि ।  
स्थिरो भव सहामाल्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २ ॥  
यच्चैतन्मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।  
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोध त्वं नराधिप ॥ ३ ॥  
श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।  
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौवलेन च भारत ॥ ४ ॥  
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।  
तथाऽन्याय्यमुपस्थातुं जिह्वेनाजिह्वचारिणः ॥ ५ ॥  
अक्षद्यूतं महाप्रज्ञ सतां मतिविनाशनम् ।  
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६ ॥  
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।  
असमीक्ष्य सदाचारान्सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७ ॥  
कश्चान्यो भ्रातृभार्या वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।  
आनीय च सभां व्यक्तं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८ ॥  
कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।  
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९ ॥  
जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।  
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परन्तपाः ॥ १० ॥  
सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।  
खेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥ ११ ॥  
नृशंसानामनार्याणां तथा परुषभाषणम् ।  
कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२ ॥  
सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।  
आस्थितः परमो यत्नो न समृद्धश्च तत्त्व ॥ १३ ॥  
ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।  
मात्रा सहैकचक्राय ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४ ॥

विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।  
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्त्व ॥ १५ ॥  
एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।  
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६ ॥  
'एवंवृत्तः कथं राज्ये स्थातुमर्हसि पापकृत् ।  
स राज्याच्च सुखाच्चैव हास्यसे कुलपांसन ॥' १७ ॥  
यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि ।  
तच्च पापप्रदाताऽसि भ्रष्टैश्चर्यो निपातितः ॥ १८ ॥  
कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।  
मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १९ ॥  
मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।  
शाम्येति मुहुरुक्तोसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ २० ॥  
शमे हि मुमहोऽलाभस्तव पार्थस्य चोभयोः ।  
न च रोचयसे राजन्किमन्यदुद्विलाषवात् ॥ २१ ॥  
न शर्म प्राप्स्यसे राजश्रुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।  
अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २२ ॥  
वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवति दाशार्हं दुर्योधनममर्षणम् ।  
दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २३ ॥  
न चेत्सन्धास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।  
बद्धा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥  
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।  
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥  
भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।  
कुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २६ ॥  
विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाहिकम् ।  
कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २७ ॥  
सर्वानेताननाहत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।  
अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २८ ॥

तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य आतरो मनुजर्षभम् ।  
 अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २९ ॥  
 सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं आतृभिः सह ।  
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥  
 धर्मार्थावभिसन्त्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।  
 हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ ३१ ॥  
 दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।  
 मिथ्याभिमानो राज्यस्य क्रोधलो भवशानुगः ॥ ३२ ॥  
 कालपक्वमिदं मन्ये सर्वं क्षत्रं जनार्दन ।  
 सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३३ ॥  
 भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।  
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३४ ॥  
 सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।  
 प्रसह्य मन्दमैश्वर्यं न नियच्छन्ति यन्नृपम् ॥ ३५ ॥  
 तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरिन्दमाः ।  
 क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानघाः ॥ ३६ ॥  
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।  
 भवतामानुकूलेन यदि रोचेत भारताः ॥ ३७ ॥  
 पुत्रो वै भोजराजस्य दुराचारो ह्यात्मवान् ।  
 जीवतः पितुरैश्वर्यं हत्वा मृत्युवशं गतः ॥ ३८ ॥  
 उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।  
 ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३९ ॥  
 आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।  
 उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ४० ॥

कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।  
 संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ४१ ॥  
 अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।  
 व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४२ ॥  
 द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।  
 अब्रवीत्तु तदा देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४३ ॥  
 पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।  
 आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४४ ॥  
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।  
 अस्मिन् युद्धे सुसंकुद्धा हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४५ ॥  
 'वर्तमानं जगत्सर्वं मुहूर्तान्न भविष्यति ।'  
 इति मत्वाऽब्रवीद्धर्म परमेष्ठी प्रजापतिः ।  
 वरुणाय प्रयच्छैतान्बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥  
 एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।  
 वरुणाय ददौ सर्वान्बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४७ ॥  
 तान्बद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।  
 वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४८ ॥  
 तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।  
 बद्धा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४९ ॥  
 त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।  
 ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्ये पृथिवीं त्यजेत् ॥ ५० ॥  
 राजन्दुर्योधनं बद्धा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।  
 त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ५१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

### एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्राज्ञया गान्धार्याः सभां प्रत्यानयनम् ॥ १ ॥ गान्धार्या दुर्योधनं पुनः सभामानाय्य तंप्रति नीतिकथ-  
 नपूर्वकं पाण्डवैः सह शमविधानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।  
 विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥  
 गच्छ तात महाप्राज्ञ गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।  
 आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २ ॥

यदि सा न दुरात्मानं शमयेदुष्टचेतसम् ।  
 अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३ ॥  
 अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।  
 दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य शमार्थं ब्रुवती वचः ॥ ४ ॥  
 अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।



शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५  
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।  
 आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।  
 ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७  
 अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मवान् ।  
 सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८  
 वैशंपायन उवाच ।  
 सा भर्तृवचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।  
 अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ९  
 आनायय सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।  
 नहि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ।  
 आमुमाप्तं तथाऽपीदमविनीतेन सर्वथा ॥ १०  
 त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।  
 यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११  
 स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थितः ।  
 अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ॥ १२  
 राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।  
 दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ॥ १३  
 कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः ।  
 भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रहरिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४  
 या हि शक्या महाराज साम्रा भेदेन वा पुनः ।  
 निस्तर्तुमापदः खेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५  
 वैशंपायन उवाच ।  
 शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।  
 मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६  
 स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश पुनः सभाम् ।  
 अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निश्चसन्निव पन्नगः ॥ १७  
 तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।  
 विगर्हमाणा गान्धारी शमार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८  
 दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।  
 हितं ते सानुबन्धस्य तथाऽऽस्यत्यांसुखोदयम् ॥ १९  
 दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ॥ २०  
 भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ॥  
 भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २१  
 न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।  
 अवाप्तुं रक्षितुं वाऽपि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२  
 न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्रीयादीर्घमन्तरम् ।  
 विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३  
 कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।  
 तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २४  
 लोकेश्वर प्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।  
 राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितम् ॥ २५  
 इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।  
 इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २६  
 अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।  
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २७  
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।  
 अमित्रान्वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २८  
 आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ।  
 ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २९  
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।  
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते ॥ ३०  
 क्षुद्राक्षणेव जालेन झपावपिहितावुभौ ।  
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ३१  
 याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम् ।  
 विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स वर्धितौ ॥ ३२  
 कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।  
 सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३३  
 सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।  
 ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ३४  
 कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।  
 खेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३५  
 एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैरनिवर्हणैः ।  
 पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३६

आयत्यां परिणामे ॥ १९ ॥ अपचितिः पूजा ॥ २९ ॥ दीर्घमन्तरं  
 चिरकालम् ॥ २३ ॥ महद्राज्यं ॥ महद्राज्यविशालयोरिति विश्वः ॥ २६ ॥

क्षुद्राक्षणे सूक्ष्मच्छिद्रेण ॥ ३१ ॥ याभ्यां पिदधुः तौ कामक्रो-  
 धावित्यध्याहारेण योजना ॥ ३२ ॥ अभिजायते शास्त्रि ॥ ३३ ॥



यथा भीष्मः शान्तनवो द्रोणश्चापि महारथः ।  
 आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३७  
 प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।  
 प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३८  
 सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।  
 प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३९  
 न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।  
 न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधियाः ४०  
 भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्यिकेन च ।  
 दत्तौऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिन्दम ॥ ४१  
 तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।  
 यद्भुङ्क्ते पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४२  
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ।  
 यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्थं प्रदीयताम् ॥ ४३  
 अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितम् ।  
 सुहृदां वचने तिष्ठन्त्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४४  
 श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।  
 पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४५

निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।  
 स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६  
 अलमङ्ग निकारोऽयं त्रयोदशसमाः कृतः ।  
 शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४७  
 न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।  
 सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४८  
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनञ्जये ।  
 धृष्टद्युम्ने च संकुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४९  
 अमर्षवशमापन्नो मा कुरुंस्तात जीघनः ।  
 एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मा गमत्त्वत्कृते वधम् ॥ ५०  
 यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।  
 योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५१  
 समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम् ।  
 पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२  
 राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।  
 न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितम् ॥ ५३  
 न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।  
 तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

### • त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

मातृवाक्यमनादृत्य निर्गतेन दुर्योधनेन कर्णादिभिः सहालोच्य कृष्णबन्धननिर्धारणम् ॥ १ ॥ इक्षितज्ञेन सात्यकिना कृष्णादिषु तन्निवेदनम् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण पुनर्दुर्योधनमानाय्य कृष्णस्य दुर्ग्रहत्वनिरूपणम् ॥ ३ ॥ विदुरेण संगृह्य कृष्णचरित्रनिरूपणपूर्वकं दुर्योधनगर्हणम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।  
 पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १  
 ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।  
 सौवलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २  
 'दुर्योधनं धार्तराष्ट्रं कर्णं दुःशासनोऽब्रवीत् ।  
 नोचेत्सन्धास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।  
 बद्धैव त्वां प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ॥ ३  
 वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्भरतर्षभ ।

पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते ॥ ४  
 दुःशासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।  
 दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो निश्चस्य प्रहसन्निव ॥ ५  
 एकान्तमुपसृत्येह मन्त्रं पुनरमन्त्रयत् ।  
 सौवलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ ६  
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलयश्च ।  
 दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ७  
 पुराऽयमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।  
 सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ ८

वयमेव हृषीकेशं निगृहीम बलादिव ।  
 प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ९  
 श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।  
 निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ १०  
 अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।  
 अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ।  
 निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ११  
 तस्माद्वयमिहैवैकं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।  
 क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्धा योत्सामहे रिपून् ॥ १२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।  
 इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुद्धयत सात्यकिः ॥ १३  
 तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।  
 अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १४  
 व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।  
 यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥ १५  
 स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।  
 आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १६  
 धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।  
 तेषामेतमभिप्रायमाचक्षे सयन्निव ॥ १७  
 धर्मादर्थान् कामाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।  
 मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन १८  
 पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।  
 धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः १९  
 इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।  
 पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः २०  
 सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।  
 धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २१  
 राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परन्तप ।  
 अशक्यमयशस्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः ॥ २२  
 इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।  
 निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ २३  
 इमं पुरुषशार्दूलमप्रवृण्यं दुरासदम् ।

आसाद्य नभविष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २४  
 अयमिच्छन्ति तान्सर्वान्युध्यमानाञ्जनार्दननः ।  
 सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २५  
 न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन ।  
 न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २६  
 'यथा वाराणसी दग्धा साश्वा सरथकुञ्जरा ।  
 सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशीनामृषभो हतः ॥ २७  
 तथा नागपुरं दग्ध्वा शङ्खचक्रगदाधरः ।  
 स्वयं कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् २८  
 पारिजातहरं ह्येनमेकं यदुसुखावहम् ।  
 नाभ्यवर्तत संरब्धो वृत्रहा वसुभिः सह ॥ २९  
 प्राप्य निर्मोचने पाशान्वदसहस्रांस्तरस्त्रिनः ।  
 हतास्ते वामुदेवेन ह्युपसङ्क्रम्य कौरवान् ॥ ३०  
 द्वारमासाद्य सौभस्य विधूय गदया गिरिम् ।  
 द्युमत्सेनः सहामात्यः कृष्णेन विनिपातितः ३१  
 शेषवत्त्वात्कुरूणां तु धर्मापेक्षी तथाऽच्युतः ।  
 क्षमते पुण्डरीकाक्षः शक्तः सन्पापकर्मणाम् ३२  
 एते हि यदि गोविन्दमिच्छन्ति सह राजभिः ।  
 अद्यैवातिथयः सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ॥ ३३  
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।  
 तथा चक्रभृतः सर्वे वशमेयन्ति कौरवाः ॥ ३४  
 वैशंपायन उवाच ।'  
 विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।  
 धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ ३५  
 राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृहीयुरोजसा ।  
 एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ ३६  
 एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ।  
 न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ॥ ३७  
 पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थान्हास्यन्ति ते सुताः ।  
 एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ ३८  
 अद्यैव ह्यहमेनांश्च ये चैनाननु भारत ।  
 निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ३९  
 'एष मे निश्चयो राजन्यद्येषोऽस्य विनिश्चयः ।  
 नर्दन्तु सहिताः शङ्खाः पणवानकानिस्त्रयैः ॥ ४०

अनायासेन पार्थानां वर्ततां च शिवं महत् ।  
 निगृह्य राजन्यपार्थेभ्यो दद्यां चेत्सुकृतं भवेत् ॥ ४१  
 इदं तु न प्रवर्तयं निन्दितं कर्म भारत ।  
 सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥ ४२  
 एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथाऽस्तु तत् ।  
 अहं तु सर्वास्तनयाननुजानामि ते नृप ॥ ४३  
 एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।  
 क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ४४  
 सहमित्रं सहामात्यं ससौदर्यं सहानुगम् ।  
 शक्रुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ४५  
 ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।  
 अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ४६  
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।  
 कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चापि संबृतम् ॥ ४७  
 नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।  
 पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ४८  
 अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।  
 यथा त्वादृशको मूढो व्यवसेत्कुलपांसनः ॥ ४९  
 त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमग्रधृष्टं दुरासदम् ।  
 पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ५०  
 यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।  
 तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ५१  
 देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ।  
 न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ५२  
 दुर्ग्राह्यः पाणिना वायुर्दुस्पर्शः पाणिना शशी ।  
 दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्राह्यः केशवो बलात् ॥ ५३  
 इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।  
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ५४

दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम सांप्रतम् ।  
 सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।  
 शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ५५  
 ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।  
 ग्रहीतुं नाशकचैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५६  
 प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।  
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५७  
 अनेकयुगवर्षायुर्निहत्य नरकं मृधे ।  
 नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ॥ ५८  
 निर्मोचने षट्सहस्राः पार्श्वैर्बद्धा महासुराः ।  
 ग्रहीतुं नाशकचैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५९  
 अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तदा ।  
 गोवर्धनो धारितश्च गवार्थं भरतर्षभ ॥ ६०  
 अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।  
 अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ६१  
 जरासन्धश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।  
 बाणश्च निहतः सङ्ख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ६२  
 वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।  
 पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ६३  
 एकार्णवे च स्वपता निहतौ मधुकैटभौ ।  
 जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ६४  
 अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।  
 यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ६५  
 तं न बुध्यसि गोविन्दं धोरविक्रममयुतम् ।  
 आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् ॥ ६६  
 प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्रिष्टकारिणम् ।  
 पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यति ॥ ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

### एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

श्रीकृष्णेन सभायां विश्वरूपप्रदर्शनम् ॥ १ ॥ कृष्णप्रसादाद्बन्धवचक्षुषा धृतराष्ट्रेण कृष्णं दृष्टवता चक्षुषा इतरेषामदि-  
दक्षया कृष्णवरात्पुनः स्वचक्षुषोरन्तर्धानाधिगमः ॥ २ ॥ कृष्णेन तद्रूपोपसंहारपूर्वकं पूर्वरूपं स्वीकृत्य रथाधिरोहणेन  
कुन्तीसमीपगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा ।  
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १  
एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।  
परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २  
इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।  
इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३  
एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।  
तस्य संस्मयतः शौरैर्विद्युद्रूपा महात्मनः ।  
'युगपच्च विनिष्पेतुः साक्षात्सर्वास्तु देवताः ॥' ४  
अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा बभूवुः पावकार्चिषः ।  
तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ॥ ५  
लोकपाला भुजेष्वासन्नगिरास्यादजायत ।  
आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ६  
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।  
बभूवुश्चैव यक्षाश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ॥ ७  
प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां सङ्कर्षणधनञ्जयौ ।  
दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ८  
भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।  
अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ९  
अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।  
शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ १०  
अट्टश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।  
नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ ११  
नेत्राभ्यां नासिकाभ्यां च श्रोत्राभ्यां च समन्ततः  
प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ॥ १२  
रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्यैव मरीचयः ।  
'सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतबाहुः सहस्रदृक् ॥ १३  
तस्य वै नागलोकश्च गुल्फाधो ददृशे तदा ।  
चन्द्रसूर्यौ तथा नेत्रे ग्रहा वै सर्वतः स्थिताः ॥ १४

ऊर्ध्वलोकाश्च सर्वेऽपि कुक्षौ तस्य व्यवस्थिताः ।  
सरितः सागराश्चैव खेदस्तस्य महात्मनः ॥ १५  
अस्थीनि पर्वताः सर्वे वृक्षा रोमाणि तस्य हि ।  
निमेषणं रात्र्यहनी जिह्वायां शारदा तथा ॥ १६  
तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।  
न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ १७  
ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।  
संजयं धृतराष्ट्रं च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥ १८  
प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १९  
'धृतराष्ट्राय प्रददौ भगवान्दिव्यचक्षुषी ।  
ददर्श परमं रूपं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ २०  
ततो देवाः सगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ।  
ऋषयश्च महाभागा लोकपालैः समन्विताः ।  
प्रणम्य शिरसा देवं तुष्टुवुः प्राञ्जलिस्थिताः ॥ २१  
क्रोधं प्रभो संहर संहर स्वं  
रूपं च यदर्शितमात्मसंस्थम् ।  
यावत्त्वमे देवगणैः समेता  
लोकाः समस्ता भुवि नाशमीयुः ॥ २२  
त्वं च कर्ता विकर्ता च त्वमेव परिरक्षसे ।  
त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३  
कियन्मात्रा महीपालाः किंवीर्याः किंपराक्रमाः ।  
तेषामर्थे महाबाहो दिव्यं रूपं प्रदर्शिवान् ।  
एवमुच्चारिता वाचः सह देवैर्विभुं तदा ॥ २४  
तद्दृष्ट्वा महदार्थं माधवस्य सभातले ।  
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ २५  
धृतराष्ट्र उवाच ।  
त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हितः ।  
तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २६  
भगवन्मम नेत्राभ्यामन्तर्धानं वृणे पुनः ।  
भवन्तं दृष्टवानसि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ २७

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ।  
 अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ॥ २८  
 तत्राद्भुतं महाराज धृतराष्ट्रश्च चक्षुषी ।  
 लब्धवान्वासुदेवाच्च विश्वरूपदिदृक्षया ॥ २९  
 लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ।  
 विस्मिता ऋषिभिः सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३०  
 चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुमे ।  
 विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ३१  
 ततः स पुरुषव्याघ्रः सञ्जहार वपुः स्वकम् ।  
 तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दमः ॥ ३२  
 ततः सात्यकिमादाय पाणौ विदुरमेव च ।  
 ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ ३३  
 ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।  
 तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३४  
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।  
 अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३५  
 अचिन्तयन्ममेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।  
 निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ ३६  
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।  
 हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ ३७  
 सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।  
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ ३८  
 तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।  
 वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः समदृश्यत ॥ ३९

उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम् ।  
 धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ४०  
 यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्दन ।  
 प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्शन ॥ ४१  
 कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।  
 विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ ४२  
 न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।  
 ज्ञातमेव हितं वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ४३  
 जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।  
 शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ ४४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ।  
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ ४५  
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।  
 यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादद्य समुत्थितः ॥ ४६  
 वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।  
 आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ४७  
 आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभ ।  
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ४८  
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।  
 अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४९  
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।  
 कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वसारं स पितुर्ययौ ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

### द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

कृष्णेन कुन्तीप्रति सप्रणामं सभावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ कुन्त्या कृष्णचोदनया तस्मिन् युधिष्ठिराय सन्देशप्रणयः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।  
 आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १  
 वासुदेव उवाच ।

अदृश्यमाने दर्शनशक्तिरहिते ॥ २८ ॥ वरूथिना रथगु-  
 तिमता ॥ ३८ ॥ मन्दो सुयोधनः ॥ ४६ ॥

उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं ग्रहेतुकम् ।  
 ऋषिभिश्चैव च मया न चासौ तद्गोत्रवान् ॥ २  
 कालपकमिदं सर्वं सुयोधनपुत्रादुत्तमम् ।  
 'सर्वक्षत्रं क्षणेनैव दह्यते पार्थिवहिता ॥ ३

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥



आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३  
 किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।  
 तद्ब्रूहि त्वं महाप्रज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४  
 कुन्त्युवाच ।  
 ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।  
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५  
 श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।  
 अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६  
 अज्ञावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।  
 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ॥ ७  
 क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।  
 शृणु चात्रोपमामेकां यावद्वेभ्यः श्रुता मया ॥ ८  
 मुचुकुन्दस्य राजर्षेरदत्तपृथिवीमिमाम् ।  
 पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ९  
 बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्रीयामिति कामये ।  
 ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ १०  
 मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्रसुन्धराम् ।  
 बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ११  
 यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।  
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विन्देत भारत ॥ १२  
 राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।  
 स चेद्धर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १३  
 दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।  
 प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यो नियच्छति ॥ १४  
 दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कार्त्तुर्येन वर्तते ।  
 तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १५  
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।  
 इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १६  
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।  
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७

भूयान् पृथ्वीपालनजो धर्मः ॥ ५ ॥ श्रोत्रियस्य वेदाध्या-  
 यिनः । मन्दकस्य अर्थज्ञानशून्यस्य । अनुवाकेन अत्यन्तं  
 वेदाक्षरावृत्त्या हता नष्टा ॥ ६ ॥ जगतः दोषेण सच राजा  
 स्पृश्यते ॥ २० ॥ फलं न लब्धवान् असीति शेषः ॥ २२ ॥  
 नित्यमिति । मानुषाश्च देवताश्च सम्यगाराधिताः सत्यः इह  
 उद्योगः २६

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।  
 त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ १८  
 प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।  
 कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९  
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।  
 राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ २०  
 राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।  
 नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्यातुमिच्छसि ॥ २१  
 न हि वैकुण्ठसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।  
 प्रजापालनसंभूतं फलं किञ्चन लब्धवान् ॥ २२  
 न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।  
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ २३  
 यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रज्ञा सन्तानमेव च ।  
 माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २४  
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं दद्युर्मानुषदेवताः ।  
 दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५  
 पुत्रेष्वशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।  
 दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ॥ २६  
 एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।  
 ते तु वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २७  
 यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।  
 प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २८  
 दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतयाऽपरम् ।  
 सर्वतः प्रतिगृहीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २९  
 ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।  
 वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३०  
 भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।  
 क्षत्रियोऽसि क्षतात्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१  
 पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।  
 साम्रा भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ॥ ३२

लोके आयुरादीनि परलोकसाधनानि स्वाधादीनि सत्कर्माणि च  
 दद्युः ॥ २५ ॥ एतत् मद्वाक्यं धर्मं धर्मयुक्तं अधर्मं वा  
 जन्मनैव स्वभावत एव अभ्यजायथाः अभिजानीषे । हे कृष्ण ते  
 तु पाण्डवास्तु वैद्याः विद्यावन्तः ॥ २७ ॥ राज्यं राजत्वं क्षत्रि-  
 यत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥



इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनवान्धवा ।

परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वा मित्रनन्दन ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

### त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

कुन्त्या युधिष्ठिरबोधनाय कृष्णप्रति विदुलोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परन्तप ॥ १

ततः श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि ।

यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २

क्षत्रधर्मरता दान्ता विदुला दीर्घदर्शिनी ।

विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३

विदुला नाम राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।

निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ॥ ४

विदुलोवाच ।

अनन्दन मया जात द्विपतां हर्षवर्धन ।

न मया त्वं न पित्रा च जातः काभ्यागतोऽहसि ॥ ५

निर्मन्युश्चाप्यसङ्ख्येयः पुरुषः क्लीवसाधनः ।

यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ॥ ६

माऽऽत्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन वीभरः ।

मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्तं प्रतिसंहर ॥ ७

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेषैवं पराजितः ।

अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ८

सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मुपिकाञ्जलिः ।

सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ९

अप्यहेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज ।

युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।

मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिं ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ॥ १०

अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।

विवदन्वाऽथवा तूष्णीं व्योम्नीवापरिशङ्कितः ॥ ११

त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः ॥ १२

माऽस्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।

मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माऽधो भूस्तिष्ठ गर्जितः ॥ १३

अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ।

मा तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः ॥ १४

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ।

मा ह स कस्यचिद्देहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ॥ १५

कृत्वा मानुष्यकं कर्म सूत्वाऽऽजिं यावदुत्तमम् ।

धर्मस्यानृष्यमामोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १६

अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचति पण्डितः ।

आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥ १७

उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।

धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १८

इष्टापूर्तं हि ते क्लीव कीर्तिश्च सकला हता ।

विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १९

शत्रुनिर्मज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।

विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथंचन ॥ २०

मन्युमती दैन्यवती । विभावरी कुपिता । विभावरी रजन्यां च वक्रयोषितिति विश्वः ॥ २ ॥ अनन्दन कुपुत्र । कुत्सार्थेऽत्र नव् ॥ ५ ॥ क्लीवं निर्वायं साधनं बाह्यादिकं यस्य स तथा ॥ ६ ॥ मा वीभरः मा पालय । प्रतिसंहर भयमिति शेषः ॥ ७ ॥ पराक्रमेः पराक्रमं कुरु ॥ १० ॥ विवदन् शत्रुजयार्थं अनेकान् पक्षानुद्भावयन्वा तूष्णींभूतोऽरेक्षिद्रं पश्येः । यथा व्योम्नि अपरिशङ्कितः शत्रोराधिकाऽद्रयमपश्यन् श्येनस्तद्वत् ॥ ११ ॥ विश्रूयस्व ह्यातो भव । सामभेदौ जघन्यमध्यमौ । दानमधमो नीच उपायः । दण्डस्तूतमः । तत्राद्यत्रयकर्ता

माभूः किंनु गर्जितो दण्डवितैव भवेत्यर्थः । ऊर्जित इति वा पाठः ॥ १३ ॥ कस्यचिद्वाज्ञो गेहे खरी गर्दभीव मृदुः अकिञ्चित्करः जायत इति जनिः पुत्रो माभूत् ॥ १५ ॥ आजि संग्रामम् ॥ १६ ॥ प्राणानां प्राणाः बलं तत्ताप्यानां कार्याणाम् । आनन्तर्यं अविच्छेदेन कार्यधारामारभते । न धनार्थेन धनं आत्मनो नेच्छति । तूष्णीं त्यजतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ध्रुवां गतिं मरणम् । अग्रत इत्युपहासः । पृष्ठतः कृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ निमज्जता प्रपतिष्यता च शत्रुर्जङ्घायां ग्राह्यः । तेनैव सह निमज्जेत्येतेत्यर्थः । न विषीदेत् निरुद्यमो न भवेत् ॥ २० ॥

उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं सरन् ।  
 कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥२१॥  
 उद्भावाय कुलं मयं त्वत्कृते स्वयमेव हि ।  
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ॥२२॥  
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।  
 दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः ॥२३॥  
 विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ।  
 श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमेण वा ॥२४॥  
 जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ।  
 न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ॥२५॥  
 नृशंखामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ।  
 यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ॥ २६॥  
 लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनवाससम् ।  
 अहोलाभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् ॥ २७॥  
 नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ।  
 अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ॥ २८॥  
 सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ।  
 अवल्गुकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ॥ २९॥  
 कलिं पुत्रप्रवादेन सञ्जय त्वामजीजनम् ।  
 निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ॥ ३०॥  
 मा स सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।  
 मा धूमायं ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ॥ ३१॥  
 ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ।  
 एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ॥ ३२॥  
 क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।  
 संतोषो वै श्रियं हन्ति तथाऽनुक्रोश एव च ॥ ३३॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

### चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

कुन्त्या विदुलोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

विदुलोवाच ।

अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।

आजानेयाः जात्यश्वाः तेषां कृतं कर्म युद्धेऽनवसादरुषं ॥ २१ ॥  
 त्वत्कृते मममिति संबन्धः ॥ २२ ॥ राशिवर्धनः संख्यापूरको  
 नतु प्रयोजनान्तरार्हः ॥ २३ ॥ मातुः उच्चारो विष्टा ॥ २४ ॥  
 यं एनं अमित्रा अभिनन्देयुः तं बन्धुं बान्धवः आसाद्य न

अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् ।  
 एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ॥ २४ ॥  
 आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ।  
 परं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ २५ ॥  
 तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ।  
 शूरस्योर्जितसत्वस्य सिंहविक्रान्तचारिणः ॥ २६ ॥  
 दिष्टभावं गतस्यापि विषये मोदते प्रजा ।  
 य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ॥ २७ ॥  
 अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ २८ ॥  
 पुत्र उवाच ।  
 किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।  
 किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ २९ ॥  
 मातोवाच ।  
 'पैरर्विहन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।'  
 निर्मन्युकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवासुयुः ।  
 ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्त्रजन्तु नः ॥ ३० ॥  
 भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।  
 कृपणानामसत्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ३१ ॥  
 अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।  
 पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३२ ॥  
 यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।  
 पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ३३ ॥  
 यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।  
 त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ३४ ॥  
 स्वबाहुवलमाश्रित्य योहि जीवति मानवः ।  
 स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ३५ ॥

निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १ ॥  
 यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।

सुखमेधते इति तृतीयश्लोकेन संबन्धः ॥ २६ ॥ अहोलाभ-  
 करं अल्पेऽपि लाभे अहो लाभो जात इति विस्मयं कुर्वाणम्  
 ॥ २७ ॥ दिष्टभावं मरणम् ॥ ३७ ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकशततमो-  
 ऽध्यायः ॥ १३३ ॥

क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥२॥  
 अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।  
 नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३॥  
 सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्तुष्टा न तथा जनाः ।  
 दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४॥  
 सहायोपचिन्ति कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।  
 अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५॥  
 तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयं चर ।  
 काले व्यसनमाकाङ्क्षन्त्रैवायमजरामरः ॥ ६॥  
 सञ्जयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।  
 अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७॥  
 सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।  
 अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८॥  
 तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।  
 तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनःपुनः ॥ ९॥  
 यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।  
 तस्मार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०॥  
 समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय ।  
 एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरः ॥ ११॥  
 नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।  
 यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२॥  
 पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।  
 दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३॥  
 अहं महाकुले जाता हृदाद्भद्रमिवागता ।  
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४॥  
 महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टाम्बरवाससम् ।  
 पुरा हृष्टः सुहृद्गो मां पश्यत्सुहृद्गताम् ॥ १५॥  
 यदा मां चैव भार्या च द्रष्टासि भृशदुर्बलाम् ।  
 न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्जय ॥ १६॥

पूर्वेषां मम च युद्धे समृद्धिरसमृद्धिर्वाऽवश्यंभाविनीत्येव  
 विद्वान् युद्धमना भव लाभालाभौ समौ कृत्वा युध्यस्वेति भावः ।  
 माप्रत्युपाहरः प्रत्युपहारं युद्धोपसंहारं मार्कार्थित्यर्थः ॥ ११ ॥  
 कृत्यं कर्तव्यं पराक्रमम् ॥ १८ ॥ श्रोतारः पराज्ञायाः ॥ २० ॥  
 शक्याः जेतुमिति शेषः ॥ २२ ॥ निर्विण्णात्मा विरक्तचित्तः ।  
 यतो हृन्मना नष्टसंकल्पः । विश्रुतिं ख्यातिम् ॥ २३ ॥  
 ग्रहं सोमपात्रम् । प्रग्रहमिति पाठे नियमनं नियन्तृत्वमित्यर्थः

दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यत्विक्पुरोहितान् ।  
 अवृत्त्याऽस्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७॥  
 यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा ।  
 श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८॥  
 नेति चेद्ब्राह्मणं ब्रूयां दीर्येत हृदयं मम ।  
 न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९॥  
 वयमाश्रयणीयाः स्म न श्रोतारः परस्य च ।  
 अन्यमासाद्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०॥  
 अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।  
 कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्सञ्जीवयस्व नः ॥ २१॥  
 सर्वे ते शत्रवः शक्या न चेज्जीवितुमर्हसि ।  
 अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ २२॥  
 निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चेतां पापजीविकाम् ।  
 एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३॥  
 इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।  
 माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४॥  
 नाम विश्राव्य वै सङ्क्षेपे शत्रूनाह्वय दंशितान् ।  
 सेनाग्रं चापि विद्राव्य हस्ता वा पुरुषं वरम् ॥ २५॥  
 यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।  
 तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६॥  
 त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।  
 अवशास्तर्पयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७॥  
 राज्यं चाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।  
 न लब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८॥  
 स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाप्यमृतोपमम् ।  
 रुद्धमेकायनं मत्वा पतोल्लुक् इवारिषु ॥ २९॥  
 जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।  
 मा त्वा दृशं सुकृपणं शत्रूणां भयवर्धनम् ॥ ३०॥  
 अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।

॥ २४ ॥ कापुरुषाः जनाः रणे आत्मानं देहं त्यक्त्वा रणे दक्षं  
 शूरं समृद्धिभिस्तर्पयन्तिस्मेति संबन्धः ॥ २७ ॥ उग्रविभ्रंशं  
 महाप्रपातम् । जीवितस्य संशयो मरणम् । लब्धस्य जितस्य ।  
 शेषं पुनः स्वल्पेन विभवेनावस्थापनम् ॥ २८ ॥ रुद्धं प्रस्तं मत्वा  
 एकायनं स्वर्गराज्ययोर्मध्ये एकं मार्गं पत गच्छ ॥ २९ ॥ शत्रूणां  
 भयवर्धनं भयच्छेदनम् । अनुग्रहात् सुकृपणं दीनं त्वा त्वां  
 मा दृशं माद्राक्षम् ॥ ३० ॥

अपि त्वां नानुपश्येयं दीनाहीनमिवास्थितम् ॥ ३१  
 हृष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।  
 मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ३२  
 युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।  
 यत्त्वाहशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ३३  
 अधुर्यवच्च वोढव्ये मन्ये मरणमेव तत् ।  
 यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३४  
 पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ।  
 नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योन्यस्य पृष्ठतः ॥ ३५  
 न त्वं परस्यानुचरस्तात जीवितुमर्हसि ।  
 अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ॥ ३६

पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ।  
 शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ ३७  
 यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।  
 भयाद्भुत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८  
 उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।  
 अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ३९  
 मातङ्गो मत्त इव च परीयात्स महामनाः ।  
 ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च सञ्जय ॥ ४०  
 नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।  
 ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

### पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

कुन्त्या विदुलोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

पुत्र उवाच ।  
 कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।  
 मम मातस्त्वकरुणे वीरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १  
 अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा ।  
 नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ॥ २  
 ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ।  
 किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ॥ ३  
 किमाभरणकृत्येन किं भोगैर्जीवितेन वा ।  
 मयि वा सङ्गरहते प्रियपुत्रे विशेषतः ॥ ४  
 मातोवाच ।  
 सर्वावस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।

तावेवाभिसमीक्ष्याहं सञ्जय त्वामचूचुदम् ॥ ५  
 स समीक्ष्य क्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।  
 अस्मिन्नेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ॥ ६  
 असंभावितरूपस्त्वमानृशंसं करिष्यसि ।  
 तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि सञ्जय ॥ ७  
 खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ।  
 सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ॥ ८  
 अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ।  
 तव स्याद्यदि सद्भूतं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ॥ ९  
 धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथञ्चन ।  
 दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ १०

हृष्य हर्षं प्राप्नुहि । सौवीरकन्याभिः स्वदारैः । माचेति । सैन्धव-  
 कन्यानां शत्रुदेशजकन्यानाम् ॥ ३२ ॥ विकुर्वीत अपसरणं  
 कुर्वीत ॥ ३३ ॥ अधुर्यवत् अदान्तवृषभवत् । तत् विकारकरणम्  
 ॥ ३४ ॥ वेद वेद्मि । परिशाश्वतं सर्ववैक्यरूपम् । अक्षीणमि-  
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥ अव्ययं अपक्षयहीनं क्षत्रहृदयं प्रोक्तमिति  
 पूर्वोक्तं संबन्धः ॥ ३७ ॥ आजातः सम्यग्जातः कुले जात  
 इत्यर्थः । य आजातः स भयात्कस्यचिन्न नमेत् । वृत्तिसमीक्षो  
 वृत्तिं समीक्षमाणो वा न नमेत् ॥ ३८ ॥ परीयात् पर्यटनं कुर्यात्  
 ॥ ४० ॥ दुष्कृतः पापिष्ठान् ॥ ४१ ॥ चतुस्त्रिंशदधिकशततमो-  
 ऽध्यायः ॥ १३४ ॥

कृष्णायसस्य लोहस्य । संहत्य पिण्डीकृत्य ॥ १ ॥ एकजं  
 अघ्रातुकम् ॥ ३ ॥ सर्वावस्था गार्हस्थ्यदिरूपा । तावेव  
 धर्मार्थावेव । अचूचुदं प्रेरितवत्यस्मि ॥ ५ ॥ समीक्ष्य क्रमो-  
 पेतः द्रष्टुं योग्येन पराक्रमेण युक्तः । अस्मिन्काले चेत् कार्यं  
 कर्तव्यं युद्धं न प्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥ आनृशंसं शत्रुषु स्वदेहे  
 वा दयां करिष्यसि तर्हि त्वं असंभावितरूपस्तिरस्कृतरूपो भवि-  
 ष्यसीति संबन्धः ॥ ७ ॥ खरीति । उभयलोकानुपयुक्तेषु पुत्रे  
 वृथा वात्सल्यं खरी करोति तद्बद्धमपि स्वामित्यर्थः ॥ ८ ॥  
 धर्मार्थेति । त्वया भाव्यमिति शेषः ॥ १० ॥

यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनमृणा ।  
 अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ ११  
 रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलम् ।  
 अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ॥ १२  
 सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ।  
 युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः सञ्जयेह जयाय च ।  
 'क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥' १३  
 जयन्वा बध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ।  
 न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।  
 यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमेधते ॥ १४  
 मन्युना दह्यमानेह पुरुषेण मनस्विना ।  
 निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रति जिगीषया ॥ १५  
 आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ।  
 प्राप्यते नेह शान्तिर्हि नित्यमेव तु सञ्जय ।  
 अतो न्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १६  
 इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।  
 यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् १७  
 प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।  
 ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १८  
 पुत्र उवाच ।  
 नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।  
 कारुण्यमेव पश्य त्वं भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १९  
 मातोवाच ।  
 अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।  
 चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ २०  
 अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।  
 अहं पश्यामि विजयं कृच्छ्रभाविनमेव ते ॥ २१  
 पुत्र उवाच ।  
 अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।  
 इत्यवस्थां विदित्वैतामात्मनात्मनि दारुणाम् २२

प्रस्थातव्यमेवेति शेषः ॥ १५ ॥ स्वल्पमैश्वर्यं अप्रियमनिष्टं इच्छति  
 मन्यते प्राज्ञः । यस्य तु अल्पमेवैश्वर्यं प्रियं तस्य ध्रुवं निश्चितं तदे-  
 वाल्पं प्रियत्वेन गृहीतं अप्रियमनर्थकरं स्यात् । तेन राज्ञाऽल्प-  
 संतुष्टेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ अभावं नाशम् ॥ १८ ॥  
 पश्य हितत्वेनेति शेषः ॥ १९ ॥ अतो वचनात् मे मम भूयसी  
 नन्दिः समृद्धिः भवितेति शेषः । यत् एवं कारुण्यं देहे कृपां अनु-  
 पश्यति हितत्वेन । एवं सत्यपि त्वमेव चोद्यं पूर्वपक्षं चोदयसि

राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः ।  
 ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ॥ २३  
 तन्मे परिणतप्रेक्षे सम्यक्प्रवृत्तिं पृच्छते ।  
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २४  
 मातोवाच ।  
 पुत्र नात्मावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।  
 अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ।  
 अमर्षणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ॥ २५  
 सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ।  
 अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च २६  
 अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ।  
 ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ॥ २७  
 अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ।  
 यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ॥ २८  
 नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ।  
 उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ॥ २९  
 भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्ययैः ।  
 मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चैश्वरैः सह ॥ ३०  
 प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।  
 अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ ३१  
 निदर्शनान्युपायांश्च बहून्पुद्गलानि च ।  
 अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ॥ ३२  
 पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ।  
 कुद्धान्नुल्बधान्परिक्षीणानवलम्बान्विमानितान् ॥  
 स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ।  
 एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।  
 महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३४  
 तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्पोत्थायी प्रियंवदः ।  
 ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरोधास्यन्ति च ध्रुवम् ३५

प्रेरयसि कारुण्यं कुर्विति । अथापि वज्रहृदयाहं ते तुभ्यं चोदयामि  
 ॥ २० ॥ सैन्धवान् हत्वा कृच्छ्रेण भाविनं ते तव विजयं यदा  
 पश्यामि द्रक्ष्यामि अथ त्वां पूजयिष्यामीति योजना ॥ २१ ॥  
 एतां अवस्थां दारुणामात्मनि आत्मना स्वयं विदित्वा । मे मम  
 भावश्चित्तं राज्यान्निवृत्त इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ २२ ॥ वृद्धिः  
 पीडा । वृद्धिं हिंसायामित्यस्य रूपम् । समृद्धिरैश्वर्यम् । आत्मनः  
 पीडां परस्परं च नुदेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ तेषां कुद्वादीनां



यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।  
तदैवास्मादुद्विजेत सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३६  
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।  
निर्वादौर्निर्वदेदेनमन्तस्तद्भविष्यति ॥ ३७  
निर्वादादास्पदं लब्धा धनवृद्धिर्भविष्यति ।

धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३८  
स्खलितार्थं पुनस्तानि सन्त्यजन्ति च बान्धवाः ।  
नह्यसिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ते च तादृशम् ॥ ३९  
शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।  
स न संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

### षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

विदुलोपाख्यानोपसंहारः ॥ १ ॥ विदुलोपाख्यानश्रवणफलकथनम् ॥ २ ॥

मातोवाच ।  
नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।  
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १  
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।  
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतीः ॥ २  
शत्रून्नेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।  
अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३  
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।  
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इला इव ॥ ४  
शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् ।  
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ॥ ५  
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।  
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ६  
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।  
विदधत्या समाश्वासमुक्तं तेजोविवृद्धये ॥ ७  
यदेतत्संविजानासि यदि सम्यग्रवीम्यहम् ।  
कृत्वा सौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ८

अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।  
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ९  
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव सञ्जय ।  
सुखदुःखसहा वीर संग्रामादनिवर्तिनः ॥ १०  
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।  
इष्टं जिहीर्षतः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्शन ॥ ११  
तस्यास्त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।  
तमस्त्वपागमत्तस्य सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ १२  
पुत्र उवाच ।  
उदके नौरियं धार्या वक्तव्यं प्रवणे मया ।  
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३  
अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।  
किञ्चित्किञ्चित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४  
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्रालब्धस्य बान्धवात् ।  
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमार्थं जयाय च ॥ १५  
कुन्त्युवाच ।  
सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुनो वाक्यसायकैः ।

अग्रप्रदायी । भक्तं वेतनं च सर्वेभ्यः प्रथमं देयम् । नचेत्सद्यः  
कुपितास्ते त्यजेयुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ त्यक्तजीवितं युद्धे जीवि-  
तनिराकाङ्क्षम् ॥ ३६ ॥ एनं निर्वादौः परिनिष्ठितैर्दूतैर्निर्वदेत्  
परिनिष्ठां प्रापयेत् । साम्रा दानेन वा तं पर्यवस्थापयेदित्यर्थः ।  
अन्ततः फलतः तत् शत्रोर्वशीकरणं भविष्यति ॥ ३७ ॥  
तत्रोपायमाह निर्वादादिति । एवं परिनिष्ठिततया आस्पदं स्थानं  
प्राप्तं चेत् शत्रुणाऽनुपद्रुतस्य धनवृद्ध्यादिकं सर्वं सेत्स्यतीत्यर्थः  
॥ ३८ ॥ पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

दरो भयम् ॥ १ ॥ इला धेनवः ॥ ४ ॥ शतार्हा अनिव-

र्तिन इति क. ख. पाठः । शतार्हाः शतवेतनयोग्या इति रत्नगर्भः  
॥ १० ॥ स्वल्पचेतसोपि तस्य तमोपागमदिति संबन्धः ॥ १२ ॥  
उदके भूरियं धार्या मर्तव्यं प्रवणे मया इति झ. पाठः ।  
तत्रायमर्थः । उदके मज्जन्तीव भूः पिब्यं राज्यं । ( धूरिति  
पाठेपि स एवार्थः ) इयं मया धार्या मघं राज्यं वा उद्धर्तव्यम् ।  
प्रवणे प्रपाते वा युद्धाख्ये वा मर्तव्यं नतु एवमेव निर्व्यापारेण  
स्थेयम् । नेत्री शिक्षयित्री । उदके सूर्यवद्यस्मिन्सक्तव्यं प्रवणे  
मया इति ड. पाठः ॥ १३ ॥ अपरापरं उत्तरोत्तरम् ।  
प्रतिवदन् प्रतिकूलं वदन् ॥ १४ ॥ बान्धवात् बन्धुतः ।



तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६  
 इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।  
 राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १७  
 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।  
 महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १८  
 इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।  
 अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १९

विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम् ।  
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादे च संमतम् २०  
 अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।  
 धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २१  
 नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।  
 ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

### सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

कुन्त्या श्रीकृष्णे अर्जुनादीन्प्रति वक्तव्यसंदेशकथनम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य स्वरथमारोपितेन कर्णेन सह संभाषणपूर्वकमुप-  
 हास्यं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

कुन्त्युवाच ।  
 अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते ससूतके ।  
 उपोषविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १  
 अथान्तरिक्षे वागासीद्विव्यरूपा मनोरमा ।  
 सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २  
 एष जेष्यति सङ्ग्रामे कुरुन्सर्वान्समागतान् ।  
 भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३  
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ।  
 हत्वा कुरुंश्च सङ्ग्रामे वासुदेवसहायवान् ॥ ४  
 पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।  
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५  
 स सत्यसन्धो बीभत्सुः सव्यसाची यथाच्युत ।  
 तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ६  
 तथा तदस्तु दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत ।  
 धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७  
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ।  
 नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८  
 नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ।  
 एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ॥ ९

यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।  
 न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ १०  
 विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।  
 यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ ११  
 तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।  
 सर्वधर्मविशेषज्ञां स्त्रुषां पाण्डोर्महात्मनः ।  
 ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्ण कृष्णां यशस्विनीम् ॥ १२  
 युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।  
 यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावच्चमवर्तिथाः ॥ १३  
 माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।  
 विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ १४  
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।  
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १५  
 यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनाम् ।  
 पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १६  
 न राज्यहरणं दुःखं धूते चापि पराजयः ।  
 प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तदुःखकारणम् ॥ १७  
 यत्र सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।  
 अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं महत् ॥ १८

उद्यच्छामि उद्यमं करोमि । नियमार्थं निग्रहार्थम् ॥ १५ ॥  
 पुंसवनं पुत्रप्रसवकरम् ॥ १९ ॥ षट्त्रिंशदधिकशततमो-  
 ऽध्यायः ॥ १३६ ॥

उद्धर्तयिष्यति आकुलीकरिष्यति । लोकं शत्रुजनम् ॥ ३ ॥  
 मेधान् अश्वमेधान् ॥ ५ ॥ धर्मोपचायिनां धर्मवर्धनशीलानाम्  
 ॥ १६ ॥

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।  
 नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १९  
 तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।  
 अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ २०  
 विदितं हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।  
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २१  
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।  
 दुःशासनश्च यद्भीमं कडुकान्यभ्यभाषत ॥ २२  
 पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संसारयेः पुनः ।  
 पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ॥ २३  
 मां वै कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।  
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।  
 निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतितस्ततः ॥ २५

ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुङ्गवान् ।  
 आरोप्याथ रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २६  
 ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः सङ्गता मिथः ।  
 जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २७  
 प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशवशीकृता ।  
 दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २८  
 ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।  
 मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २९  
 विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।  
 ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ३०  
 ते पिबन्तु इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।  
 हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ ३१  
 ते व्यतीत्य महाध्वानं क्षिप्रं श्येनाश्वाशुगाः ।  
 उच्चैर्जगमुरुपप्लाव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतान्तर्गते सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

### अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

भीष्मद्रोणाभ्यां कुन्तीवाक्यं श्रुत्वा समीपस्थं दुर्योधनं प्रति पाण्डवानां कुन्तीनिदेशानतिलङ्घित्वकथनपूर्वकं पाण्डवैः सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।  
 दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १  
 श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।  
 वाक्यमर्थवदत्युग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २  
 तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।  
 न हि ते जातु शाम्येरन्तुते राज्येन कौरव ॥ ३  
 क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।  
 सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४  
 कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्चयम् ।  
 गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ॥ ५  
 नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ ।

सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ६  
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।  
 विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ७  
 दानवा घोरकर्माणो निवातकवचा युधि ।  
 रौद्रमुखं समादाय दग्धा वानरकेतुना ॥ ८  
 कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।  
 मोक्षितो घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९  
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।  
 रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दृष्टान्तरं गताम् ॥ १०  
 ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्कविः ।  
 तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ ११  
 दृष्टश्चेत्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।

पदवीं चर मार्गमनुसर ॥ २० ॥ नैतदस्ति । राष्ट्रमिति शेषः  
 ॥ २८ ॥ निर्याय निर्गम्य ॥ २९ ॥ उपप्लाव्यं विराटनगरम्

॥ ३२ ॥ सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

प्रशाम्य प्रशमं कुरु ॥ १० ॥

प्रशान्तभुक्कुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥  
 तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।  
 अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिन्दम ॥ १३  
 अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।  
 प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४  
 सिंहस्कन्धोरुवाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।  
 परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १५  
 कम्बुग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।  
 अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६  
 आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।  
 तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १७  
 मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।  
 संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १८  
 प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ।  
 समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १९  
 अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु वारणम् ।

ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २०  
 ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।  
 उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २१  
 विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।  
 उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ॥ २२  
 बाहनान्यग्रहद्वानि रुदन्तीव विशांपते ।  
 गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३  
 नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।  
 शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशः ॥ २४  
 कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।  
 त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २५  
 न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।  
 तप्स्यसे बाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडिताम् ॥ २६  
 भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।  
 श्रुत्वा स्रतांसि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ।  
 यद्येतदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

### एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

दुर्योधनेन स्वमतानभिनन्दने भीष्मद्रोणाभ्यां पार्थेन सह युद्धकरणे परिशोचनम् ॥ १ ॥ द्रोणेन दुर्योधनं प्रति पाण्डवानां साधनसमृद्धिमत्तया दुर्जयत्वाभिधानपूर्वकं पुनः शमविधानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिर्धोमुखः ।  
 संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ १  
 तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।  
 पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २  
 भीष्म उवाच ।  
 शुश्रूषुमनमूयं च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ।  
 प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३  
 द्रोण उवाच ।  
 अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये ।

बहुमानः परो राजन्सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४  
 तं चेत्पुत्रात्प्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनञ्जयम् ।  
 क्षात्रं धर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५  
 यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।  
 मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६  
 मित्रघ्नगुह्यभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।  
 न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७  
 वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।  
 चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८  
 मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनुप्रिये ।

वारणं प्रतिषेधम् ॥ २० ॥ दीप्तां दिशमिति दिग्दाहाख्य उत्पा-  
 त उक्तः ॥ २४ ॥ शुष्मिणः बलिनः । अपसव्यं विपरीतम्  
 ॥ २७ ॥ अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एते पाण्डवास्त्वया मिथ्योपचारिता अपि अनु पश्चात्प्रिये  
 वर्तमाना हि प्रसिद्धम् । तव तु दोषाः द्वेषादयः । अहितत्वाय

अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९  
 त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।  
 वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिमन्यसे ॥ १०  
 अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।  
 सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥ ११  
 वाससैव यथा हि त्वं प्रावृष्णानोऽभिमन्यसे ।  
 स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौघिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२  
 द्रौपदीसहितं पार्थ सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।  
 वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं को विजेष्यति ॥ १३  
 निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किङ्कराः ।  
 तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४  
 कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।  
 स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५  
 दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।

आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६  
 त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।  
 विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्भयसनाप्यसि ॥ १७  
 द्रौपदी यस्य चाशस्ते विजयं सत्यवादिनी ।  
 तपोधोरव्रता देवी कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८  
 मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः ।  
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९  
 सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।  
 तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०  
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।  
 सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१  
 अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।  
 मा गमः समुतामात्यः समित्रश्च यमक्षयम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

### चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

कृष्णेन कर्णः किमुक्त इति जनमेजयप्रश्नः ॥ १ ॥ कृष्णेन कर्णप्रति तस्य कुन्तीसुतत्वरूपरहस्यकथनपूर्वकं पाण्डवपक्षप्रवेश-  
 चोदना ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।  
 राजपुत्रैः परिवृतस्तथा भृत्यैश्च सत्तम ।  
 उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १  
 किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।  
 कानि सान्त्वानि गोविन्दः सुतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २  
 उद्यन्मेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।  
 मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व सर्वशः ॥ ३  
 वैशंपायन उवाच ।  
 आनुपूर्व्येण वाक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि च ।  
 प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४  
 हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।

यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५  
 वासुदेव उवाच ।  
 उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।  
 तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६  
 त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान्सनातनान् ।  
 त्वमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७  
 कानीनश्च सहोदश्च कन्यायां यश्च जायते ।  
 वोढारं पितरं तस्य ग्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८  
 सोऽसि कर्ण तथाजातः पाण्डोः पुत्रोसि धर्मतः ।  
 निश्चयाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९  
 पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।

वैरभावाय कल्पन्ते ॥ १ ॥ उष्णगे उष्णातिगमे वर्षाकाले ॥ ११ ॥  
 वासुदेवो यथा हि त्वां प्रवृष्णानो न मन्यते इति ख. ड पाठः ।  
 वासमेव यथाहि त्वं इति घ. ट. पाठः । वासवेयं यथा इति  
 क. पाठः ॥ १२ ॥ ऐलविलं कुबेरम् । आसाद्य रणे प्राप्य ॥ १४ ॥  
 एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

यश्च यस्तु कन्यायां जायते स द्विविधः कानीनः सहोदश्च ।  
 सहोदः विवाहाद्धर्षं जातः । अन्यो विवाहात्प्रागजातः । तन्मातुर्वो-  
 ढारं तस्य पितरं ग्राहुः ॥ ८ ॥ चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः  
 ॥ १४० ॥

द्रौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०  
 मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।  
 अभिजानन्तु कौन्तेय पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११  
 पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।  
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२  
 राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थं समागताः ।  
 पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३  
 हिरण्मयांश्च ते कुम्भात्राजतान्पार्थिवांस्तथा ।  
 ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४  
 राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वाभिषेचनम् ।  
 षष्ठे त्वां च तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५  
 अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ।  
 अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ॥ १६  
 पुरोहितः पाण्डवानां ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः ।  
 तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ १७  
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ।  
 अहं च त्वाऽभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ॥  
 युवराजोऽस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ १९  
 उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

छत्रं च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ॥ २०  
 अभिषिक्तस्य कौन्तेयो धारयिष्यति मूर्धनि ।  
 किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ २१  
 रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ।  
 अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ॥ २२  
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ।  
 पञ्चालाश्चानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ॥ २३  
 अहं च त्वाऽनुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।  
 दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशांपते ॥ २४  
 शुङ्ग राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।  
 जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २५  
 पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सहकुन्तलैः ।  
 आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेषुपास्तथा ॥ २६  
 स्तुवन्तु त्वां च बहुभिः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।  
 विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २७  
 स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।  
 प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २८  
 मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।  
 सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

### एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

कर्णेन कृष्णं प्रति स्वस्य पाण्डवपक्षप्रवेशे सयुक्तिकं प्रतिबन्धकनिरूपणपूर्वकं स्वरहस्यगोपनप्रार्थनादि ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।  
 असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चाथ केशव ।  
 सख्येन चैव वाष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १  
 सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।  
 निश्चयाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २  
 कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।  
 आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३  
 सोऽस्मि कृष्ण तथाजातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।  
 कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४

यथा न कुलजस्तथेति क. पाठः ॥ ४ ॥

सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वाभ्यानयद्गृहान् ।  
 राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५  
 मत्स्नेहाच्चैव राधायां सद्यः क्षीरमवातरत् ।  
 सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६  
 तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादसद्विधः कथम् ।  
 धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७  
 तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।  
 पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८  
 स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।  
 शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९



नाम वै वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।  
 भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥१०  
 तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।  
 तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥११  
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।  
 हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द मिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ॥१२  
 धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।  
 मया त्रयोदशसमा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥१३  
 इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सहस्रतैर्मयाऽसकृत् ।  
 आवाहाश्च विवाहाश्च सहस्रतैर्मया कृताः ॥१४  
 मां च कृष्ण समासाद्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।  
 दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥१५  
 तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।  
 वृत्तवान्परमं कृष्ण प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥१६  
 वधाद्धन्वाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।  
 अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥१७  
 यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।  
 अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥१८  
 असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।  
 सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥१९  
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र मधुसूदन ।  
 एतदत्र हितं मन्ये सर्वं यादवनन्दन ॥ २०  
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ।  
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१  
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।  
 स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिन्दम ॥ २२  
 स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।  
 नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ २३  
 पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।  
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४  
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चल्यः सात्यकिश्च महारथः ।  
 उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सौमकिः ॥२५  
 चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ।  
 इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ।

इन्द्रायुधसवर्णश्च कुन्तिभोजो महामनाः ॥ २६  
 मातुलो भीमसेनस्य श्येनजिच्च महारथः ।  
 शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥२७  
 महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।  
 राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८  
 धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।  
 अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥२९  
 आध्वर्यवं च ते कृष्ण कृतावसिन्भविष्यति ।  
 होता चैवात्र वीभत्सुः सन्नद्धः स कपिध्वजः ॥३०  
 गाण्डीवं सुक् तथा चाज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति ।  
 ऐद्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।  
 मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ३१  
 अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।  
 गीतं स्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक् तत्र भविष्यति ३२  
 उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।  
 विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्वरः ॥ ३३  
 स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।  
 जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४  
 शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।  
 उत्कृष्टः सिंहनादश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५  
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।  
 शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक् तत्र भविष्यतः ।  
 'तौ मैत्रावरुणाग्नीध्रौ महावीर्यौ भविष्यतः ॥' ३६  
 कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथपङ्क्तयः ।  
 यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७  
 कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।  
 तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥३८  
 असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।  
 हविस्तु रुधिरं कृष्ण तस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९  
 इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमला गदाः ।  
 सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४०  
 इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।  
 महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१

आवाहाः कुलधर्माः ॥ १४ ॥ मां च । मित्रमिति शेषः  
 ॥ १५ ॥ ब्रूयास्त्वं पाण्डवान्प्रतीति शेषः ॥ १९ ॥ नियमं गो-

पनम् ॥ २० ॥ समुदानयः समुदायीकरणम् ॥ २८ ॥ परि-  
 स्तोमाः सोमचमसादयः ॥ ४१ ॥



प्रतिप्रास्थानिकं कर्म सात्यकिस्तु करिष्यति ।  
 दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥४२॥  
 घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।  
 अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३॥  
 दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।  
 वैतानिके कर्ममुखे जातो यत्कृष्ण पावकात् ॥४४॥  
 यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स पाण्डवान् ।  
 प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये ह्यकर्मणा ॥ ४५॥  
 यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।  
 पुनश्चित्तिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥४६॥  
 दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।  
 आनर्दं नर्दतः सम्यक् तदा सूर्यं भविष्यति ॥४७॥  
 यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।  
 तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८॥  
 दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।  
 तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९॥

सुषाश्च प्रसुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः ।  
 हतेश्वरा नष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥ ५०॥  
 रुदन्यः सहगान्धार्या श्वघृधुरराकुले ।  
 स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१॥  
 विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।  
 वृथा मृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२॥  
 शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।  
 करुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५३॥  
 तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।  
 यथा कात्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥५४॥  
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।  
 तावत्कीर्तिर्भवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥५५॥  
 ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।  
 समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधनम् ॥ ५६॥  
 समुपानय कौन्तेय युद्धाय मम केशव ।  
 मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परन्तप ॥ ५७॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

### द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

कृष्णेन कर्णप्रति पाण्डवजयनिर्धारणकथनपूर्वकं भीष्मादिषु युद्धसन्नाहसंदेशकथनचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।  
 उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं यथा ॥ १॥  
 श्रीभगवानुवाच ।  
 अपि त्वां न लभेत्कर्ण राज्यलम्भोपपादनम् ।  
 मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥२॥  
 ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं  
 न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।  
 जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य  
 समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३॥

दिव्या माया विहिता भौमनेन  
 समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशाः ।  
 दिव्यानि भूतानि जयावहानि  
 दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४॥  
 न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य  
 ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।  
 श्रीमान्ध्वजः कर्ण धनञ्जयस्य  
 समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५॥  
 यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।  
 ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चाप्यग्निमारुते ॥ ६॥

प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योस्तव द्वितीयः तस्य कर्म प्रतिप्रास्थानिकम् ॥४२॥  
 अतिरात्रे कर्तौ । श्लेषेण निशीथेच । घटोत्कचः रात्रिचरत्वात्  
 शामित्रं करिष्यति ॥ ४३॥ पुनश्चितिर्यज्ञानन्तरं चयनारम्भो  
 यज्ञविशेषेयुक्तः ॥ ४६॥ आनर्दं महानादं नर्दतः । णमुलन्तं

पूर्वपदम् । सूर्यं सोमाभिषवः । सुखा भविष्यतीति क. पाठः  
 ॥४७॥ यज्ञावसानं यज्ञस्य मध्येमध्ये विरम्यावस्थानम् ॥४८॥  
 एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥  
 भौमनेन विश्वकर्मेणा ॥ ४ ॥

गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।  
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७  
 यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।  
 जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८  
 आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।  
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९  
 यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।  
 दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०  
 प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदधातिनम् ।  
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११  
 यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।  
 सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १२  
 युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।  
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ ।  
 वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १४  
 विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।  
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५  
 ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।  
 सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६  
 सर्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।  
 निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७  
 सप्तमात्राणि दिवसादमावास्या भविष्यति ।  
 सङ्ग्रामो युज्यतां तस्यां तामाहुः शक्रदेवताम् ॥ १८  
 तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।  
 यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयाम्यहम् ॥ १९  
 राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।  
 प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

### त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

कर्णेन कृष्णं प्रति पृथिवीविनाशे शकुनिदुःशासनयोः स्वस्य च मूलत्वकथनम् ॥ १ ॥ तथा पार्थधार्तराष्ट्राणां जयपराजय-  
 सूचकनिमित्तोपवर्णनपूर्वकं कृष्णमालिङ्ग्य प्रतिनिवर्तनम् ॥ २ ॥ सात्यकिनासह कृष्णस्य उपप्लव्यागमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।  
 अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् ॥ १  
 जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ।  
 योयं पृथिव्याः कारुर्येन विनाशः समुपस्थितः ॥ २  
 निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।  
 दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३  
 असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।  
 पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ॥ ४  
 राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।  
 रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५  
 स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।  
 निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ६  
 पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।

शंसन्त इव वाष्ण्यं विविधा रोमहर्षणाः ॥ ७  
 प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।  
 शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८  
 कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।  
 अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संगमयन्निव ॥ ९  
 नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।  
 विशेषेण हि वाष्ण्यं चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ १०  
 सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपैति च ।  
 दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकंपनाः ॥ ११  
 निष्ठनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।  
 पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ १२  
 प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।  
 निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३  
 अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।

संग्रामः संग्रामसाधनकलापः । युज्यतां एकीभूयावतिष्ठताम् ॥ १८ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १४  
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।  
 पराभवस्य तल्लिङ्गमिति ग्राहुर्मनीषिणः ॥ १५  
 ग्रहं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।  
 प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १६  
 अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।  
 वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १७  
 मयूराः पुण्यशकुना हंससारसचातकाः ।  
 जीवज्जीविकसङ्घाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १८  
 गृध्राः कङ्का वकाः श्येना यातुधानास्तथा वृकाः ।  
 मक्षिकाणां च सङ्घाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९  
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निःस्वनः ।  
 अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ २०  
 उदपानाश्च नदन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।  
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २१  
 मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।  
 तथा गन्धर्वनगरं भानुमत्समुपस्थितम् ॥ २२  
 सप्राकारं सपरिखं सवग्रं चारुतोरणम् ।  
 कृष्णश्च परिधस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ २३  
 उदयास्तमने संध्ये वेदयन्ती महद्भयम् ।  
 शिवा च वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४  
 एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणो मधुसूदन ।  
 उत्सृजन्ति महद्घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २५  
 कृष्णग्रीवाश्च शकुना रक्तपादा भयानकाः ।  
 सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २६  
 ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरुंश्च मधुसूदन ।  
 भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ २७  
 पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।  
 आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ।  
 उत्तरा शङ्खवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृताः ॥ २८  
 प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।  
 महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९

सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स युधिष्ठिरः ।  
 अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ ३०  
 श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे वै शुक्लवाससः ।  
 आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्ष्ये ॥ ३१  
 तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।  
 आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ ३२  
 अस्थिसञ्चयमारूढश्चाभितौजा युधिष्ठिरः ।  
 सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्धृतपायसम् ॥ ३३  
 युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुन्धराम् ।  
 त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुन्धराम् ॥ ३४  
 उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।  
 गदापाणिर्नरव्याघ्रो ग्रसन्निव महीमिमाम् ॥ ३५  
 क्षपयिष्यति नः सर्वान्सुव्यक्तं महारणे ।  
 विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३६  
 पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनञ्जयः ।  
 त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३७  
 यूयं सर्वे वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।  
 पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३८  
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।  
 शुक्रकेयूरकण्ठत्राः शुक्रमाल्याम्बरावृताः ॥ ३९  
 अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।  
 त्रय एते मया दृष्टाः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ४०  
 श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एते जनार्दन ।  
 धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ४१  
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।  
 रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ४२  
 उष्ट्रप्रयुक्तमारूढौ भीष्मद्रोणौ महारथौ ।  
 मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा विभो ॥ ४३  
 अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स जनार्दन ।  
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४४  
 अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।  
 गाण्डिवान्निप्रवेक्ष्यामिति मे नास्ति संशयः ॥ ४५

उदपानाः कृपादयो जलाशयाः ॥ २१ ॥ गन्धर्वनगरं  
 सप्राकारम् । परिघः परिवेषः । तत्राकाशे गन्धर्वनगरोपर्येव  
 ॥ २३ ॥ शिवा शृगालः वाशते शब्दं करोति ॥ २४ ॥

सहस्रपादं सहस्रस्तम्भम् ॥ ३० ॥ तव पृथिवीति संबन्धः ।  
 त्वच्छरीरमित्यर्थः । परिक्षिप्ता परिवेष्टिता ॥ ३२ ॥

कृष्ण उवाच ।

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।

यथा हि मे वचः कर्णं नोपैति हृदयं तव ॥ ४६

सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।

अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४७

कर्ण उवाच ।

अपि त्वां कृष्ण पश्यामो जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।

समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ॥ ४८

अथवा सङ्गमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।

तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानव ॥ ४९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।

विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ५०

ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।

महात्मा वै निववृत्ते राधेयो दीनमानसः ॥ ५१

ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।

पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

### चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

विदुरेण कुन्तीसमीपे युद्धे बहुवीरविनाशानुचिन्तनेन शोचनम् ॥ १ ॥ कर्णपराक्रमभीतया कुन्त्या पाण्डवान्प्रति तन्मनःप्रसादनेच्छया गङ्गातीरे कर्णसमीपगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।

अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवात्रवीत् १

जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे ।

क्रोशतो नच गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २

उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः ।

भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३

उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।

काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्वलवान्दुर्बलो यथा ॥ ४

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।

मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ५

जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।

सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥ ६

अधर्मेण हि धर्मिष्ठं ह्रियते राज्यमीदृशम् ।

येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७

क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ।

असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८

तव हृदयं कर्तुं मम वचो नोपैति नाङ्गीकरोति ॥ ४६ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

बलाद्धर्मे पाण्डवैर्नां पारदार्यं उभयसंतोषकरमिति द्वयोरपि

उद्यो० २८

ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।

चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९

श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।

सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०

धिगस्त्वर्थं यत्कृतेयं सुमहाञ्ज्ञातिसंक्षयः ।

वत्स्यते सुहृदां चैव युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ११

पाण्डवाश्चेदिपञ्चाला यादवाश्च समागताः ।

भारतैः सह योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२

पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथाऽयुद्धे पराभवम् ।

अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयो जयः ।

इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ॥ १३

पितामहः शान्तनव आचार्यश्च युधां पतिः ।

कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ १४

नाचार्यः कामवाञ्छिष्यैर्द्रोणो युद्धेयत जातुचित् ।

पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५

अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।

मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६

धर्महेतुरिति बलात्कल्पना शास्त्रबहिर्भूता तद्द्वयमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अर्थकामेन हितकामेन ॥ १० ॥ पश्ये पश्यामि । आप्तिमात्मने-

पदम् ॥ १३ ॥

महत्त्यनर्थे निर्वन्धी बलवांश्च विशेषतः ।  
 कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे ददति संप्रति ॥ १७  
 आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।  
 प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८  
 तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।  
 आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि ॥ १९  
 साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।  
 चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०  
 बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्वलम् ।  
 स्त्रीभावादालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१  
 धात्र्या विस्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ।  
 दोषं परिहरन्ती च पितृश्रारिच्यरक्षिणी ॥ २२  
 कथं नु सुकृतं मे स्थानापराधवती कथम् ।  
 भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३  
 कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।

कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ २४  
 योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिरक्षितः ।  
 कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५  
 इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ।  
 कार्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६  
 आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसङ्गिनः ।  
 गङ्गातीरे पृथापश्यज्जपस्थानमनुत्तमम् ॥ २७  
 प्राञ्जुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।  
 जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८  
 अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।  
 कौरव्यपत्नी वाष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९  
 आपृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्त्य यतव्रतः ।  
 दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ३०  
 यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ।  
 उत्सयन्प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

### पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

कुन्त्या कर्णप्रति तस्य सूर्यास्वस्मिन् जननकथनपूर्वकं पाण्डवैः सह संगमचोदना ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।  
 राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।  
 प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १  
 कुन्त्युवाच ।  
 कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।  
 नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ २  
 कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।  
 कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३  
 प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।  
 अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४  
 कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।  
 जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५

स त्वं भ्रातृनसंबुद्ध्य मोहाद्यदुपसेवसे ।  
 धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६  
 एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।  
 यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७  
 अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।  
 आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ते यौधिष्ठिरीं श्रियम् ८  
 अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।  
 सौभ्रात्रेण समालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ९  
 कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।  
 असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः संहितात्मनोः ॥  
 कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।  
 देवैः परिवृतो ब्रह्मा वेद्यामिव महाध्वरे ॥ ११

आचरं तेन मन्त्रेण देवतावाहनाख्यं कार्यं कृतवती ॥ २४ ॥

उत्तरवाससि उत्तरीयवस्त्रच्छायायाम् ॥ २९ ॥ आपृष्ठतापादप-  
 राहपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥ चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽ-

ध्यायः ॥ १४४ ॥

एकं पुत्रमेव ज्ञेहेन पश्यन्ती एकदर्शिनी ॥ ७ ॥ पञ्चचत्वा-  
 रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥



उपपन्नो गुणैः सर्वैर्ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।

सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

### षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सूर्येण कर्णप्रति कुन्तीवचनस्वीकरणविधानम् ॥ १ ॥ कर्णेन कुन्तीप्रति सोपालम्भं दुर्योधनपरित्यागस्य सयुक्तिकमनौ-  
चिल्यकथनपूर्वकं अर्जुनवर्जं पाण्डवासंहरणप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।

दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १

सूर्य उवाच ।

सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।

श्रेयस्ते स्थान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।

चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

कर्ण उवाच ।

न चैतच्छ्रद्धे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।

धर्मद्वारं ममैतत्स्थान्नियोगकरणं तव ॥ ४

अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।

अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५

अहं चेत्क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।

त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ६

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।

हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ७

न वै मम हितं पूर्वं मातृवचेष्टितं त्वया ।

सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८

कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।

कोद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ९

अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।

पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति १०

सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथासुखम् ।

अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११

उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।

नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२

मम प्राणेन ये शत्रूञ्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।

मन्यन्ते ते कथं तेषामहं छिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३

मया पुवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।

अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४

अयं हि कालः संग्रामो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।

निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५

कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते ।

अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६

राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।

नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।

बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८

आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।

अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९

न च तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।

वध्यान्विषह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् २०

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ।

अर्जुनेन समं युद्धमपि यौधिष्ठिरे बले ॥ २१

कुर्यान्न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ क्रियाकाले क्षत्रियोचितसंस्कार-

काले । अनुक्रोशं दयाम् । समचूचुदः स्वकार्यार्थे प्रेरितवत्यसि

॥ ७ ॥ उपनह्य बध्वा ॥ १२ ॥ प्रतिसमासितुं जेतुम् ॥ १३ ॥

निर्वेष्टव्यं आनृष्यं कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ विषह्यान् हन्तुं शक्यान-

पीत्यर्थः ॥ २० ॥ षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

॥ १४६ ॥

न श्रद्धे कर्तव्यत्वेन न मन्ये । धर्मद्वारं विपरीतलक्षणया  
धर्मापगमद्वारम् । तव नियोगकरणं त्वदाज्ञासार्थानुष्ठानम् ॥ ४ ॥  
सुमहात्ययं सुमहान् अत्ययो जातिभ्रंशाख्यो विनाशो यस्मात् ।  
अपाकीर्णस्त्यक्तः ॥ ५ ॥ त्वत्कृते त्वत्सुखार्थं कानीनो गर्भः  
प्रकटो माभूदिति हेतोरहं क्षत्रसत्क्रियां चेन्न प्राप्तस्तर्हि त्व-  
दन्यः कः शत्रुः किं ममाहितं पापीय इति इतोपि पापतरं



अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ।  
यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २२  
न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।  
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि २३  
इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।  
उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पनम् ॥ २४

एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।  
यथा त्वं भाषसे कर्णं दैवं तु बलवत्तरम् ॥ २५  
त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्शन ।  
दत्तं तत्प्रतिजानीहि सङ्गरप्रतिमोचनम् ॥ २६  
अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।  
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

### सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

कृष्णेन पाण्डवान्प्रति संक्षेपेण हास्तिनगरवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ पाण्डवैः कृष्णं प्रति विस्तरेण भीष्मादिवचनकथनप्रा-  
र्थना ॥ २ ॥ कृष्णेन शमविधायकभीष्मवचनानुवादः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दमः ।  
पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १  
संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।  
स्वमेव भवनं शौरिर्विश्रमार्थं जगाम ह ॥ २  
विसृज्य सर्वानृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।  
पाण्डवा आतरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥ ३  
सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।  
आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४  
युधिष्ठिर उवाच ।

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।  
किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५  
वासुदेव उवाच ।  
मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।  
तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ६  
युधिष्ठिर उवाच ।  
तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।  
किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ॥ ७  
आचार्यो वा महाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत् ।  
पितरौ धृतराष्ट्रस्तं गान्धारी वा किमब्रवीत् ॥ ८  
पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मविदां वरः ।  
पुत्रशोकाभिसन्तप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ९

किंच सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।  
उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ १०  
उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।  
धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११  
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ।  
अग्रियं हृदये मद्यं तन्न तिष्ठति केशव ॥ १२  
तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।  
यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।  
भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥  
वासुदेव उवाच ।  
शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।  
मध्ये कुरुणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १४  
मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।  
अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५  
दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थं यद्ब्रवीमि ते ।  
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६  
मम तात पिता राजञ्छान्तनुर्लोकविश्रुतः ।  
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १७  
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।  
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १८  
न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येच्च कथं यशः ।  
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्या कालीं मातरमावहम् ॥ १९

नाभिपद्येत नातिक्रामेत ॥ १३ ॥ कालीं सख्यवतीम् ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।  
 अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।  
 प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २०  
 तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्बहः ।  
 विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिव २१  
 स्वर्गतेऽहं पितरि तं स्वराज्ये सन्यवेशयम् ।  
 विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २२  
 तस्याहं सदृशान्दारान् राजेन्द्र समुपाहरम् ।  
 जित्वा पार्थिवसङ्घातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २३  
 ततो रामेण समरे द्रन्द्रयुद्धमुपागमम् ।  
 स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ॥ २४  
 दारेष्वप्यतिरक्तश्च यक्षमाणं समपद्यत ।  
 यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।  
 तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्रयपीडिताः ॥ २५  
 प्रजा ऊचुः ।  
 उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।  
 ईतीः प्रणुद भद्रं ते शन्तनोः कुलवर्धन ॥ २६  
 पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।  
 अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २७  
 व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।  
 त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २८  
 भीष्म उवाच ।  
 प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाश्रुभ्यत मे मनः ।  
 प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सदृच्छं स्मरतस्तथा ।  
 ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ॥ २९  
 भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।  
 मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति सन्ततम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भानुपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

### अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

कृष्णेन पाण्डवान्प्रति द्रोणवाक्यानुवादः ॥ १ ॥ तथा भीष्मप्रत्युक्तविदुरवचनानुवादः ॥ २ ॥ तथा गान्धारीवचना-  
 नुवादः ॥ ३ ॥

षासुदेव उवाच ।  
 भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।

प्रतीतः नुष्टः ॥ २० ॥ विप्रवासितः दूरेस्थापितः ॥ २४ ॥

प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।  
 स त्वमसद्वितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३१  
 इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।  
 तेभ्यो न्यवेदयं तत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ॥ ३२  
 ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ।  
 विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ॥ ३३  
 ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।  
 नाम्ब शन्तनुना जातः कौरवं वंशमुद्बहन् ॥ ३४  
 प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ।  
 विशेषतस्त्वदर्थं च प्रतिज्ञां कृतवानहम् ॥ ३५  
 अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाद्य सुतवत्सले ।  
 एवं तामनुनीयाहं मातरं जनसन्निधौ ॥ ३६  
 अयाचं आतृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ।  
 सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ॥ ३७  
 अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवान्श्च सः ।  
 त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३८  
 अन्धः करणहीनत्वान्न वै राजा पिता तव ।  
 राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३९  
 स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।  
 मा तात कलहं कार्षीं राज्यस्यार्थं प्रदीयताम् ४०  
 मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।  
 मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ४१  
 न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।  
 मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ४२  
 श्रोतव्यं खलु वृद्धानां नाभिःशङ्कीर्वचो मम ।  
 नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ४३

मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १  
 प्रातीपः शन्तनुस्तात कुलस्यार्थे यथा स्थितः ।

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् २  
 तथा पाण्डुर्नरपतिः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।  
 राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३  
 ज्येष्ठाय राज्यमददद्धृतराष्ट्राय धीमते ।  
 यवीयसे तथा क्षत्रे कुरूणां वंशवर्धनः ॥ ४  
 ततः सिंहासने राजनस्थापयित्वैनमच्युतम् ।  
 वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो नृपः ॥ ५  
 नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।  
 प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६  
 ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।  
 अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७  
 विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।  
 चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरञ्जयः ॥ ८  
 कोशसंवनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।  
 भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसङ्गरः ॥ ९  
 सन्धिविग्रहसंयुक्तो राज्ञां संवाहनक्रियाः ।  
 अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ १०  
 सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।  
 अन्वास्थमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११  
 कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।  
 संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥ १२  
 ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथञ्चन ।  
 भीष्मेण दत्तमिच्छामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३  
 नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।  
 यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४  
 दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्षेण ।  
 सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५  
 अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।  
 बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६  
 वासुदेव उवाच ।  
 एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।  
 व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसङ्गरः ।  
 पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्त्य च धर्मवित् ॥ १७

यथा ज्येष्ठाय दत्तं तथा क्षत्रे विदुरायपि न्यासभूतमददा-  
 दिति भावः ॥ ४ ॥ संवननमात्मीयताकरणम् ॥ ९ ॥ पितुर्भा-

विदुर उवाच ।

देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।  
 प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धतः ॥ १८  
 तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।  
 कोयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९  
 यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।  
 अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभेन हृतचेतसः ।  
 अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २०  
 एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।  
 यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ २१  
 मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महामते ।  
 चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि ॥ २२  
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ।  
 नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ॥ २३  
 अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।  
 वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २४  
 बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।  
 शाधीदं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ २५  
 प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।  
 पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञाममिततेजसाम् ॥ २६  
 वासुदेव उवाच ।  
 विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।  
 प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २७  
 ततोऽस्य राज्ञः सुबलस्य पुत्री  
 धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।  
 दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं  
 राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८  
 ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा  
 ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।  
 शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं  
 पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९  
 राज्यं कुरूणामनुरूपभोज्यं  
 क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।

धर्मस्य ॥ १७ ॥ शास्त्रं आज्ञाम् ॥ २० ॥ अष्टचत्वारिंशदधिक-  
 शततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्मन्  
 राज्यं कुरुणामनयाद्विहंसि ॥ ३०  
 राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी  
 तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।  
 एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं  
 दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३१  
 राजा च क्षत्ता च महानुभावौ  
 भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।  
 अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा  
 न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३२  
 राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रवृण्व्यं  
 तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।  
 राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां  
 पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३

यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा  
 देवव्रतः सत्यसन्धो मनीषी ।  
 सर्वं तदस्माभिरहत्य कार्यं  
 राज्यं स्वधर्मान्परिपालयद्भिः ॥ ३४  
 अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य  
 ब्रूयानृपोऽयं विदुरस्तथैव ।  
 कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियोज्यं  
 धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३५  
 न्यायागतं राज्यमिदं कुरुणां  
 युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।  
 प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा  
 पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

### एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

कृष्णेन पाण्डवान्प्रति धृतराष्ट्रेण दुर्योधनं प्रत्युक्तवचनानुवादः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।  
 एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।  
 दुर्योधनमुवाचेदं राजमध्ये जनाधिप ॥ १  
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि पुत्रक ।  
 तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् । २  
 सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरुणां वंशवर्धनः ।  
 सोमाद्रभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ३  
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।  
 तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४  
 पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।  
 शर्मिष्ठाया संप्रसूतो दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ५  
 यदुश्च भरतश्चेष्ट देवयान्याः सुतोऽभवत् ।  
 दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६  
 यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।  
 अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७  
 न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।

अवमेने च पितरं भ्रातृंश्चाप्यपराजितः ॥ ८  
 पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।  
 वशे कृत्वा स नृपतीन्वयसन्नागसाह्वये ॥ ९  
 तं पिता परमकुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।  
 शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याचापि व्यरोपयत् ॥ १०  
 ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पिताः ।  
 शशाप तानपि कुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११  
 यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।  
 राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२  
 एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।  
 यवीयांसोपि जायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३  
 तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।  
 प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४  
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।  
 त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५  
 देवापिरभवच्छ्रेष्ठो बाह्लीकस्तदनन्तरम् ।

तृतीयः शन्तनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥१६  
 देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।  
 धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥१७  
 पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।  
 सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ॥ १८  
 वदान्यः सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रतः ।  
 वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥१९  
 बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शन्तनोश्च महात्मनः ।  
 सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् २०  
 अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।  
 संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ॥ २१  
 कारयामास सर्वाणि मङ्गलार्थानि वै विभुः ।  
 तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ॥ २२  
 सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् ।  
 स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।  
 अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥२३  
 एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च सोऽभवत् ।  
 प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥२४  
 हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।  
 इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्दिजर्षभाः ॥ २५  
 ततः प्रव्यथिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ।  
 ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥२६  
 बाह्लीको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ।  
 पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्परमर्धिमत् ॥ २७  
 बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शन्तनुर्लोकविश्रुतः ।  
 पितर्युपरते राजन्राजा राज्यमकारयत् ॥ २८

तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।  
 ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥२९  
 पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।  
 विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिन्दम ॥ ३०  
 मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ।  
 अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥ ३१  
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा  
 न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।  
 स कौरवस्यास्य कुलस्य भर्ता  
 प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३२  
 स सत्यसन्धः स तथाऽप्रमत्तः  
 शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।  
 प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी  
 जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३  
 क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च  
 सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।  
 भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च  
 युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३४  
 अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो  
 लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः ।  
 क्रमागतं राज्यमिदं परेषां  
 हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीत ॥ ३५  
 प्रयच्छ राज्याधर्मपेतमोहः  
 सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।  
 ततोऽवशेषं तव जीवितस्य  
 सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

### पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

कृष्णेन पाण्डवान्प्रति भीष्मादिवचनमवधूय समुत्थितेन दुर्योधनेन चोदितानां राज्ञां भीष्मं पुरस्कृत्य सेनाभिः सह कुरुक्षेत्रप्रस्थानकथनम् ॥ १ ॥ तथा स्येन सामादित्रयप्रयोगेऽप्यवशीभूते दुर्योधने दण्डस्यैव प्रयोक्तव्यत्वकथनम् ॥ २ ॥

भगवानुवाच ।

एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।

गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १

अवधूयोत्थितो मन्दः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

अन्वद्वन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २

आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्नष्टचेतसः ।



प्रयात वै कुरुक्षेत्रं पुण्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३  
 ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।  
 भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ४  
 अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणां समागताः ।  
 तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५  
 यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशांपते ।  
 उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ॥ ६  
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।  
 एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ७  
 साम चादौ प्रयुक्तं मे राजनसौ भ्रात्रमिच्छता ।  
 अभेदायास्य वंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ८  
 पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।  
 कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ९  
 यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।  
 तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ १०  
 अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।  
 अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभो ॥ ११  
 निर्भर्त्सयित्वा राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।

राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ १२  
 द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा तथा पुनः ।  
 भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १३  
 पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।  
 अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १४  
 ते शूरा धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।  
 तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १५  
 प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।  
 यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च हितं तव ॥ १६  
 सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।  
 अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १७  
 एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुञ्चत ।  
 दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १८  
 निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।  
 एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १९  
 न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।  
 विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भानपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ समाप्तं च भगवद्भानपर्व ॥

( अथ सैन्यनिर्याणपर्व ॥ ७ ॥ )

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

युधिष्ठिरेण भ्रातृनृपति कस्यचित्सेनापतित्वकल्पने स्वस्वाभिप्रायनिवेदनचोदना ॥ १ ॥ तैः स्वस्वाभिप्रायनिवेदनानन्तरं  
 युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णप्रति तदभिप्रायनिवेदनप्रार्थना ॥ २ ॥ श्रीकृष्णेन धृष्टद्युम्नस्य सेनापतित्वेन वरणस्य स्वाभिमतत्वकथने  
 राज्ञां हर्षात्समुद्रोपः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरादीनां सर्वेषां कुरुक्षेत्रप्रवेशः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १

श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।

केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २

तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।

अक्षौहिण्यश्च सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ३

तासां ये पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।

द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ४

सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।

एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।

ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ६

इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः ।



सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ॥७  
 यः सहेत रणे भीष्मं शराचिःपावकोपमम् ।  
 तं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।  
 स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८  
 सहदेव उवाच ।  
 संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।  
 यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुज्महे ॥ ९  
 मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।  
 प्रसहिष्यति सङ्ग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥१०  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।  
 नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ११  
 वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।  
 ह्रीमान्बलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥१२  
 वेद चास्त्रं भारद्वाजादुर्ध्वः सत्यसङ्गरः ।  
 यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥१३  
 श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।  
 पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ १४  
 यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।  
 रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५  
 पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।  
 श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनाग्रं स प्रकर्षतु ॥ १६  
 स द्रोणभीष्मावायातौ सहेदिति मतिर्मम ।  
 स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥  
 माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।  
 वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्रथः ॥ १८  
 योयं तपःप्रभावेन ऋषिसन्तोषणेन च ।  
 दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः ॥ १९  
 धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।  
 दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २०  
 गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।  
 सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २१  
 सिंहोरस्कः सिंहभुजः सिंहवक्षा महाबलः ।

सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२  
 सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।  
 सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ २३  
 अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।  
 जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४  
 धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्रीष्मस्य सायकान् ।  
 वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ २५  
 यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।  
 रामेणाजौ विषहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ २६  
 पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।  
 धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७  
 क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।  
 अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८  
 'अर्जुनेनैवमुक्ते तु भीमो वाक्यं समाददे ।'  
 वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।  
 वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९  
 यस्य सङ्ग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः ।  
 रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३०  
 न तं युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्द्यात्तु शिखण्डिनम् ।  
 शस्त्रेण समरे राजन्सन्नद्धं स्वन्दने स्थितम् ॥ ३१  
 द्वैरथे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतम् ।  
 शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२  
 युधिष्ठिर उवाच ।  
 सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।  
 सर्वं जानाति धर्मात्मा मतमेषां च केशवः ॥ ३३  
 यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु सेनापतिर्मम ।  
 कृतास्त्रोप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३४  
 एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।  
 अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५  
 एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।  
 यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ॥ ३६  
 ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समभिवर्तते ।  
 ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनः ॥ ३७

रात्रेः शेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।  
 अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३८  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।  
 अत्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ३९  
 ममाप्येते महाराज भवद्भिर्ग्रय उदाहृताः ।  
 नेतारस्तव सेनाया मता विक्रान्तयोधिनः ॥ ४०  
 सर्व एव समर्था हि तव शत्रुं प्रवाधितुम् ।  
 इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ॥ ४१  
 किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ।  
 मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थं महाहवे ॥ ४२  
 कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ।  
 धर्मस्य गतमानृष्यं न स वाच्या विवक्षताम् ॥ ४३  
 कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ।  
 धार्तराष्ट्रो बलस्थं च पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४४  
 युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः ।  
 न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनञ्जयम् ४५  
 भीमसेनं च सङ्कुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।  
 युयुधानं द्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४६  
 अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराट्द्रुपदावपि ।  
 अश्वौहिणीपतींश्चान्यान्नेन्द्रेन्द्राभीमविक्रमान् ॥ ४७  
 सारवद्धलमस्माकं दुष्प्रर्षं दुरासदम् ।  
 धार्तराष्ट्रबलं सङ्क्षेपे हनिष्यति न संशयः ॥ ४८  
 धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिन्दम ।  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्राहृष्यन्नरोत्तमाः ॥ ४९  
 तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ।  
 योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ॥ ५०  
 हयवारणशब्दाश्च नेमिघोषाश्च सर्वतः ।  
 शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्वतोऽभवन् ॥ ५१  
 तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ।  
 रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ॥ ५२

धावतामाह्वयानानां तनुत्राणि च बध्नताम् ।  
 प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ॥ ५३  
 गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ।  
 अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ॥ ५४  
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।  
 प्रभद्रकाश्च पञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५५  
 ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ।  
 हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५६  
 प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।  
 तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७  
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।  
 कोशं यन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५८  
 फल्गु यच्च बलं किञ्चिद्यच्चापि कृशदुर्बलम् ।  
 तत्सङ्गृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५९  
 उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।  
 सह स्त्रीभिर्निवृत्ते दासीदाससमावृता ॥ ६०  
 कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।  
 स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ६१  
 ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।  
 स्तूयमाना ययू राजन्त्यैर्मणिविभूषितैः ॥ ६२  
 केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यप्यश्च चाभिभूः ।  
 श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ६३  
 हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलङ्कृताः ।  
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ६४  
 जघनार्धे विराटश्च याज्ञसेनिश्च सौमकिः ।  
 सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६५  
 रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्तथा ।  
 पत्तिसैन्यं दशगुणं गजानामयुतानि षट् ॥ ६६  
 अनाधृष्टिश्चेकितानो धृष्टकेतुश्च सात्यकिः ।  
 परिवार्य ययुः सर्वे वामुदेवधनञ्जयौ ॥ ६७  
 आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।  
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६८

शस्त्राणामधिवासनं गन्धाद्यैः पूजनम् ॥ ३८ ॥ अस्माकं बलं कर्तुं ॥ ४८ ॥ योगो युद्धाय सज्जीभवन्म् ॥ ५० ॥ शकटा अनासि । आपणो वणिग्वीथ्युपलक्षितं विक्रेयद्रव्यम् ॥ ५८ ॥

मूलप्रतीकारं धनदाररक्षाम् । गुल्मैः स्थावरैः प्राकाररूपैः । जंगमैः परितः स्थानेस्थाने शरसंघैः । स्कन्धावारेण सैन्येन ॥ ६१ ॥ जघनार्धे पश्चिमार्धे ॥ ६५ ॥

तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान्दध्मुररिन्दमाः ।  
तथैव दध्मतुः शङ्खं वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ६९  
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।

निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ७०  
शङ्खदुन्दुभिसंहृष्टः सिंहनादस्तरस्त्रिनाम् ।  
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

### द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

युधिष्ठिरेण कुरुक्षेत्रे समुचितदेशे सेनानां निवेशनम् ॥ १ ॥ दृष्टद्युम्नादिभिः सर्वेषां पृथक्पृथक्शिविरनिर्माणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।  
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ १  
परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।  
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ २  
मधुरानूपरे देशे शुचौ पुण्ये महामतिः ।  
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३  
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।  
प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ४  
विद्राव्य शतशो गुल्मान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ।  
पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ५  
शिविरं मापयामास दृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।  
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ६  
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।  
सूपतीर्थी शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ७  
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।  
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ८  
विधिर्यः शिविरस्थासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।  
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ९

प्रभूततरकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।  
भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०  
शिविराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।  
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ११  
तत्रासञ्जिह्वलिपनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।  
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः ॥ १२  
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिणोः ।  
ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ १३  
बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् ।  
शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ १४  
महायन्त्राणि नाराचास्तोमराणि परश्वधाः ।  
धनूपि कवचादीनि ऋष्टयस्तूणसंयुताः ॥ १५  
गजाः कण्टकसन्नाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।  
दृश्यन्ते तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ १६  
निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।  
अभिससुर्यथादेशं सबलाः सहवाहनाः ॥ १७  
चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।  
जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

समहृष्यन्त रोमाश्रितानि ॥ ७० ॥ एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

गुल्मान् सैनिकसङ्घान् ॥ ५ ॥ सूपतीर्थी शोभनोपकण्ठाम् ॥ ७ ॥ तद्विधानि शिविराणि ॥ ९ ॥ कण्टकसन्नाहाः येषां

स्पर्शमात्रादपि गजान्तराणां कण्टकवेधो भवति तादृशाः सन्नाहाः कवचानि । कण्टकैः कवचैः सन्नहनं येषामिति प्राञ्चः ॥ १६ ॥ अभिससुर्यथाजग्मुः ॥ १७ ॥ द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

## त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

कर्णादीन्प्रति दुर्योधनेन सांग्रामिकसामग्रीसंपादनचोदनम् ॥१॥ तच्चोदनया राज्ञां सेनाभिः सह कुरुक्षेत्रप्रस्थानम् ॥२॥

जनमेजय उवाच ।  
 युधिष्ठिरं सहानीकमुपायान्तं युयुत्सया ।  
 सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १  
 विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।  
 केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २  
 महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।  
 श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३  
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते ।  
 संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ४  
 व्यथयेयुरिमे देवान्सेन्द्रानपि समागमे ।  
 पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५  
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।  
 युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६  
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।  
 कुरुणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७  
 वैशंपायन उवाच ।  
 प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।  
 कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ८  
 अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।  
 स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं धक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९  
 इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।  
 भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०  
 अजातशत्रुरत्यर्थं भीमसेनवशानुगः ।  
 निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११  
 विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।  
 तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२  
 भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।  
 तस्मात्साङ्गामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३  
 शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।

स्वपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४  
 आसन्नजलकोष्ठानि शतशोथ सहस्रशः ।  
 अच्छेद्याहारमार्गाणि बन्धोच्छ्रयचितानि च ॥ १५  
 विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ।  
 समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ॥ १६  
 प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ।  
 वैशंपायन उवाच ।  
 ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चकिरे तथा ॥ १७  
 हृष्टरूपा महात्मानो निवासाय महीक्षिताम् ।  
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ॥ १८  
 आसनेभ्यो महाहोभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ।  
 बाहून्परिधसङ्काशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ॥ १९  
 काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरुभूषितान् ।  
 उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।  
 अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०  
 ते रथान्स्थानः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।  
 सज्जयन्ति स नागांश्च नागशिक्षास्वनुष्ठिताः ॥ २१  
 अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।  
 विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सर्वाणि सर्वशः ॥ २२  
 पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।  
 उपाजहुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३  
 तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।  
 नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥ २४  
 जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्चमीनवान् ।  
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसञ्चयरत्नवान् ॥ २५  
 चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।  
 प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः ॥ २६  
 योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।  
 व्यदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवोदधिः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

आसन्नजलाः कोष्ठाः कक्ष्या येषु तानि तथा । अच्छेद्यः  
 शत्रुभिरनिर्वार्य आहार आहरणं वस्तुनां मार्गाश्च येषु तानि

अच्छेद्याहारमार्गाणि ॥१५॥ अन्तरीयं परिधानीयम् । उत्तरीयं  
 प्रावरणवस्त्रम् ॥२०॥ त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५३॥

## चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

गुरुबध्मभावात् कर्तव्यमौघ्यमुपगतेन युधिष्ठिरेण कर्तव्यनिर्धारणप्रार्थना ॥ १ ॥ कृष्णेन युद्धकरणनिर्धारणम् ॥ २ ॥  
पुनर्युधिष्ठिरस्य शङ्कायां अर्जुनेन कुन्तीविदुरवचनानुस्मरणेन तत्परिहरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।  
पुनः पप्रच्छ वाष्ण्येयं कथं मन्दोऽऽब्रवीदिदम् ॥ १  
अस्मिन्नभ्यागते काले किञ्च नः क्षममच्युत ।  
कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ २  
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ।  
वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३  
विदुरस्यापि तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।  
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कात्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४  
सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।  
क्षमं यन्नो महाबाहो तद्ब्रवीद्विचारयन् ॥ ५  
श्रुत्वैतद्गर्भराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।  
मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६  
उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।  
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७  
न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।  
मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८  
नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः ।  
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९  
बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।  
न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा पापनिश्चयः ॥ १०  
न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।  
सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११  
शकुनिः सौवलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।  
त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२  
किञ्च तेन मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः ।  
संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३

पार्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।  
यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४  
न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।  
कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५  
वैशंपायन उवाच ।  
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।  
अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६  
युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम् ।  
योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७  
ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।  
आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८  
अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।  
निश्चसन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९  
यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।  
सोयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०  
यस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।  
अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१  
कथं ह्यवध्यैः सङ्ग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।  
कथं हत्वा गुरुन्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ २२  
वैशंपायन उवाच ।  
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परन्तपः ।  
यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३  
उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।  
वचनं तच्चया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४  
न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ।  
नापि युक्तं च कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५  
तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।  
सयमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन् ॥ २६

युक्तं सम्यक् ॥ १३ ॥ न कल्याणं अकल्याणं पापं अ-  
कल्याणं च त्वदीयेष्वविद्यमानं सर्वं तस्मिन् दुर्योधने प्रतिष्ठितम्  
॥ १४ ॥ परित्यागेन राज्यस्योपेक्षया शमं नेच्छामः ॥ १५ ॥ योगं

युद्धोद्योगम् ॥ १७ ॥ यदर्थं यन्निवृत्त्यर्थम् । अनर्थः कुलक्षयः ।  
प्रयत्नतो बलात् ॥ २० ॥ अयुध्यतस्तव निवर्तितुमपि न युक्तम्  
॥ २५ ॥ चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥



ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय सह सैनिकाः ।

पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

### पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

दुर्योधनेन स्वसेनानां अग्र्यमध्यमपाश्चात्यभेदेन त्रेधा विभजनम् ॥ १ ॥ तासां सांप्रामिकोपकरणसमृद्धिवर्णनम् ॥ २ ॥  
दुर्योधनेन कृपादीनामेकादशानां पृथक्पृथग्दक्षौहिण्यधिपतित्वेऽभिपेचनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

व्युष्टायां वै रजन्यां हि राजा दुर्योधनस्ततः ।  
व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १  
नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।  
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु सन्दिदेश नराधिपः ॥ २  
सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।  
सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सहर्षयः ॥ ३  
सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।  
रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिच्छदाः ॥ ४  
सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।  
साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ५  
सघण्टफलकाः सर्वे सायोगुडजलोपलाः ।  
सशालभिन्दिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ६  
सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविषतोमराः ।  
सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥ ७

सकीलकवचाः सर्वे वाशीवृक्षादनान्विताः ।  
व्याघ्रचर्मपरीवारा द्वीपिचर्मावृताश्च ते ॥ ८  
सहर्षयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।  
सकुठाराः सकुदालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ९  
रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिताः ।  
चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ॥ १०  
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्चयाः ।  
कुलीना हययोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः ॥ ११  
बद्धारिष्टा बद्धकक्षा बद्धध्वजपताकिनः ।  
बद्धाभरणनिर्यूहा बद्धचर्मासिपट्टिशाः ॥ १२  
चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे चोत्तमवाजिनः ।  
सप्रासक्रष्टिकाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १३  
धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्थिवसारथी ।  
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्त्वा ॥ १४  
नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः ।

व्युष्टायां व्यतीतायाम् ॥ १ ॥ सारं पुरोगामि । मध्यं  
मध्यमम् । फल्गु पाश्चात्यम् ॥ २ ॥ अनुकर्षः युद्धविमर्दं  
यस्यकस्यचिद्रथावयवस्य नष्टस्य प्रतिसमाधानार्थं यद्रथस्याधोदारु  
बध्यते तत् । अनुकर्षो रथाधःस्थदारुणीति मेदिनी । तूणीरो  
रथबाह्यो बाणकोशः । महान् निषङ्ग इति यावत् । उपासङ्गाः  
हयगजवाह्यास्तूणाः । निषङ्गः पत्तिबाह्यः स एव ॥ ३ ॥ कचग्र-  
हविक्षेपः कचेषु गृहीत्वा येन शत्रुर्विक्षिप्यते तादृशः । तैलादयः  
प्रतप्ताः शत्रूणामुपरि क्षिप्यन्ते । साशीविषघटाः ससर्पाः  
कुम्भाः । सर्जरसो रालद्रव्यमभ्युद्दीपकम् ॥ ५ ॥ सघण्टानि  
फलकानि शस्त्राग्राणि येषां ते सघण्टफलकाः । अयांसि खड्गपट्टि-  
च्छुरिकादीनि । गुडजलं तप्तम् । उपला यन्त्रक्षेप्या गोलाः ।  
शालते कथ्यते शब्दं करोतीति शालः स चासौ भिन्दिपालो  
गोफलकः । मधूच्छिष्टं मयनं तदपि द्रवीकृत्य गुडजलवत्प्रक्षेप्यम् ।  
मुद्गरः मुशलतुल्यो दण्डः ॥ ६ ॥ काण्डं बाणफलकं तथुक्तो  
दण्डः काण्डदण्डः कण्टकदण्ड इत्यावत् । सीरं लाङ्गलम् । विपं

प्रसिद्धं तेन युक्तास्तोमरा विषतोमराः । शर्षाणि तप्तगुडादिप्रक्षे-  
पार्थानि । पिटकास्तदाश्रया मञ्जूषाः अस्त्रोपधनार्थं वा । दात्रं  
परशुप्रभृति । अङ्कुशतोमराः बदरीकण्टकतुल्यलोहकण्टकोपेता-  
स्तोमराः ॥ ७ ॥ कीलकवचवान् हि परेण मुष्टियुद्धे जेतुमशक्यः ।  
वाशी काष्ठप्रच्छन्नं शस्त्रम् । वृक्षादनाः लोहकण्टकीलादीन्युप-  
करणानि । व्याघ्रचर्मणा द्वीपी चित्रव्याघ्रस्तचर्मणा च परिवृता  
रथा एव ॥ ८ ॥ तैलक्षौमानि तैलाक्तवस्त्रविशेषा येषां भस्म  
प्रहारस्थले दीयते । सर्पिश्च पुरातनं तदर्थमेव ॥ ९ ॥ चित्रानीकाः  
चित्राणि सैन्यानि ॥ १० ॥ विनिवेशिता येषु रथेष्वितिशेषः  
॥ ११ ॥ बद्धानि अरिष्ठानि अशुभहराणि यन्त्रोपधादीनि येषु  
ते बद्धारिष्टाः । बद्धकक्षाः बद्धाः कक्षाः स्पर्धापदानि तुरगादि-  
शिरसि घण्टामालामौक्तिकगुच्छादीनि । बद्धानि बिहृदानि  
येषु । बद्धानि आभरणानि क्षुद्रघण्टिकादीनि निर्यूहाः शिखराणि  
च येषु ॥ १२ ॥ चतुर्युज इत्येतव्याचष्टे धुर्ययोरिति । धुर्ययोः  
धूःसन्निहितयोः । पार्थिवसारथी चकरक्षौ ॥ १४ ॥



आसन् रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १५  
 यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्षाः खलङ्कताः ।  
 बभूवुः सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १६  
 द्वावङ्कुशधरौ तत्र द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।  
 द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपिनाकधृत् ॥ १७  
 गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोशकैः ।  
 तद्वभूव बलं राजन्कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १८  
 आमुक्तकवचैर्युक्तैः सपताकैः खलङ्कृतैः ।  
 सादिभिश्चोपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः ॥ १९  
 असङ्गाहाः सुसंपन्ना हेमभाण्डपरिच्छदाः ।  
 अनेकशतसाहस्राः सर्वे सादिवशे स्थिताः ॥ २०  
 नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।  
 पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ २१  
 रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।  
 नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ २२  
 रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं हयाः ।  
 हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसन्धानकारिणः ॥ २३  
 सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।  
 दशसेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २४  
 सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी चमूः ।  
 अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ता च वरूथिनी ॥ २५

एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ।  
 अक्षौहिण्यो दशैका च सङ्ख्याताः सप्त चैव ह ॥ २६  
 अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्वलम् ।  
 अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्वलम् ॥ २७  
 नराणां पञ्चपञ्चाशदेवा पत्तिर्विधीयते ।  
 सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिशाब्दितम् ॥ २८  
 त्रयो गुल्मा गणस्तासीद्रणास्त्वयुतशोऽभवन् ।  
 दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २९  
 तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।  
 प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ ३०  
 पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेदृन्नरसत्तमान् ।  
 विधिवत्पूर्वमानीय पार्थिवानभ्यषेचयत् ॥ ३१  
 कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च जयद्रथम् ।  
 सुदक्षिणं च काम्भोजं कृतवर्माणमेव च ॥ ३२  
 द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।  
 शकुनिं सौवलं चैव बाह्लीकं च महाबलम् ॥ ३३  
 दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलं च भारत ।  
 चक्रे स विविधाः पूजाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३४  
 तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।  
 बभूवुः सैनिका राज्ञां प्रियं राज्ञश्चिकीर्षवः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

### षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

दुर्योधनेन भीष्मं प्रति सैनापत्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ भीष्मेण समयप्रतिज्ञाकरणपूर्वकं सैनापत्याङ्गीकारः ॥ २ ॥  
 दुर्योधनेन भीष्मस्य सैनापत्येऽभिषेचनपूर्वकं सेनाभिः सह कुरुक्षेत्रगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।  
 सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १  
 ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्सपि ।

पिनाकः त्रिशूलम् ॥ १७ ॥ संप्राहः हेष्मणपूर्वकमप्रपादाभ्यामु-  
 त्कृत् तद्वहिताः । यतः सुसंपन्नाः सम्यक्शिक्षिताः ॥ २० ॥  
 एकस्य रथस्य यथोक्तविभागेन दश गजाः शतं अश्वाः सहस्रं  
 पदातयश्च परिवार इत्यर्थः ॥ २२ ॥ पक्षान्तरमाह रथस्येति । एकस्य  
 रथस्य पञ्चाशद्गजा पञ्चसहस्रं अश्वाः पञ्चत्रिंशत्सहस्रं पदातयः

दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २  
 नहि जातु द्रयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।  
 शौर्यं च बलनेतृणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३  
 श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः ।

परिवार इत्यर्थः ॥ २३ ॥ पृतनार्थां तु पञ्चसहस्रं नागास्तावन्तो  
 रथाः पञ्चविंशतिसहस्रं नराः पञ्चदशसहस्रं अश्वाः । वाहिन्यां  
 पञ्चाशत्सहस्रं नागास्तावन्तो रथाः सार्धलक्षद्वयं नराः सार्धलक्षं  
 अश्वा इति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः  
 ॥ १५५ ॥

अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४  
 तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।  
 एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५  
 ते स युद्धे प्रभज्यन्ते त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।  
 क्षत्रियाश्च जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६  
 ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।  
 तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७  
 वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।  
 भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८  
 ततस्ते ब्राह्मणाश्चकुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।  
 नये मुकुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९  
 एवं ये कुशलं शूरं हितेप्सितमकल्मषम् ।  
 सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १०  
 भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।  
 असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११  
 रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।  
 कुबेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः ॥ १२  
 पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा ।  
 कुमार इव देवानां वसूनामिव हव्यवाद ॥ १३  
 भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणैव दिवौकसः ।  
 अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४  
 प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।  
 वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५  
 भीष्म उवाच ।  
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।  
 यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६  
 अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।  
 संयोद्धव्यं तवार्थाय यथा मे समयः कृतः ॥ १७  
 न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।  
 ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ १८  
 स हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राप्यनेकशः ।  
 न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९

अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।  
 कुर्यावास्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २०  
 न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा जनाधिप ।  
 तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१  
 एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।  
 न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२  
 सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।  
 भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३  
 कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।  
 स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४  
 कर्ण उवाच ।  
 नाहं जीवति गाङ्गेये राजन्योत्से कथंचन ।  
 हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५  
 वैशंपायन उवाच ।  
 ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।  
 धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६  
 ततो भेरीश्च शङ्खाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।  
 वादयामासुरव्यग्रा वादका राजशासनात् ॥ २७  
 सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निःस्वनाः ॥ २८  
 निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजवृंहितनिःस्वनाः ।  
 आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ २९  
 वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।  
 प्रादुरासीदनग्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ।  
 शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्ततरा भृशम् ॥ ३०  
 सैनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।  
 तदैतान्युग्ररूपाणि बभूवुः शतशो नृप ॥ ३१  
 ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।  
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्गोभिर्निष्कैश्च भूरिशः ॥ ३२  
 वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।  
 आपगेयं पुरस्कृत्य आतृभिः सहितस्तदा ॥ ३३  
 स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३४

परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।

शिविरं मापयामास समे देशे जनाधिप ॥ ३५

मधुरानूपरे देशे प्रभूतयवसेन्धने ।

यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिविरमाबभौ ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

### सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णानुमत्या द्रुपदादीनां सप्तानां पृथगक्षौहिण्याधिपत्येऽभिषेचनपूर्वकं दृष्टद्युम्नस्य सर्वसैन्याधिपत्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ बलरामस्य अक्रूरादिभिः सह पाण्डवदिदक्षया कुरुक्षेत्रागमनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरादिपूजितस्य तस्य बन्धुनिधनावलोकनासहिष्णुतया तीर्थनिषेवणार्थं गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।

पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १

वृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।

समुद्रमिव गाम्भीर्यं हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २

प्रजापतिमिवौदार्यं तेजसा भास्करोपमम् ।

महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३

रणयज्ञे प्रवितते सुभीमे लोमहर्षणे ।

दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा तत्र युधिष्ठिरः ॥ ४

किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यभाषत ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

आपद्धमार्थिकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।

सर्वान्भ्रातृन्समानीय वासुदेवं च शाश्वतम् ॥ ६

उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।

पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ॥ ७

पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।

तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतृन्मम पश्यत ॥ ८

कृष्ण उवाच ।

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काले ह्युपस्थिते ।

तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ९

रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।

नायकास्तव सेनायां क्रियन्तामिह सप्त वै ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुङ्गवम् ।

दृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिव ।

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ११

एतान्सप्त महाभागान्वीरान्युद्धामिकाङ्क्षिणः ।

सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्यषिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ १२

सर्वसेनापतिं चात्र दृष्टद्युम्नं चकार ह ।

द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्वाज्जातवेदसः ॥ १३

सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।

सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनञ्जयम् ॥ १४

अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ।

सङ्कर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १५

तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।

प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवानां हलायुधः ॥ १६

सहाकूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ।

रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १७

वृष्णिमुख्यैरधिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ।

अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ १८

नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।

सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ॥ १९

तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।

उदतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २०

गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।

पूजयाञ्चक्रिरे ते वै समायान्तं हलायुधम् ॥ २१

ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।

वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ २२

विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।

युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिन्दमः ॥ २३  
 ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।  
 वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २४  
 भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।  
 दिष्टमेतद्भुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २५  
 तस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।  
 अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टासीति मतिर्मम ॥ २६  
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयम् ।  
 विमर्दश्च महान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २७  
 उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपहरे ।  
 संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २८  
 पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।  
 तस्यापि क्रियतां साह्यं स पर्येति पुनःपुनः ॥ २९

तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः ।  
 निर्विष्टः सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ३०  
 ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।  
 तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३१  
 न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।  
 ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३२  
 उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।  
 तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपो ॥ ३३  
 तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।  
 न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्प्रशमयमानानवेक्षितुम् ॥ ३४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।  
 तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनम् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

### अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

श्रीकृष्णश्चालस्य रुक्मिणः पाण्डवानुपेत्य अर्जुनं प्रति तस्य भयविकल्पपूर्वकं दर्पात्स्वेन साहाय्यकरणोक्तिः ॥ १ ॥ अर्जुनेन तस्य प्रत्याख्यानम् ॥ २ ॥ दुर्योधनमेव तथाभाषिणस्तस्य तेनापि प्रत्याख्यानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
 एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।  
 हिरण्यरोम्णो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १  
 आकूतीनामधिपतिर्भोजस्यातियशस्विनः ।  
 दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २  
 यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।  
 कृत्स्नं शिष्यो धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३  
 यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।  
 शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यलक्षणम् ॥ ४  
 त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।  
 वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ।  
 शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ॥ ५  
 धारयामास तत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ।  
 गाण्डीवं पावकाष्ठेभे खाण्डवे पाकशासनिः ॥ ६

द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ।  
 संछिद्य मौरवान्पाशाग्निहत्य मुरमोजसा ॥ ७  
 निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।  
 षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८  
 प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ।  
 रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघनिभस्वनम् ॥ ९  
 विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ।  
 नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलगर्वितः ॥ १०  
 रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ।  
 कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्ये जनार्दनम् ॥ ११  
 ततोऽन्वधावद्वाष्पेयं सर्वशस्त्रभृतां वरः ।  
 सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ॥ १२  
 विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ।  
 स समासाद्य वाष्पेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ १३

रौहिणेयो बलरामः ॥ २४ ॥ उपहरे एकान्ते ॥ २८ ॥  
 सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

साक्षात्पुत्र इति संबन्धः ॥ १ ॥ आकूतीनां संकल्पानाम् । सत्य-  
 संकल्प इत्यर्थः ॥ २ ॥ मौरवान् आश्रतन्तिमयान् । यैरिदानीं

व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ।  
 यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ॥ १४  
 तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमम् ।  
 सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ॥ १५  
 पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ।  
 स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ॥ १६  
 अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्निक्षप्रमागमत् ।  
 ततः स कवची धन्वी तली खड्गी शरासनी ॥ १७  
 रथेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ।  
 विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ॥ १८  
 युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्रम्याभ्यपूजयत् ।  
 स पूजितः पाण्डुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः ॥ १९  
 प्रतिगृह्य तु तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।  
 उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ २०  
 सहायोऽसि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।  
 करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१  
 न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।  
 हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यासि पाण्डव ॥ २२  
 अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ।  
 अथवा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ॥ २३  
 निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीम् ।  
 इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ॥ २४  
 शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ।  
 वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।  
 उवाच धीमान्कौन्तेयः ग्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २५  
 युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।  
 सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ २६  
 तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।

खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २७  
 निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।  
 तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २८  
 तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सङ्गरे ।  
 युध्यतो बहुभिस्तत्र कः सहायोऽभवन्मम ॥ २९  
 उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।  
 वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ ३०  
 धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।  
 अश्वय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ ३१  
 कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।  
 द्रोणं व्यपदिशञ्छिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३२  
 कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीति यशोहरम् ।  
 वचनं नरशार्दूल वज्रायुधसमस्वनम् ॥ ३३  
 नासि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।  
 यथाकामं यथायोगं गच्छ वात्रैव तिष्ठ वा ॥ ३४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य च धीमतः ।  
 विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।  
 दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३५  
 तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिपः ।  
 प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३६  
 द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धादपेयतुः ।  
 रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिप ॥ ३७  
 गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।  
 उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च ॥ ३८  
 समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।  
 शुशुभे तारकैश्चित्रा द्यौश्चन्द्रेणैव भारत ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥



## एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

धृतराष्ट्रेण सञ्जयंप्रति कुरुपाण्डवसेनयोर्द्वुत्तवृत्तान्तकथनचोदना ॥ १ ॥ संजयेन धृतराष्ट्रं प्रति पुरुषस्याकर्तृत्वकथनपूर्वकं स्वेन वक्ष्यमाणवन्धुनिधनश्रवणेन शोकानधिगमोपदेशः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।  
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।  
किमकुर्वंश्च कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १  
वैशंपायन उवाच ।  
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।  
धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २  
एहि सञ्जय सर्वं मे आचक्ष्वानवशेषतः ।  
सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३  
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।  
यदहं बुद्ध्यमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ४  
तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।  
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ५  
भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।  
दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६  
एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति सञ्जय ।  
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ॥ ७  
सञ्जय उवाच ।  
त्वद्युक्तोऽयमनुग्रहो महाराज यथेच्छसि ।

न तु दुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ ८  
शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ।  
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।  
न स कालं न वा देवानेन सा गन्तुमर्हति ॥ ९  
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।  
स बध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरेत् ॥ १०  
निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।  
अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥ ११  
हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।  
वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२  
स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकक्षयोदयम् ।  
यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३  
न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।  
अस्वतत्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ १४  
केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।  
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतत्प्रदृश्यते ।  
तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

॥ समाप्तं च सैन्यनिर्याणपर्व ॥

## (अथ उल्लूकदूतागमनपर्व ॥ ८ ॥)

## षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

दुर्योधनेन पृथक्पृथग्युधिष्ठिरादीन्प्रति वक्तव्यसन्देशकथनपूर्वकमुल्लूकस्य पाण्डवान्प्रति दूत्येन प्रेषणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।  
हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

क्षयस्यैव उदयो येभ्यस्तान् क्षयोदयान् ॥ ४ ॥ निकृति-  
प्रज्ञं कपटविषयैव प्रज्ञा न धर्मविषया यस्य तम् ॥ ५ ॥ एनसा  
दोषेण देवान्कालं वा गन्तुं उपलब्धं नाहति । न स कालं न वा देवं

न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ १  
तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा ।

वक्तुमेतदिहाहंतीति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ९ ॥ निकाराः तिर-  
स्काराः ॥ ११ ॥ ऊनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥



समानयित्वा नृपतीन्द्रस्य गुल्मास्तथैव च ॥ २  
 आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।  
 कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ३  
 आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।  
 तत्र दुर्योधनो राजा कर्णेन सह भारत ॥ ४  
 सौबलेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरर्षभ ।  
 आहूयोपह्वरे राजकुलकमिदमब्रवीत् ॥ ५  
 उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।  
 गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ६  
 इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।  
 पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयङ्करम् ॥ ७  
 यदेतत्कथनावाक्यं सञ्जयो महदब्रवीत् ।  
 वासुदेवसहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते ॥ ८  
 मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।  
 यथावत्संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ९  
 ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ १०  
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सकेक्यैः ।  
 कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मनः कृथाः ।  
 य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ॥ ११  
 अभयं सर्वभूतेभ्यो पाता त्वमिति मे मतिः ॥ १२  
 श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ ।  
 प्रह्लादेनाथ भद्रं ते हृते राज्ये तु दैवतैः ॥ १३  
 यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरा ध्वज इवोच्छ्रितः ।  
 प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्रतम् ॥ १४  
 अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् ।  
 कथितं नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ॥ १५  
 मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु ।  
 ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजन् गङ्गातीरं कदाचन ॥ १६  
 स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।  
 करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ॥ १७  
 तस्य कालेन महता विस्मयं जग्मुर्गण्डजाः ।  
 समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विशांपते ॥ १८

पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।  
 आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ॥ १९  
 अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूषिका ययुः ।  
 ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ॥ २०  
 कार्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।  
 तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ॥ २१  
 बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् ।  
 रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः ॥ २२  
 उपगम्य तु ते सर्वे विडालमिदमब्रुवन् ।  
 भवत्प्रसादादिच्छामश्चर्तुं चैव यथासुखम् ॥ २३  
 भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् ।  
 ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ॥ २४  
 भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मे व्यवस्थितः ।  
 स नो रक्ष महाप्रज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् ॥ २५  
 एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशांपते ।  
 प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तकृत् ॥ २६  
 द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।  
 अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् ॥ २७  
 युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ।  
 तपसासि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ॥ २८  
 न चापि गमने शक्तिं कांचित्पश्यामि चिन्तयन् ।  
 सोऽसि नेयः सदा ताता नदीकूलमितः परम् ॥ २९  
 तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ ।  
 वृद्धबालमथो सर्वे मार्जाराय न्यवेदयन् ॥ ३०  
 ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।  
 पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ॥ ३१  
 मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।  
 मार्जारो वर्धते चापि तेजोबलसमन्वितः ॥ ३२  
 ततस्ते मूषिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ।  
 मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ॥ ३३  
 ततः प्राज्ञतमः कश्चिद्भिण्डिको नाम मूषिकः ।  
 अब्रवीद्वचनं राजन्मूषिकाणां महागणम् ॥ ३४

आरक्षस्य रक्षणीयस्य द्रव्यादेः विधिं रक्षाविधानम् ॥ ३ ॥  
 भ्रातृभिः सहितः कथमधर्मे मनः कृथा इति संबन्धः ॥ ११ ॥  
 भो सुरा इति देवान् प्रह्लादः संबोधयति । यस्य व्रतस्य

धर्मध्वजो धर्मचिह्नं धर्मपवित्रपाणिगत्वादि । उच्छ्रितः सर्वलोक-  
 विदितः ॥ १४ ॥ मनःशुद्धिं हिंसातो निवृत्तिम् ॥ १७ ॥  
 विस्मयं विश्वासम् ॥ १८ ॥

गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः ।  
 पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ॥ ३५  
 साधु साध्विति ते सर्वे पूजयाञ्चक्रिरे तदा ।  
 चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ॥ ३६  
 अविज्ञानात्ततः सोऽथ डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान् ।  
 ततस्ते सहिताः सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ३७  
 तत्र बृद्धतमः कश्चित्कोलिको नाम मूषिकः ।  
 अब्रवीद्वचनं राजञ्ज्ञातिमध्ये यथातथम् ॥ ३८  
 न मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिखा ।  
 न मूलफलभक्षस्य विष्टा भवति लोमशा ॥ ३९  
 अस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते ।  
 अद्य सप्ताष्टदिवसान् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ॥ ४०  
 एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः ।  
 विडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ॥ ४१  
 तथा त्वमपि दुष्टात्मन्विडालं व्रतमास्थितः ।  
 चरसि ज्ञातिषु सदा विडालो मूषिकेष्विव ॥ ४२  
 अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।  
 दम्भनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमश्च ते ॥ ४३  
 त्यक्त्वा छद्मं त्विदं राजन्क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।  
 कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ॥ ४४  
 बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम ।  
 देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ॥ ४५  
 क्रिष्टाया वर्षपूर्णांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।  
 प्रमार्जाश्च रणे जित्वा संमानं परमावह ॥ ४६  
 पञ्चग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ।  
 युध्यामहे कथं सङ्ख्ये कोपयेम च पाण्डवान् ॥ ४७  
 त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।  
 जातुपे च गृहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ॥ ४८  
 यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।  
 अयमस्मि स्थितो राजञ्शमाय समराय च ॥ ४९

तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप ।  
 एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५०  
 किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।  
 किंच त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रथितो भुवि ॥ ५१  
 द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ ।  
 तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः ॥ ५२  
 ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ।  
 आत्मार्थं पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ॥ ५३  
 सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि ।  
 तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ॥ ५४  
 इन्द्रजालं च मायां वै कुहका वापि भीषणा ।  
 आत्तशस्त्रस्य सङ्ग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ५५  
 वयमप्युत्सहेम द्यां खं च गच्छेम मायया ।  
 रसातलं विशामोऽपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ॥ ५६  
 दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि ।  
 न तु पर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ॥ ५७  
 मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ।  
 यद्ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ५८  
 धातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।  
 आचचक्षे च मे सर्वं सञ्जयस्तव भाषितम् ।  
 मद्वितीयेन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना ॥ ५९  
 स सत्यसङ्गरो भूत्वा पाण्डवार्थं पराक्रमी ।  
 युद्धस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव ॥ ६०  
 यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ।  
 करोति द्विपतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ॥ ६१  
 अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः ।  
 अद्येदानीं विजानीमः सन्ति षण्डाः सशृङ्गकाः ॥ ६२  
 मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ।  
 सन्नाहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ॥ ६३  
 तं च तूवरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकम् ।  
 उलूक मद्रचो ब्रूहि असकृद्भीमसेनकम् ॥ ६४

शिखा जटाधारणमित्यत् तच्छब्दमात्रम् ॥ ३९ ॥ धर्मिष्ठो-  
 ऽसीत्युपदासः ॥ ४४ ॥ कुहका कृत्वा प्रतिगर्जनाः विपरी-  
 तान्कोपान् वहन्ति प्रापयन्ति नतु भयं जनयन्तीत्यर्थः ।  
 गर्जनं निनदे कोपे इति मेदिनी ॥ ५५ ॥ पर्यायतः पर्यायो  
 भयप्रदर्शनादिरूपः प्रकारस्तेन सिद्धिः स्वस्य नतु भवति ।

तथा परोपि तेन बुद्धिं मानुषीं भयात्मिकां न प्राप्नोति  
 ॥ ५७ ॥ सशृङ्गका शृङ्गं पुंस्त्वचिह्नं श्मश्रुत्वलिङ्गव-  
 त्त्वादिकं तत्सहिताः षण्डाः निर्वायाः सन्ति । येपु तव शौर्यं  
 प्रख्यातमिति भावः ॥ ६२ ॥ तूवरकं अस्मद्विपुलरुपम् । अविद्यकं  
 मूढम् ॥ ६४ ॥

विराटनगरे पार्थ यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा ।  
 बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ॥ ६५  
 प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या त्वया पुरा ।  
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ ६६  
 यद्वीर्यं च कौन्तेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ।  
 निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः ॥ ६७  
 त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ।  
 क युद्धं क च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ६८  
 शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ।  
 तद्वृथा च सभामध्ये वलितं ते वृकोदर ॥ ६९  
 उल्लङ्घनकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ।  
 युद्धस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ॥ ७०  
 युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ।  
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथातथम् ॥ ७१  
 ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचो मम ।  
 युद्धेदानीं रणे यत्तः क्लेशान्स्मर च पाण्डव ॥ ७२  
 विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।  
 न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ।  
 तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ७३  
 अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् ॥ ७४  
 ते यूयं संहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ।  
 आत्मार्थं पाण्डवार्थं च प्रयुज्यध्वं मया सह ॥ ७५  
 धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।  
 एष ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः ॥ ७६  
 द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ।  
 युध्यस्व समुहत्पापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ ७७  
 शिखण्डिनमथो ब्रूहि उल्लङ्घनवचनान्मम ।  
 स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः ॥ ७८  
 गाङ्गेयो धन्विनां श्रेष्ठो युद्धेदानीं सुनिर्भयः ।  
 कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ॥ ७९  
 एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योल्लङ्घनव्रवीत् ।

अर्थपतिर्भी राजभिः । यतः कालात् तत आरभ्येत्यर्थः ॥ ७३ ॥  
 मूढा यूयं मयि गुणवति स्वामिनि न संतुष्टाः स्येति भावः  
 ॥ ७४ ॥ तत्तस्माद्धेतोर्मम वधार्थं च प्रयुज्यध्वमिति संबन्धः  
 ॥ ७५ ॥ पापं कर्म कुरु गुरुवधाख्यम् ॥ ७७ ॥ राज्यमाक्रम्य मादश

धनञ्जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ८०  
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।  
 अथवा निर्जितोऽस्माभी रणे वीर शयिष्यसि ॥ ८१  
 राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासं च पाण्डव ।  
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ८२  
 यदर्थं क्षत्रिया सूते सर्वं तदिदमागतम् ।  
 बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ॥ ८३  
 पौरुषं दर्शयन्पुद्गे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ।  
 परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।  
 हृदयं कस्य न स्फोटेदैश्वर्याद्भङ्गशितस्य च ॥ ८४  
 कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेष्वगृह्यतः ।  
 आस्थितं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ८५  
 यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।  
 अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ ८६  
 अमित्राणां वशे स्थानं राज्यं च पुनरुद्धर ।  
 द्वावर्थौ युद्धकामस्य तस्मात्तत्कुरु पौरुषम् ॥ ८७  
 पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।  
 शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ८८  
 द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्याद्विवासितः ।  
 संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ॥ ८९  
 राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासं च पाण्डव ।  
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९०  
 अप्रियाणां च वचनं प्रब्रुवत्सु पुनः पुनः ।  
 अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ ९१  
 क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।  
 इह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ९२  
 लोहाभिसारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्मदम् ।  
 पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सक्लेशवः ॥ ९३  
 असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।  
 आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ९४  
 एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्पुरुषो भव ।

इति शेषः ॥ ८५ ॥ स्थानं स्थितिम् । तत् स्थानराज्ययोरुद्धरणम् ।  
 पौरुषं पुरुषकर्म कुरु ॥ ८७ ॥ धिष्यात् गृह्णात् ॥ ८९ ॥  
 लोहाभिसारः शस्त्राणां नीराजनादिकं तेषु मन्त्रेण देवतावाहना-  
 दिकं च ॥ ९३ ॥

सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ॥ ९५  
 द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।  
 अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ९६  
 ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तर्गं द्वयोः ।  
 युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ॥ ९७  
 द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ।  
 न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ ९८  
 अनिलो वा वह्नेमेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।  
 युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ ९९  
 को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममरिमर्दनम् ।  
 पार्थो वा इतरो वापि कोन्यः स्वस्ति गृहान्त्रजेत् ॥  
 कथमाभ्यामभिध्यातः संस्पृष्टो दारुणेन वा ।  
 रणे जीवन्प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १०१  
 किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां  
 न बुध्यसे राजचर्मं समेताम् ।  
 दुराधर्षां देवचर्मप्रकाशां  
 गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ १०२  
 प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-  
 रुदीच्यकाम्भोजशकैः खशैश्च ।  
 साल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यै-  
 र्लेख्यैः पुलिन्दैर्द्रविडान्त्रकाञ्च्यैः ॥ १०३  
 नानाजनौषं युधि संप्रवृद्धं  
 गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।  
 मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये  
 युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ १०४  
 अक्षय्याविषुधी चैव अग्निदत्तं च ते रथम् ।  
 जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यं च भारत ॥ १०५  
 अकथ्यमानो युद्धस्य कथसेऽर्जुन किं बहु ।  
 पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कथनात् ॥ १०६  
 यदीदं कथनाल्लोके सिध्येत्कर्म धनञ्जय ।  
 सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथने को हि दुर्गतः ॥ १०७

वेदयोः श्रुतिधनुर्वेदयोः । अन्तर्गं पारगम् ॥ ९७ ॥ युगं  
 कालचक्रम् ॥ ९९ ॥ आभ्यां द्रोणभीष्माभ्यां अभिध्यातो  
 हन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ १०१ ॥ दर्दुरो मण्डूकः ॥ १०२ ॥  
 पर्यायात् युद्धप्रकारात् ॥ १०६ ॥ पर्यायधर्मेण उपधर्मेण  
 उद्योगः ३१

जनानि ते वासुदेवं सहायं  
 जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।  
 जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा  
 जानानस्ते राज्यमेतद्वरामि ॥ १०८  
 न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।  
 मनसैवानुकूलानि धातैव कुरुते वशे ॥ १०९  
 त्रयोदशसमा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।  
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सवान्धवम् ॥ ११०  
 क तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्वं दासपणैर्जितः ।  
 क तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुनः ॥ १११  
 सगदाङ्गीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् ।  
 न वै मोक्षस्तदा योभूद्विना कृष्णामनिन्दितां ॥ ११२  
 सा वो दास्ये समापन्नान्मोचयामास पार्षती ।  
 अमानुष्यं समापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ११३  
 अवोचं यत्पण्डितिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।  
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ११४  
 सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।  
 भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम पौरुषम् ॥ ११५  
 एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।  
 वेणीं कृत्वा पण्डवेषः कन्यां नर्तितवानसि ॥ ११६  
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन ।  
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ११७  
 न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणा ।  
 आत्तशस्त्रस्य सङ्ग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ११८  
 वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।  
 आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ११९  
 संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।  
 तरस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ १२०  
 शारद्वतमहामीनं विविंशतिमहोरगम् ।  
 बृहद्वलमहोद्वेलं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ १२१  
 भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।

मायादिना । अथवा राजपुत्रोऽयं राज्याहं इति क्रमधर्मस्तेन न  
 किंतु शौर्येणैव सिद्धिमाप्नोतीत्यर्थः । मनसा संकल्पेन धातैव  
 कुरुते न तु मनुष्यः ॥ १०९ ॥ अमानुष्यं नीचमनुष्य-  
 त्वम् । अल्पाथोऽत्र नञ् ॥ ११३ ॥ उद्वेलो वृद्धिः ॥ १२१ ॥

कर्णशल्यझपावर्तं काम्भोजवडवामुखम् ॥ १२२

दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं

सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।

जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं

दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ १२३

शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धं

यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।

भविष्यसि त्वं हतसर्ववान्धव-

स्तदा मनस्ते परितापमेध्यति ॥ १२४

तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-

निर्वर्तिता पार्थ महीप्रशासनात् ।

प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया

बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ॥ १२५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

### एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

उलूकेन पाण्डवानुपेत्य युधिष्ठिरार्जुनौप्रति दुर्योधनसन्देशकथनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

सेनानिवेशं संप्राप्तः कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।

समागतः पाण्डवैर्यैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १

अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।

दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रौडुर्महसि ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।

यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।

सृञ्जयानां च मत्स्यानां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४

बृपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।

भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५

उलूक उवाच ।

इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

भृश्वतां कुरूवीराणां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६

पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।

शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७

द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासितः ।

संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ॥ ८

अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।

द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९

अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव ।

दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०

लोहाभिसारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।

समः पन्था भृतास्तेश्वाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ११

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।

आरुरुक्षुर्यथा पङ्क्तुः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२

एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्पुरुषो भव ।

सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ॥ १३

द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।

अजित्वा संयुगे पार्थराज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १४

ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः ।

युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ॥ १५

द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ।

न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १६

अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।

युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ १७

को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममरिमर्दनम् ।

गजो वाजी रथो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्त्रजेत् ॥ १८

कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।

रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १९

निवर्तिता निवर्तिष्यति । बुभूषितः प्राप्नुमिष्टः ॥ १२५ ॥

षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥



किं ददुरः कूपशयो यथेमां  
 न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।  
 दुराधर्षा देवचमूप्रकाशां  
 गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव धाम् ॥ २०  
 प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-  
 रुदीच्यकाम्भोजशकैः खशैश्च ।  
 साल्वैः समत्स्यैः कुरुमुख्यदेश्यै-  
 र्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाश्यैः ॥ २१  
 नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं  
 गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।  
 मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये  
 युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २२  
 इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।  
 अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत ॥ २३  
 अकथमानो युध्यस्व कथसेऽर्जुन किं बहु ।  
 पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कथनात् ॥ २४  
 यदीदं कथनालोके सिध्येत्कर्म धनञ्जय ।  
 सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथने को हि दुर्गतः ॥ २५  
 जानामि ते वासुदेवं सहायं  
 जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।  
 जानाम्येतच्चादृशो नास्ति योद्धा  
 जानानस्ते राज्यमेतद्वरामि ॥ २६  
 न तु पर्यायधर्मेण राज्यं प्राप्नोति मानुषः ।  
 मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ २७  
 त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।  
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ २८  
 क तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणैर्जितः ।  
 क तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ २९  
 सगदाङ्गीमसेनाद्वा पार्थाद्वापि सगाण्डिवात् ।  
 न वै मोक्षस्तदा वोभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ३०  
 सा वो दास्ये समापन्नान्मोचयामास पार्षती ।

अमानुष्यं समापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३१  
 अवोचं यत्पण्डितिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।  
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२  
 सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।  
 भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३३  
 एवमेतत्सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।  
 वेणीं कृत्वा पण्डवेषः कन्यां नर्तितवानसि ॥ ३४  
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन ।  
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युद्धयस्व सहकेशवः ॥ ३५  
 न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणा ।  
 आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३६  
 वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।  
 आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३७  
 संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।  
 तरेमं वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३८  
 शारद्वतमहामीनं विविंशतिमहोरगम् ।  
 बृहद्बलमहोद्वेलं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ ३९  
 भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।  
 कर्णशल्यज्ञपावर्तं काम्भोजवडवागुखम् ॥ ४०  
 दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं  
 सुषेणचित्रायुधनागनकम् ।  
 जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं  
 दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ४१  
 शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं  
 यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।  
 भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-  
 स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ४२  
 तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-  
 निर्वर्तिता पार्थ महीप्रशासनात् ।  
 प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया  
 बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४३



## द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

भीमादिभिर्दुर्योधनं प्रति उल्लूकद्वारा प्रतिसन्देशप्रेषणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

उल्लूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।  
 आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ १  
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् ।  
 प्रागेव भृशसंकुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः ॥ २  
 आसनेषूदतिष्ठन्त बाहूश्चैव प्रचिक्षिपुः ।  
 आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ ३  
 अवाक्छिरा भीमसेनः समुदैक्षत कैतवम् ।  
 नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ४  
 आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।  
 उत्सयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५  
 प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।  
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६  
 एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।  
 पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ ७  
 सञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।  
 द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ॥ ८  
 भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ।  
 उल्लूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९  
 आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ।  
 कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान्यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १०  
 उल्लूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम् ।  
 श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत् ॥ ११  
 तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थ सा समितिर्नृप ।  
 नामृष्यत महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ १२  
 अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।  
 श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युतः ॥ १३  
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।  
 केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ १४  
 द्रौपदेयामिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।  
 भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ॥ १५

समितिः समा ॥ १२ ॥

उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।  
 बाहून्प्रगृह्य रुचिरान्क्तचन्दनरूपितान् ।  
 अङ्गदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ॥ १६  
 दन्तान्दन्तेषु निष्पिष्य सृक्किणी परिलेलिहन् ।  
 तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १७  
 उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।  
 उद्धृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकटाय्य च ॥ १८  
 हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उल्लूकं वाक्यमब्रवीत् ।  
 अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् ॥ १९  
 श्रुतं ते चवनं मूर्खं यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।  
 तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्यं दुरासदम् ॥ २०  
 सर्वक्षत्रस्य मध्ये तं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् ।  
 शृण्वतः स्यूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ॥ २१  
 अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ।  
 मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे ॥ २२  
 प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरुन्प्रति ।  
 कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता ॥ २३  
 त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।  
 गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम् ॥ २४  
 मयापि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते ।  
 स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ॥ २५  
 वेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणालयः ।  
 पर्वताश्च विशीर्यैर्युर्मयोक्तं न मृषा भवेत् ॥ २६  
 सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ।  
 यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः ।  
 दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम् ॥ २७  
 यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति ।  
 अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ॥ २८  
 यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ।  
 यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ॥ २९  
 भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ।  
 क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ३०

शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ।  
 शृणु पापवचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ॥ ३१  
 नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह ।  
 धृतराष्ट्रस्य संबन्धो यदि न स्याच्चया सह ॥ ३२  
 त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च ।  
 उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ॥ ३३  
 जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ।  
 अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ॥ ३४  
 तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् ।  
 अहमादौ निहत्य तां शकुनेः संप्रपश्यतः ॥ ३५  
 ततोऽसि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् ।  
 भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ॥ ३६  
 उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं सयन्निव ।  
 भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ॥ ३७  
 मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशं गताः ।  
 उलूकश्च न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ॥ ३८  
 दूताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्थानुभाषिणः ।  
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ३९  
 धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत ।  
 श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् ॥ ४०  
 कुत्सनं वामुदेवस्य मम चैव विशेषतः ।  
 श्रुत्वा भवन्तः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ॥ ४१  
 प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्रयत्नतः ।  
 समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ॥ ४२  
 भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् ।  
 उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनम् ॥ ४३  
 श्वो भूते कत्थितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे ।  
 गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीवा हि वचनोत्तराः ॥ ४४  
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशशंसुर्धनञ्जयम् ।  
 तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ४५  
 अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ।  
 धर्मराजं तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ॥ ४६  
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ।

तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ॥ ४७  
 उलूकं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोजितम् ।  
 दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ॥ ४८  
 अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् ।  
 स्मयमान इव क्रोधात्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ४९  
 जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृश्वैवेदमब्रवीत् ।  
 अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ ५०  
 उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।  
 कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनम् ॥ ५१  
 पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्वं प्रवर्तते ।  
 स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ।  
 अभीतः पूरयन्वाक्यमेष वै क्षत्रियः पुमान् ॥ ५२  
 स पापः क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाह्वय संयुगे ।  
 मान्यामान्यान्पुरस्कृत्य युद्धं मा गाः कुलाधम ॥ ५३  
 आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ।  
 आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ॥ ५४  
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।  
 अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ॥ ५५  
 स त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहुमन्यसे ।  
 कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ॥ ५६  
 कृष्ण उवाच ।  
 मद्ब्रुवापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।  
 श्व इदानीं प्रपद्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ५७  
 मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।  
 सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विभेषि च ॥ ५८  
 जघन्यकालमप्येतन्न भवेत्सर्वपार्थिवान् ।  
 निर्देहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ५९  
 युधिष्ठिरनियोगात्तु फाल्गुनस्य महात्मनः ।  
 करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विजितात्मनः ॥ ६०  
 यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।  
 तत्रतत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ॥ ६१  
 यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघभाषितम् ।  
 दुःशासनस्य रुधिरं पीतमद्यावधारय ॥ ६२

न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः । न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

### त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

अर्जुनादिभिः सर्वैरुलूकद्वारा पृथक्पृथग्दुर्योधनं प्रति प्रतिसन्देशप्रेषणम् ॥ १ ॥ उलूकेन दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरादिप्रति-  
सन्देशकथनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनाज्ञया कर्णेन सेनासु युद्धसन्नाहोद्घोषणम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।  
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १  
स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशः ।  
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २  
स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।  
अभीतो युध्यते शत्रून्स वै पुरुष उच्यते ॥ ३  
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।  
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वालोके स पुरुषाधमः ॥ ४  
स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।  
स्वयं कापुरुषो मूढ परांश्च क्षेममिच्छसि ॥ ५  
यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।  
मरणाय महाप्रज्ञं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६  
भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।  
न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति हि ॥ ७  
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रं विकत्थसे ।  
हन्तासि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विनाम् ८  
कैतव्यं गत्वा भरतान्समेत्य  
मुयोधनं धार्तराष्ट्रं वदस्व ।  
तथेत्युवाचार्युनः सव्यसाची  
निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ९  
यद्वा ब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो  
मध्ये कुरुहर्षयन्सत्यसन्धः ।

अहं हन्ता सृञ्जयानामनीकं  
साल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ।  
कैतव्यं गत्वा भरतान्समेत्य  
मुयोधनं धार्तराष्ट्रं वदस्व ॥ १०  
हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि लोकं  
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।  
ततो हि ते लब्धतमं च राज्य-  
मापद्रताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११  
स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-  
मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।  
तस्मादहं ते प्रथमं समूहे  
हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥ १२  
सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य  
ध्वजी रथी रक्षत सत्यसन्धम् ।  
अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं  
भीष्मं रथात्पातयिष्यामि बाणैः ॥ १३  
श्वोभूते कथनावाक्यं विज्ञास्यति मुयोधनः ।  
आचितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४  
यदुक्तं स भामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।  
कुद्वेन भीमसेनेन आता दुःशासनस्तव ॥ १५  
अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।  
सत्यां प्रतिज्ञामचिराद्द्रक्ष्यसे तां मुयोधन ॥ १६  
अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।

समीक्षते गणयति ॥ ६३ ॥ द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः  
॥ १६२ ॥

वृद्धं बाहिकं भीष्मं च ॥ ६ ॥ सत्यसंधो भीष्मः । भीष्मवा-  
क्यमेवाह अहं हन्तेति । हे कैतव्य अहं हन्तेत्यादि मदीयं वाक्यं  
भरतान् पाण्डवान्प्रति गत्वा वदस्व । किं कृत्वा मुयोधनं समेत्य

मदीयं संदेशं दुर्योधनाय श्रावयित्वा पाण्डवान्प्रति कथयेत्यर्थः ।  
तेन दुर्योधनमुखं पाण्डवानां भयं चोदेष्यतीति भावः ॥ १० ॥  
द्रोणमृतेपि द्रोणविनाप्यसहाय एवाहं लोकं हन्याम् । ततो भीष्म-  
वाक्यात् । ते तव भाव एवभूतो जात इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हन्ता  
हनिष्यामि । कुरुवृद्धं भीष्मम् ॥ १२ ॥ यो युक्तसेनो ध्वजी

नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७  
 नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।  
 अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८  
 दर्शनस्य च चक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।  
 द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९  
 वासुदेवद्वितीये हि मयि कुद्रे नराधम ।  
 आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २०  
 शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।  
 निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१  
 भ्रातृणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणां च सुयोधन ।  
 भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२  
 न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामि कैतव ।  
 सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३  
 युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।  
 उलूक मद्रुचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ॥ २४  
 स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि ।  
 उभयोरन्तरं वेद स्मृतानृतयोरपि ॥ २५  
 न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः ।  
 किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथं च न ॥ २६  
 एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।  
 कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्ष्ये व्यसनं महत् ॥ २७  
 स त्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कथ्यसे ।  
 तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः ॥ २८  
 किंचेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बान्धवैः ।  
 मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ॥ २९  
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ।  
 भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजम् ॥ ३०  
 उलूक मद्रुचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् ।  
 शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ॥ ३१  
 गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।  
 प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ॥ ३२

कर्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।  
 दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ॥ ३३  
 सक्थिनी तव भंक्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान् ।  
 सर्वेषां धार्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन ॥ ३४  
 सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् ।  
 कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ॥ ३५  
 हत्वा सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः ।  
 आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ॥ ३६  
 नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ।  
 उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ ३७  
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् ।  
 तथा कर्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशासि मां ॥ ३८  
 सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ।  
 सुयोधन मतिर्या ते वृथैषा ते भविष्यति ॥ ३९  
 शोचिष्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिबान्धवः ।  
 इमं च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत्त्वं विकथ्यसे ॥ ४०  
 विराटद्रुपदौ वृद्धाबुलूकमिदमूचतुः ।  
 दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ।  
 तौ च दासावदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् ॥ ४१  
 शिखण्डी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।  
 वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वभिरतः सदा ॥ ४२  
 पश्य त्वं मां रणे राजन्कुर्वाणं कर्म दारुणम् ।  
 यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ॥ ४३  
 तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहम् ।  
 अहं भीष्मवधात्सृष्टो नूनं धात्रा महात्मना ॥ ४४  
 सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विनाम् ।  
 धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ ४५  
 सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ।  
 अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सहबान्धवम् ॥ ४६  
 अवश्यं च मया कार्यं पूर्वेषां चरितं महत् ।  
 कर्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ॥ ४७

रथी तं रक्षतेति योजना ॥ १३ ॥ दर्शनं कर्णादिषु जयनि-  
 श्वयः । चक्रं सेनाया आधिक्यम् । अपनयः अस्माकं दूरीकर-  
 णम् । एतेषां फलं द्रक्ष्यसि ॥ १९ ॥ वेद वेद्वि ॥ २५ ॥  
 हे सुदुर्बुद्धे तव व्यसनं मरणगमं कथमपि न प्रेक्ष्ये इति हेतोः

पञ्चग्रामा वृता इति संबन्धः ॥ २७ ॥ साधोः दासभावं  
 नियच्छेव नितरां यच्छेव प्रार्थयामहे । तौ च आवां दासावदा-  
 सौवेति यस्य तव यादृशं पौरुषं तत्तथैव श्रो द्रक्ष्याव इति शेषः  
 ॥ ४१ ॥ वधात् वधहेतोः ॥ ४४ ॥ पूर्वेषां चरितं द्रोणवधेन

तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् ।  
 नाहं ज्ञातिवधं राजन्कामयेयं कथंचन ॥ ४८  
 तवैव दोषादुर्बुद्धे सर्वमेतच्चनावृतम् ।  
 स गच्छ माचिरं तात उलूक यदि मन्यसे ॥ ४९  
 इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ।  
 उलूकस्तु ततो राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५०  
 आमन्त्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ।  
 उलूकस्तत आगम्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ ५१  
 अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।  
 वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषम् ॥ ५२  
 नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ।

सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ।  
 केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ ५३  
 कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।  
 दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि भारत ॥ ५४  
 आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।  
 यथा प्रागुदयात्सर्वे युक्तास्तिष्ठन्त्यनीकिनः ॥ ५५  
 ततः कर्णसमादिष्टा दूताः सन्त्वरिता रथैः ।  
 उग्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ ५६  
 तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।  
 आज्ञापयन्तो राज्ञश्च योगः प्रागुदयादिति ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

### चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

युधिष्ठिरेण युद्धाय सेनानिर्यातनम् ॥ १ ॥ धृष्टद्युम्नेन भीमादीनां दुर्योधनादिभिः सह द्वन्द्वयुद्धाय समादेशः ॥ २ ॥

संजय उवाच ।  
 उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १  
 पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् ।  
 चतुर्विधबलां भीमामकम्पां पृथिवीमिव ॥ २  
 भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।  
 धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३  
 तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।  
 द्रोणप्रेम्पुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यकर्षत ॥ ४  
 यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।  
 अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५  
 धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ।  
 अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ॥ ६

सैन्धवाय च वाष्णेयं युयुधानं समादिशत् ।  
 शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ॥ ७  
 सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय वै ।  
 द्रौपदेयांस्तथा पञ्च त्रिगर्तेभ्यः समादिशत् ॥ ८  
 वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।  
 स समर्थं हि तं मेने पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९  
 एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक्क सह चैव ह ।  
 ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०  
 धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।  
 विधिवद्ब्रूय मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११  
 यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवानामयोजयत् ।  
 जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

### ॥ समाप्तं चोलूकदूतागमनपर्व ॥



## ( अथ रथातिरथसंख्यानपर्व ॥ ९ ॥ )

पञ्चषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

भीष्मेण दुर्योधनाय स्वसामर्थ्यकथनपूर्वकमभयप्रदानम् ॥ १ ॥ तथा दुर्योधनप्रश्नेन स्वसेनायां रथातिरथसंख्यानम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।  
 प्रतिज्ञाते फाल्गुनेन वधे भीष्मस्य संयुगे ।  
 किमकुर्वत मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १  
 हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।  
 वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २  
 स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।  
 किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३  
 सैनापत्यं च संग्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।  
 किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४  
 वैशंपायन उवाच ।  
 ततस्तत्सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।  
 यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५  
 सञ्जय उवाच ।  
 सैनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ।  
 दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६  
 नमस्कृत्य कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।  
 अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७  
 सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।  
 कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८  
 यात्रायाने च युद्धे च तथा प्रशमनेषु च ।  
 भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९  
 व्यूहानां च समारम्भान्दैवगान्धर्वमानुषान् ।  
 तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्येतु ते ज्वरः ॥ १०  
 सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।  
 यथावच्छास्त्रतो राजन्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११  
 दुर्योधन उवाच ।  
 विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।  
 समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १२

किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते ।  
 द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३  
 भवद्भ्यां पुरुषाभ्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।  
 न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४  
 रथसङ्ख्यां तु कात्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ।  
 तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५  
 पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।  
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ॥ १६  
 भीष्म उवाच ।  
 गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।  
 ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७  
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।  
 रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८  
 भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।  
 दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९  
 सर्वे कृतप्रहरणाश्छेदभेदविशारदाः ।  
 रथोपस्थे गजस्कन्धे गदाप्रासासिचर्मणि ॥ २०  
 संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।  
 इष्वस्त्रे द्रोणाशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१  
 एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धदुर्मदान् ।  
 कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २२  
 तथाऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।  
 शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ॥ २३  
 न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ।  
 कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः शस्त्रभृतां वरः ॥ २४  
 अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ।  
 शस्त्रविद्धिरनाश्रुष्यो दूरपाती दृढायुधः ॥ २५  
 हनिष्यति चमूं तेषां महेन्द्रो दानवानिव ।

भृतान् वेतनभक्षकान् । अभृतान्मेव्या समागतान् ॥ ८ ॥  
 यात्रार्थं याने प्रयाणे । प्रशमनेषु पराजानां प्रतीकारेषु विषयेषु ।  
 उद्योग ३२

वेद वेत्ति ॥ ९ ॥ पञ्चषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥



मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ॥ २६  
 स्पर्धते वामुदेवेन नित्यं यो वै रणे रणे ।  
 भागिनेयाभिजांस्त्यक्त्वा शल्यस्तेऽतिरथो मतः ।  
 एष योत्स्यति संग्रामे पाण्डवांश्च महारथान् ॥ २७  
 सागरोर्मिसमैर्बाणैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।  
 भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८  
 सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।  
 बलक्षयमभिघ्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९

सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।  
 योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०  
 द्रौपदीहरणे राजन्परिक्लिष्टश्च पाण्डवैः ।  
 संस्मरन्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१  
 एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।  
 सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ३२  
 स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे ।  
 योत्स्यते पाण्डवैस्तात घ्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान्

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि पञ्चषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

### षट्षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

भीष्मेण दुर्योधनसेनायां रथातिरथसंख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।  
 सुदक्षिणस्तु काम्भोजो रथ एकगुणो मतः ।  
 तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्त्योत्स्यते समरे परैः ॥ १  
 एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ।  
 पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २  
 एतस्य रथवंशे हि तिग्मवेगग्रहारिणः ।  
 काम्भोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ३  
 नीलो माहिष्यतीवासी नीलवर्मा रथस्तव ।  
 रथवंशेन कदनं शत्रूणां वै करिष्यति ॥ ४  
 कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन मारिष ।  
 योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थे कुरुनन्दन ॥ ५  
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ संमतौ रथसत्तमौ ।  
 कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६  
 एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।  
 गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च करच्युतैः ॥ ७  
 युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।  
 यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८  
 त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।  
 कृतवैराश्च पार्थस्ते विराटनगरे तदा ॥ ९  
 मकरा इव राजेन्द्र समुद्धततरङ्गिणीम् ।

गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीं १०  
 ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।  
 एते योत्स्यन्ति सङ्ग्रामे संस्मरन्तः पुराकृतम् ॥ ११  
 व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।  
 दिशो विजयता राजञ्चेतवाहेन भारत ॥ १२  
 ते हनिष्यन्ति पार्थानां तानासाद्य महारथान् ।  
 वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधरान् ॥ १३  
 लक्ष्मणस्तव पुत्रश्च तथा दुःशासनस्य च ।  
 उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वपलायिनौ ॥ १४  
 तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्त्रिनौ ।  
 युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५  
 रथौ तौ कुरुशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।  
 क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६  
 दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभ ।  
 योत्स्यते तव सङ्ग्रामे स्वेन सैन्येन पालितः ॥ १७  
 बृहद्बलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।  
 रथो मम मतस्तात महावेगपराक्रमः ॥ १८  
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे खान्वन्धून्संग्रहयन् ।  
 उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९

समुद्धततरङ्गिणीं उच्छिद्यतपताकां सेनां उच्छिद्यततरङ्गवर्ती

गङ्गां च ॥ १० ॥ षट्षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

कृपः शारद्वतो राजन्त्ययूथपयूथपः ।  
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥२०॥  
गौतमस्य महर्षेय आचार्यस्य शरद्वतः ।

कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥२१॥  
एष सेनाः सुबहुला विविधायुधकार्मुकाः ।  
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विनिर्दहन् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

### सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

भीष्मेण दुर्योधनसैन्यस्य रथातिरथसंख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।  
शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।  
प्रयुज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १  
एतस्य सेना दुर्धर्षा समरे प्रतियायिनः ।  
विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ २  
द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वानेवातिधन्विनः ।  
समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३  
एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।  
शरासनविनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ४  
नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।  
निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महारथः ॥ ५  
क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽश्रमवासिनाम् ।  
द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६  
दोषस्त्वस्य महानेको येनैव भरतर्षभ ।  
न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७  
जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।  
न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८  
हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।  
वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९  
असंख्येयगुणो वीरः प्रहन्ता दारुणद्युतिः ।  
दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ १०  
युगान्ताग्निसमः क्रोधात्सिंहग्रीवो महाद्युतिः ।  
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११  
पिता त्वस्य महातेजा बृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।  
रणे कर्म महत्कर्ता अत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२

अस्त्रवेगानिलोद्भूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।  
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति रणे धृतः ॥ १३  
रथयूथपयूथानां यूथपोऽयं नरर्षभः ।  
भरद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हितं तव ॥ १४  
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।  
गच्छेदन्तं सृज्यानां प्रियस्त्वस्य धनञ्जयः ॥ १५  
नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्रिष्टकारिणम् ।  
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १६  
श्लाघते यं सदा वीर पार्थस्य गुणविस्तैरः ।  
पुत्रादभ्यधिकं चैनं भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७  
हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वमानुषान् ।  
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८  
पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।  
मतो मम रथोदारः परवीररथारुजः ॥ १९  
स्वेन सैन्येन महता प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।  
प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षमग्निगतिर्यथा ॥ २०  
सत्यश्रवा रथस्त्वेको राजपुत्रो बृहद्बलः ।  
तव राजत्रिपुवले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१  
एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।  
विचरिष्यन्ति सङ्ग्रामे निम्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२  
वृषसेनो रथस्तेऽयः कर्णपुत्रो महारथः ।  
प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलं तु बलिनां वरः ॥ २३  
जलसन्धो महातेजा राजन्त्यवरस्तव ।  
त्यक्ष्यते समरे प्राणान्माधवः परवीरहा ॥ २४  
एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।

रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्शत्रुवाहिनीम् ॥ २५  
 रथ एष महाराज मतो मे राजसत्तम ।  
 त्वदर्थे त्यक्ष्यते प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६  
 एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।  
 वीतभीश्चापि ते राजञ्शत्रुभिः सह योत्स्यते ॥ २७  
 बाह्वीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तनः ।  
 मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८  
 न ह्येष समरं प्राप्य निवर्तेत कथञ्चन ।  
 यथा सततगो राजन्स हि हन्यात्परान्रणे ॥ २९  
 सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।  
 रणेष्बहुतकर्मा च रथी पररथारुजः ॥ ३०  
 एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथञ्चन ।  
 उत्सयन्नुत्पतत्येष परान्रथपथे स्थितान् ॥ ३१  
 एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।

कर्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२  
 अलम्बुसो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महारथः ।  
 हनिष्यति परान्राजन्पूर्ववैरमनुसरन् ॥ ३३  
 एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।  
 मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४  
 प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।  
 गजाङ्कुशधरश्चेष्टो रथे चैव विशारदः ॥ ३५  
 एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।  
 दिवसान्सुबहून्राजनुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६  
 ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।  
 अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७  
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।  
 ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

### अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

भीष्मेण कर्णस्यार्धरथत्वे कथिते तेन भीष्मोपात्मनःपूर्वकं तज्जीवितावधि स्वेन युद्धाकरणप्रतिज्ञा ॥ १ ॥ भीष्मेण कर्णगर्हणे दुर्योधनेन भीष्मं प्रति सान्त्वनपूर्वकं परसेनायां रथातिरथसंख्यानप्रार्थना ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

अचलो वृषकश्चैव सहितौ भ्रातराबुभौ ।  
 रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १  
 बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।  
 गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २  
 सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।  
 उत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३  
 परुषः कथनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।  
 मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चाल्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४  
 एष नैव रथः पूर्णो न चाप्यतिरथो रणे ।  
 वियुक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः ॥ ५  
 कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ।  
 अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ॥ ६

उत्सयन् हृष्यन् ॥ ३१ ॥ संविदं मैत्रीम् ॥ ३७ ॥ सप्तषष्ठ्य-  
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।  
 नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ७  
 ततोऽब्रवीत्पुनर्द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।  
 एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वं न मिथ्यास्ति कदाचन ॥ ८  
 रणे रणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते ।  
 घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ९  
 संजय उवाच ।  
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुलफाल्य लोचने ।  
 उवाच भीष्मं राधेयस्तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ १०  
 पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।  
 अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदेपदे ॥ ११  
 मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ।  
 त्वं तु मां मन्यसे मन्दं यथा कापुरुषं तथा ॥ १२

विचेतनः मूर्खः ॥ ५ ॥ घृणी निन्दकः ॥ ६ ॥ करणानां  
 सहजकवचादीनाम् ॥ ७ ॥

भवानर्धरथो मह्यं मतो वै नात्र संशयः ।  
 सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेयो न मृषा वदेत् ॥ १३  
 कुरूणामहितो नित्यं न च राजाऽवबुध्यते ।  
 को हि नाम समानेषु राजसूदारकर्मसु ॥ १४  
 तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिपुराहवे ।  
 यथा त्वं गुणविद्वेषादपरागं चिकीर्षसि ॥ १५  
 न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।  
 महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १६  
 बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।  
 धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाऽधिकाः ॥  
 यथेच्छकं स्वयं ब्रूया रथानतिरथास्तथा ।  
 कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ १८  
 दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।  
 त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तवा ॥ १९  
 भिन्ना हि सेना नृपते दुःसन्धेया भवत्युत ।  
 मौला हि पुरुषव्याघ्र किमु नानासमुत्थिताः ॥ २०  
 एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।  
 तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ २१  
 रथानां कच विज्ञानं कच भीष्मोऽल्पचेतनः ।  
 अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २२  
 आसाद्य माममोधेयुं गमिष्यन्ति दिशो दश ।  
 पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २३  
 कच युद्धं विमर्दो वा मन्त्रे सुव्याहृतानि च ।  
 कच भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालचोदितः ॥ २४  
 एकाकी स्पर्धते नित्यं सर्वेण जगता सह ।  
 न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २५  
 श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।  
 न त्वेव ह्यतिवृद्धानां पुनर्बालाहि ते मताः ॥ २६  
 अहमेको हनिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ।  
 सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।  
 सेनापतौ यशो गन्ता न तु योधान्कथञ्चन ॥ २८  
 नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथञ्चन ।  
 हते भीष्मे तु योद्धाऽसि सर्वैरेव महारथैः ॥ २९  
 भीष्म उवाच ।  
 समुद्यतोयं भारो मे सुमहान्सागरोपमः ।  
 धार्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ ३०  
 तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते रोमहर्षणे ।  
 मिथो भेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ ३१  
 न ह्यहं त्वद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।  
 युद्धश्रद्धामहं छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ३२  
 जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि विमुञ्चता ।  
 न मे व्यथा कृता काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥ ३३  
 कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् ।  
 वक्ष्यामि तु त्वां सन्तप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ३४  
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराजस्वयंवरे ।  
 निर्जित्यैकरथेनैव याः कन्यास्तरसाहताः ॥ ३५  
 ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।  
 मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ३६  
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।  
 उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ३७  
 युध्यस्व समरे पार्थ येन विस्पर्धसे सह ।  
 द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमसाद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ३८  
 तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।  
 मां समीक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ ३९  
 चिन्त्यतामिदमेकाग्रं मम निःश्रेयसं परम् ।  
 उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ४०  
 भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।  
 ये चैवातिरथास्तत्र ये चैव रथयूथपाः ॥ ४१  
 बलाबलमभिप्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।  
 प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ ४२

भवान् कर्णोऽर्धरथो मह्यं मम मत इति गाङ्गेयो वदेत्तत्र  
 मृषेति सर्वस्य जगतो मत इति संबन्धः । तद्वाक्यात्सर्वेपि  
 मामवमंस्यन्त इति भावः । गाङ्गेय न मृषावदे इति ख. घ.  
 पाठः ॥ १३ ॥ अपरागं द्वेषम् ॥ १५ ॥ प्रकुरुते प्रकारं भेदं

कुरुते । प्रकारस्तुल्यभेदयोरिति विश्वः ॥ १८ ॥ मौलाः  
 पारंपर्यांगताः तेषां भिन्नाः सन्तो दुःसन्धेया भवन्ति किमु  
 नाना पृथक्भूताः सन्त एककार्यार्थं समुत्थिता इति ॥ २० ॥  
 अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

## एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

भीष्मेण पाण्डवसेनायां रथातिरथसंख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

एते रथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।  
 ये चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥ १  
 यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।  
 रथसंख्यां शृणुष्व त्वं सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ॥ २  
 स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।  
 अश्विवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ ३  
 भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।  
 न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ॥ ४  
 नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ।  
 माद्रीपुत्रौ च रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ॥ ५  
 अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ।  
 एते चमूमुखगताः सरन्तः क्लेशमुत्तमम् ॥ ६  
 रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ।  
 सर्व एव महात्मानः सालस्तम्भा इवोद्गताः ॥ ७  
 प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ।  
 सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ॥ ८  
 चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे तात तपस्विनः ।  
 ह्रीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥ ९  
 जवे प्रहारे समर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।  
 सर्वैर्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ १०  
 न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।  
 विषहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्त्यपि कौरव ॥ ११  
 उद्यन्तुं वा गदा गुर्वीः शरान्वा क्षेप्तुमाहवे ।  
 जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ॥ १२  
 बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ।  
 एतत्सैन्यं समासाद्य सर्व एव बलोत्कटाः ॥ १३  
 विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स तैः सह संगमः ।  
 एकैकशस्तं समर्दे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ।  
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ॥ १५  
 ते सरन्तश्च सङ्ग्रामे चरिष्यन्ति च रुद्रवत् ।  
 लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ॥ १६  
 उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तादृशः ।  
 न हि देवेषु वा पूर्वं मनुष्येषूरगेषु च ॥ १७  
 राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ।  
 भूतोथ वा भविष्यो वारथः कश्चिन्मया श्रुतः ॥ १८  
 समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमतः ।  
 वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनञ्जयः ॥ १९  
 गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ।  
 अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ २०  
 अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एवच ।  
 याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ २१  
 वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।  
 दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २२  
 हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ।  
 एष हन्याद्वि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ॥ २३  
 तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ।  
 अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनञ्जयम् ॥ २४  
 न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।  
 य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥ २५  
 जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।  
 समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।  
 तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावाप्तुभावपि ॥ २६  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वांसिरे तदा ।  
 काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूपिताः ॥ २७  
 मनोभिः सह संवेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।  
 सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथा प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ २८



## सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

भीष्मेण पाण्डवसेनायां रथातिरथसंख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।

वैराटिरुत्तरश्चैव रथोदारो मतो मम ॥ १

अभिमन्युर्महाबाहू रथयूथपयूथपः ।

समः पार्थेन समरे वासुदेवेन चारिहा ॥ २

लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी च दृढव्रतः ।

संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३

सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।

एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४

उत्तमौजास्तथा राजन् रथोदारो मतो मम ।

युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो मतो मम ॥ ५

एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।

योत्स्यन्ते ते तनूस्त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६

पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।

अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७

अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदौ तथा ।

महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८

वयोवृद्धावपि हि तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।

यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९

संबन्धिकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।

आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहवीर्यसितावुभौ ॥ १०

कारणं प्राप्य तु नराः सर्वे एव महाभुजाः ।

शूरा वा कातरा वापि भवन्ति कुरुपुङ्गव ॥ ११

एकायनगतावेतौ पार्थिवौ दृढधन्विनौ ।

प्राणांस्त्यक्त्वा परं शक्त्या घटितारौ परन्तप ॥ १२

पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।

संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३

लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।

प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

## एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

भीष्मेण पाण्डवसेनायां रथातिरथसंख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुंरंजयः ।

शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १

एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितम् ।

परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ २

एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३

धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।

मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४

एष योत्स्यति संग्रामे स्रूयन्वै परान्रणे ।

भगवानिव संकुद्रः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५

एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।

बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६

क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।

धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७

शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।

धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८

एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।

महारथानां मुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९

क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुंरंजयः ।

वीरगते वीरैरनुद्यते ॥ ९ ॥ सितौ बद्धौ ॥ १० ॥ सप्तत्य-  
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥नाशयन् पूर्वसंस्थितं प्राचीनं स्त्रीत्वेनावस्थानं अदर्शयन् ।  
पौरुषं दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २ ॥



क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ॥ १०  
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ।  
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ॥ ११  
योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ।  
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवार्थे महारथौ ॥ १२  
योत्स्येते बलिनौ शूरौ परं शक्त्या यतिष्यतः ।  
शीघ्रास्त्राश्वित्रयोद्धारः कृतिनो दृढविक्रमाः ॥ १३  
केकयाः पञ्च राजेन्द्र आतरो दृढविक्रमाः ।  
सर्वे चैव रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १४  
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यथापरो नृप ।  
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्च नामतः ॥ १५  
सर्व एव रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।  
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १६  
वार्धक्षेमिर्महाराज मतो मम महारथः ॥  
चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ॥ १७  
स हि सङ्ग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ।  
चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।  
द्राविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १८

व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।  
मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ १९  
सेनाविन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।  
यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन वा विभो ॥ २०  
स योत्स्यति हि विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ।  
मां च द्रोणं कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ॥ २१  
तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ।  
काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो नरोत्तमः ॥ २२  
रथ एकगुणो मह्यं ज्ञेयः परपुरंजयः ।  
अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योष्टगुणो रथः ॥ २३  
सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ।  
गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ॥ २४  
पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ।  
अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ॥ २५  
पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ।  
दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां महारथः ॥ २६  
श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।  
उभावेतावतिरथौ मतौ परपुरंजयौ ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

### द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

भीष्मेण दुर्योधनप्रति शिखण्डिनः स्त्रीपूर्वत्वमभिधाय तेन सह युद्धाकरणप्रतिज्ञा ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।  
रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।  
योत्स्यतेऽमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥ १  
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।  
मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २  
एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।  
चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुङ्गवः ॥ ३  
स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।  
योधा ये चास्य विख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४  
भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।

सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते रतः ॥ ५  
भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।  
मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६  
योत्स्यते समरे तात मायावी समरप्रियः ।  
ये चास्य राक्षसा वीराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७  
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।  
समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८  
एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।  
रथाश्चातिरथाश्चैव ये चान्येऽर्धरथा नृप ॥ ९  
नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।

क्षक्त्या क्षयिष्यत इति ड. झ. पाठः । क्षयिष्यतः सामर्थ्यं दर्शयि-  
ष्यतः । ऐश्वर्याधीनं क्षयतिः ॥ १३ ॥ विदुषः विद्वांसः ॥ १६ ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

महेन्द्रेणैव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०  
 तैरहं समरे वीर मायाविद्भिर्जयैषिभिः ।  
 योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्तश्च वा निधनं रणे ॥ ११  
 वासुदेवं च पार्थ च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।  
 सन्ध्यागताविवाकेन्दू समेष्येते रथोत्तमौ ॥ १२  
 ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।  
 सह सैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ १३  
 एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं  
 यथाग्रधानं नृप कीर्तिता मया ।  
 तथा परे येऽर्धरथाश्च केचि-  
 त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४  
 अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।  
 सर्वास्तान्वारयिष्यामि यावद्भक्ष्यामि भारत ॥ १५

पाश्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।  
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६  
 लोकस्तं वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।  
 प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥ १७  
 चित्राङ्गदं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ।  
 विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ १८  
 देवव्रतत्वं विज्ञाप्य पृथिवीं सर्वराजसु ।  
 नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कदाचन ॥ १९  
 स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्छिखण्डी यदि ते श्रुतः ।  
 कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २०  
 सर्वास्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।  
 यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतानृप ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ समाप्तं च रथातिरथसंख्यानपर्व ॥

(अथाम्बोपाख्यानपर्व ॥ १० ॥)

त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

शिखण्डिनोऽसंहरणकारणप्रश्ने तत्कथनाय भीष्मेण दुर्योधनं प्रति अम्बोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ तथा स्वयंवरे स्वेन अम्बादिकन्यात्रयहरणकथनम् ॥ २ ॥

दुर्योधन उवाच ।  
 किमर्थं भरतश्रेष्ठ नैव हन्याः शिखण्डिनम् ।  
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १  
 पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाश्चालान्सह सोमकैः ।  
 हनिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २  
 भीष्म उवाच ।  
 शृणु दुर्योधन कथां सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ।  
 यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३  
 महाराजो मम पिता शान्तनुर्लोकविश्रुतः ।  
 दिष्टान्तमाप धर्मात्मा समये भरतर्षभ ॥ ४  
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।

चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ५  
 तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।  
 विचित्रवीर्यं राजानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ६  
 मयाऽभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।  
 विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७  
 तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।  
 अनुरूपादिव कुलादित्येव च मनो दधे ॥ ८  
 तथाऽश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।  
 रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ।  
 अम्बां चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामपि ॥ ९  
 राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।

देवव्रतत्वं ब्रह्मचारिव्रतवत्त्वम् ॥ १९ ॥ द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

उद्योग ३३

दिष्टान्तं मरणम् ॥ ४ ॥ त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा १०  
 अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ।  
 सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ॥ ११  
 अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः खलङ्कताः ।  
 राज्ञश्चैव समाहूतान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ १२  
 ततोऽहं तान्नृपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।  
 रथमारोपयाश्चक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ १३  
 वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।  
 अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ।  
 भीष्मः शान्तनवः कन्या हरतीति पुनःपुनः ॥ १४  
 ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।  
 प्रसह्य हि हराम्येष मिषतां वो नरर्षभाः ॥ १५  
 ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।  
 योगो योग इति कुद्धाः सारथीनभ्यचोदयन् ॥ १६  
 ते रथैर्गजसङ्काशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।

पुष्टैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १७  
 ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशां पते ।  
 रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १८  
 तानहं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयम् ।  
 सर्वाङ्गुपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ १९  
 अपातयं शरैर्दीप्तैः ग्रहसन्भरतर्षभ ।  
 तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ॥ २०  
 एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ।  
 ह्यांस्तेषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ॥ २१  
 ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम ।  
 'प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ॥ २२  
 तत आदाय ताः कन्या नृपतींश्च विसृज्य तान् ।'  
 अथाऽहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ २३  
 ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।  
 तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

### चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

भीष्मेण विचित्रवीर्यस्य कन्यात्रयेण विवाहप्रयतने अम्बया स्वस्य साल्वकामस्त्वकथनपूर्वकं तत्समीपगमने भीष्मंप्रत्यनु-  
 ज्ञायाचनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।  
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।  
 अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १  
 इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।  
 विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का हता इति ॥ २  
 ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।  
 आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३  
 सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।  
 उवाच वाक्यं सत्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४  
 भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।  
 श्रुत्वा च वचनं धर्म्यं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५

मया साल्वपतिः पूर्वं मनसाऽभिवृत्तो वरः ।  
 तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६  
 कथं मामन्यकामां त्वं राजधर्ममतीत्य वै ।  
 वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७  
 एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।  
 यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८  
 स मां प्रतीक्षते व्यक्तं साल्वराजो विशांपते ।  
 तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९  
 कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।  
 त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ १०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

## पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

भीष्मानुज्ञया साल्वं गताया अम्बायास्तेन परित्यागः ॥ १ ॥ अम्बया भीष्मस्य प्रतिचिकीर्षया तापसाश्रममेत्य तेपु  
स्ववृत्तान्तनिवेदनम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं गन्धवतीं तदा ।  
मन्त्रिणश्चत्विजश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।  
समनुज्ञासिपं कन्यामम्बां ज्येष्ठां नराधिप ॥ १  
अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या साल्वपतेः पुरम् ।  
वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ॥ २  
अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ।  
सा तमासाद्य राजानं साल्वं वचनमब्रवीत् ॥ ३  
आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महामते ।  
'अभिनन्दस्व मां राजन्सदा प्रियहिते रताम् ॥ ४  
प्रतिपादय मां राजन्धर्मादींश्चर धर्मतः ।  
त्वं हि मे मनसा ध्यातस्त्वया चाप्युपमन्त्रिता ॥ ५  
भीष्म उवाच ।'

तामब्रवीत्साल्वपतिः सयन्निव विशांपते ।  
त्वयाऽन्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६  
गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भीष्मकस्य वै ।  
नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ७  
त्वं हि भीष्मेण निर्जित्य नीता प्रीतिमती तदा ।  
परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ॥ ८  
नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ।  
कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ॥ ९  
नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।  
यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ॥ १०  
अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।  
नैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ ११  
नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।  
बलाग्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ १२  
भजस्व मां साल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।  
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १३  
साहमामज्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।  
अनुज्ञाता च तेनैव ततोऽहं भृशमागता ॥ १४

न स भीष्मो महाबाहुर्मांमिच्छति विशांपते ।  
भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १५  
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।  
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १६  
यथा साल्वपते नान्यं वरं यामि कथंचन ।  
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १७  
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।  
सत्यं ब्रवीमि साल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १८  
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।  
अनन्यपूर्वा राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १९  
तामेवं भाषमाणां तु साल्वः काशिपतेः सुताम् ।  
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ २०  
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृपः ।  
नाश्रद्धत्साल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ ॥ २१  
ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।  
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २२  
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विशांपते ।  
तत्र मे गतयः सन्तु सन्तः सत्यं यथा ध्रुवम् ॥ २३  
एवं तां भाषमाणां तु कन्यां साल्वपतिस्तदा ।  
परितत्याज कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २४  
गच्छ गच्छेति तां साल्वः पुनः पुनरभाषत ।  
विभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २५  
एवमुक्ता तु सा तेन साल्वेनादीर्घदर्शिना ।  
निश्चक्राम पुरादीना रुदती कुररी यथा ॥ २६  
भीष्म उवाच ।  
निष्क्रामन्ती तु नगराच्चिन्तयामास दुःखिता ।  
पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ॥ २७  
बन्धुभिर्विप्रहीणास्मि साल्वेन च निराकृता ।  
न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाहयम् ॥ २८  
अनुज्ञाता तु भीष्मेण साल्वमुद्दिश्य कारणम् ।  
किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥ २९

अथवा पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ।  
 मयाऽयं स्वकृतो दोषो याऽहं भीष्मरथात्तदा ॥ ३०  
 प्रवृत्ते दारुणे युद्धे साल्वार्थं नापतं पुरा ।  
 तस्येयं फलनिवृत्तिर्यदापन्नाऽस्मि मूढवत् ॥ ३१  
 धिग्भीष्मं धिक् मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।  
 येनाहं वीर्यशुलकेन पण्यस्त्रीव प्रचोदिता ॥ ३२  
 धिङ्मां धिक्साल्वराजानं धिग्धातारमथापि वा ।  
 येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ३३  
 सर्वथा भागधेयानि खानि प्राप्नोति मानवः ।  
 अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शान्तनवो मम ॥ ३४  
 सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।  
 तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ॥ ३५  
 को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ।  
 एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ॥ ३६  
 आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ।  
 ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ३७  
 आचख्यौ च यथावृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।  
 विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ।

हरणं च विसर्गं च साल्वेन च विसर्जनम् ॥ ३८  
 ततस्तत्र महानासीद्वाह्मणः संशितव्रतः ।  
 शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ३९  
 आर्तां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।  
 निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ४०  
 एवं गते तु किं भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।  
 आश्रमस्थैर्महाभागे तपोयुक्तैर्महात्मभिः ॥ ४१  
 सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।  
 प्रात्राज्यमहमिच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ ४२  
 मयैव यानि कर्माणि पूर्वदेहे तु मूढया ।  
 कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ ४३  
 नोत्सहे तु पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।  
 प्रत्याख्याता निरानन्दा साल्वेन च निराकृता ४४  
 उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।  
 युष्माभिर्देवसंकाशैः कृपा भवतु वो मयि ॥ ४५  
 स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।  
 सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

### षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

अम्बांप्रति तापसेषु चिन्तयत्सु होत्रवाहनान्मोऽम्बामातामहस्य तत्रागमनम् ॥ १ ॥ तेनाम्बायाः परशुरामंप्रति शरणा-  
 गतिचोदना ॥ २ ॥ तत्र यदृच्छासमागते अकृतव्रणनान्नि महर्षौ अम्बया स्ववृत्तान्तनिवेदनम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।  
 ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।  
 तां कन्यां चिन्तयन्तस्ते किंकार्यमिति धर्मिणः ॥ १  
 केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः ।  
 केचिदसदुपालम्भे मतिं चकुर्हि तापसाः ॥ २  
 केचित्साल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।  
 नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३  
 एवं गते तु किं शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।  
 पुनरुचुश्च तां सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४

अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।  
 इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५  
 प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।  
 तत्र वत्स्यसि कल्याणि मुखं सर्वगुणान्विता ॥ ६  
 न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ।  
 पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ।  
 गतिः पतिः समस्थाया विषमे च पिता गतिः ॥ ७  
 प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं मुकुमार्या विशेषतः ।  
 राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ८

शैखावत्यः शिखावान् बहिस्तःसाध्यानि श्रौतस्मार्तकर्माणि  
 शैखावतानि तेषु साधुः शैखावत्यः । आरण्यके उपनिषदि गुरुः

ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ दृष्टान्तो लोकिकोदाहरणम् । आगमो  
 वेदः । हेतुयुक्तिः ॥ ४६ ॥ पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५



भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।  
 आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९  
 ततस्त्वन्येऽब्रुवन्वाक्यं तापसास्तां तपस्विनीम् १०  
 त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।  
 प्रार्थयिष्यन्ति राजानस्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ ११  
 अम्बोवाच ।  
 न शक्यं काशिनगरं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।  
 अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ १२  
 उपितास्मि तथा बाल्ये पितुर्वैश्मनि तापसाः ।  
 नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।  
 तपस्तनुमभीप्सामि तापसैः परिरक्षिता ॥ १३  
 यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।  
 दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहं तपः ॥ १४  
 भीष्म उवाच ।  
 इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु यथातथम् ।  
 राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ।  
 'तां तथा भाविनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विग्नमानसः' १५  
 ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।  
 पूजाभिः स्वागताद्याभिरासननोदकेन च ॥ १६  
 तस्योपविष्टस्य सतो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।  
 पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १७  
 अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।  
 राजर्षिः स महातेजा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ १८  
 तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।  
 राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ॥ १९  
 स वेपमान उत्थाय मातुस्तस्याः पिता तदा ।  
 तां कन्यामङ्गमारोप्य पर्यश्वासयत प्रभो ॥ २०  
 स तामपृच्छत्कात्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।  
 सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ २१  
 ततः स राजर्षिरभूदुःखशोकसमन्वितः ।  
 कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ २२  
 अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्ता सुदुःखितः ।  
 मा गाः पितुर्गृहं भद्रे मातुस्ते जनको ब्रह्म ॥ २३

दुःखं छिन्द्यामहं ते वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।  
 पर्याप्तं ते मनो वत्से यदेवं परिशुष्यसि ॥ २४  
 गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।  
 रामस्ते सुमहदुःखं शोकं चैवापनेष्यति ॥ २५  
 हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ।  
 तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ॥ २६  
 प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ।  
 ततस्तु सुखरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ॥ २७  
 अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ।  
 अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात् २८  
 अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ।  
 कथं च तीव्रं दुःखं मे नाशयिष्यति भार्गवः ।  
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं यथा यास्यामि तत्र वै ॥ २९  
 होत्रवाहन उवाच ।  
 रामं द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं जामदग्न्यं महावने ।  
 उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसन्धं महाबलम् ॥ ३०  
 महेन्द्रं वै गिरिश्रेष्ठं रामो नित्यमुपास्ति ह ।  
 ऋषयो वेदविद्वांसो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३१  
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।  
 अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ३२  
 ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।  
 मयि संकीर्तिते रामः सर्वे तत्ते करिष्यति ॥ ३३  
 मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ।  
 जमदग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३४  
 एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।  
 अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ३५  
 ततस्ते मनुयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।  
 स च राजा वयोवृद्धः सृज्यो होत्रवाहनः ॥ ३६  
 ततो दृष्ट्वा कृतातिथ्यमन्योन्यं ते वनौकसः ।  
 सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ३७  
 ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।  
 धन्या दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिर्हर्षमुदायुताः ॥ ३८  
 ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।



रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३९  
 क संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।  
 अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वर ॥ ४०  
 अकृतव्रण उवाच ।  
 भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।  
 सृज्यो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ ४१  
 इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।  
 द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ ४२  
 इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।  
 कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ ४३  
 होत्रवाहन उवाच ।  
 दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता प्रिया ।  
 ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्यौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ ४४  
 इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।  
 अम्बिकाम्बालिके कन्ये कनीयस्यौ तपोधन ॥ ४५  
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।  
 कन्यानिमित्तं विप्रर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ ४६  
 ततः किल महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो नृपान् ।  
 अधिक्षिप्य महातेजास्त्रिभुवः कन्या जहार ताः ४७  
 निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाद्वयम् ।  
 आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारतः ४८  
 सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहं समनन्तरम् ।

भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ ४९  
 तं तु वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।  
 अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ ५०  
 मया साल्वपतिर्वीरो मनसाऽभिवृतः पतिः ।  
 न ममार्हसि धर्मज्ञ दातुं भ्रात्रेऽन्यमानसाम् ॥ ५१  
 तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्य सह मन्त्रिभिः ।  
 निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ५२  
 अनुज्ञाता तु भीष्मेण साल्वं सौभपतिं ततः ।  
 कन्येयं मुदिता तत्र काले वचनमब्रवीत् ॥ ५३  
 विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय ।  
 मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ ५४  
 प्रत्याचख्यौ च साल्वोऽस्याश्चारित्रस्याभिशङ्कितः ।  
 सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ ५५  
 मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।  
 अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ ५६  
 अम्बोवाच ।  
 भगवन्नेवमेवेह यथाह पृथिवीपतिः ।  
 शरीरकर्ता मातुर्मे सृज्यो होत्रवाहनः ॥ ५७  
 न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।  
 अपमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ ५८  
 यत्तु मां भगवान्नामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।  
 तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

### सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

अकृतव्रणेन सविमर्शं भीष्मस्य प्रतीकारनिर्धारणम् ॥ १ ॥ अम्बया परेष्टुरागतं जामदग्न्यप्रति भीष्मवधप्रार्थना ॥ २ ॥

अकृतव्रण उवाच ।  
 दुःखं द्वयोरिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।  
 प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से वदस्व मे ॥ १  
 यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव ।  
 नियोक्ष्यति महात्मा स रामस्त्वद्वितकाम्यया ॥ २  
 अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ।

रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३  
 सृज्यस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिसिते ।  
 यदत्र ते भृशं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४  
 अम्बोवाच ।  
 अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।  
 नाभिजानाति मे भीष्मो ब्रह्मन्साल्वगतं मनः ॥ ५

उत्पत्तिं कारणम् ॥ ५६ ॥ षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः  
 ॥ १७६ ॥

द्वयोः सकाशादिति शेषः ॥ १ ॥ नियोक्तव्यस्तव पाणिग्रह-  
 णार्थमिति शेषः ॥ २ ॥

एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयम् ।  
 विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६  
 भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथवा पुनः ।  
 उभयोरेव वा ब्रह्मन्युक्तं यत्तत्समाचर ॥ ७  
 निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।  
 विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८  
 अकृतव्रण उवाच ।  
 उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।  
 धर्मं प्रतिवचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९  
 यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्रजसाह्वयम् ।  
 साल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः १०  
 तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।  
 संशयः साल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११  
 भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।  
 तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं तव ॥ १२  
 अम्बोवाच ।  
 ममाप्येष सदा ब्रह्मन्हृदि कामोऽभिवर्तते ।  
 घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३  
 भीष्मं वा साल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।  
 प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४  
 भीष्म उवाच ।  
 एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।  
 रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५  
 ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।  
 शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६  
 धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं विभ्रत्परश्वधी ।  
 विरजा राजशार्दूल सृञ्जयं सोऽभ्ययानृपम् ॥ १७  
 ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।  
 तस्थुः प्राञ्जलयो राजन्सा च कन्या तपस्विनी १८  
 पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।  
 अर्चितश्च यथान्यायं निषसाद सहैव तैः ॥ १९  
 ततः पूर्वव्यतीतानि कथयन्तौ स्म तावुभौ ।  
 आसातां जामदग्न्यश्च सृञ्जयश्चैव भारत ॥ २०

विधानं प्रतीकारम् ॥ ६ ॥ परमं तव विवक्षितं यत्तन्मोऽवश्यं

तथा कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।  
 उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१  
 रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।  
 अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२  
 परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।  
 ततः साभ्यवदद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३  
 ततोऽभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभौ ।  
 स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता २४  
 रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।  
 प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ २५  
 राम उवाच ।  
 यथा त्वं संजयस्यास्य तथा मे त्वं नृपात्मजे ।  
 ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६  
 अम्बोवाच ।  
 भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नाऽस्मि महाव्रतम् ।  
 शोकपङ्कगार्णवान्मग्रां घोरानुद्धर मां विभो ॥ २७  
 भीष्म उवाच ।  
 तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनवं पुनः ।  
 सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८  
 किमियं वक्ष्यतीत्येवं विममर्श भृगूद्वहः ।  
 इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ २९  
 कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।  
 सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०  
 तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।  
 उवाच तां वरारोहां निश्चितार्थविनिश्चयम् ॥ ३१  
 राम उवाच ।  
 प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।  
 करिष्यति वचो मह्यं श्रुत्वा च स नराधिपः ॥ ३२  
 न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।  
 वक्ष्याम्यहं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३  
 अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि न वर्तते ।  
 यावत्साल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४  
 अम्बोवाच ।  
 विसर्जिताऽहं भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।

वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

साल्वराजगतं भावं मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५  
 सौभराजमुपेत्याहमवोचं दुर्वचं वचः ।  
 न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्र्यपरिशङ्कितः ॥ ३६  
 एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।  
 यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७  
 मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।  
 येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥ ३८  
 भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।

प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९  
 स हि लुब्धश्च नीचश्च जितकाशी च भार्गव ।  
 तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयाऽनघ ॥ ४०  
 एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।  
 अभवद्धृदि संकल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१  
 तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संपादयानघ ।  
 जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरन्दरः ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

### अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

श्रीपरशुरामेण अम्बादिभिः सह कुरुक्षेत्रं गत्वा भीष्मानयनम् ॥ १ ॥ रामेण स्वेन चोदनेपि भीष्मेण अम्बापरिग्रहानङ्गी-  
 कारे युद्धाय तस्याह्वानम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।  
 एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।  
 उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १  
 काश्ये न कामं गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।  
 ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ २  
 वाचा भीष्मश्च साल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।  
 भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३  
 न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।  
 ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ४  
 अम्बोवाच ।  
 मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।  
 तच्च भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर मा चिरम् ॥ ५  
 राम उवाच ।  
 काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणानुभौ ।  
 शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६  
 अम्बोवाच ।  
 जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।  
 प्रतिश्रुतं च यदपि तत्सत्यं कर्तुमर्हसि ॥ ७  
 भीष्म उवाच ।  
 तयोः संवदतोरेवं राजन्नामाम्बयोस्तदा ।

अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८  
 शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।  
 यदि भीष्मो रणे राम समाहूतस्त्वया मृधे ॥ ९  
 निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ।  
 कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्यायां भृगुनन्दन ॥ १०  
 वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ।  
 इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ॥ ११  
 जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुता ।  
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ॥ १२  
 ब्रह्मद्विज्ज्विता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ।  
 शरणार्थे प्रपन्नानां भीतानां शरणार्थिनाम् ॥ १३  
 न शङ्क्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ।  
 यश्च कृत्स्नं रणे क्षत्रं विजेष्यति समागतम् ॥ १४  
 दीप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ।  
 स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्बहः ।  
 तेन युध्यस्व सङ्ग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १५  
 राम उवाच ।  
 स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ।  
 तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते ॥ १६  
 कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।  
 गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १७

यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।  
 हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥१८  
 न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।  
 कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ १९  
 भीष्म उवाच ।  
 एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।  
 प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २०  
 ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।  
 हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २१  
 अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।  
 कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २२  
 न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।  
 तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २३  
 ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।  
 प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ २४  
 तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।  
 अभ्यगच्छं जवेनाशु ग्रीत्यातेजोनिधिं प्रभुम् ॥२५  
 गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।  
 ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ २६  
 स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।  
 प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७  
 राम उवाच ।  
 भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता तदा ।  
 अकामेन त्वया नीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ २८  
 विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मादास्ते यशस्विनी ।  
 परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥२९  
 प्रत्याख्याता हि साल्वेन त्वया नीतेति भारत ।  
 तस्मादिमां मन्त्रियोगात्प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ३०  
 स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।  
 न युक्तस्त्ववमानोऽयं राज्ञां कर्तुं त्वयाऽनघ ॥३१  
 भीष्म उवाच ।  
 ततस्तं वै विमनसमुदीक्ष्याहमथाब्रुवम् ।  
 नाहमेनां पुनर्दद्यां ब्रह्मन्भ्रात्रे कथञ्चन ॥ ३२

साल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामेव भार्गव ।  
 मया चैवाभ्यनुज्ञाता गतेयं नगरं प्रति ॥ ३३  
 न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थलोभान्न काम्यया ।  
 क्षात्रं धर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ३४  
 अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।  
 न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे नरपुङ्गव ॥ ३५  
 हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।  
 संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३६  
 तमहं गीर्भिरिष्टाभि पुनः पुनररिन्दम ।  
 अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ ३७  
 प्रणम्य तमहं मूर्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।  
 अब्रुवं कारणं किं तद्यत्वं युद्धं मयेच्छसि ॥ ३८  
 इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।  
 उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽसि तव भार्गव ॥३९  
 ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।  
 जानीषे मां गुरुं भीष्म गृह्णासीमां न चैव ह ॥४०  
 सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महामते ।  
 न हि मे विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ॥ ४१  
 गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।  
 त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥४२  
 तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।  
 नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रेमेण ते ॥ ४३  
 गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।  
 प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा तु पुरा मया ॥४४  
 को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।  
 वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥४५  
 न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्वां महाव्रत ।  
 प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु मा चिरम् ॥४६  
 अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।  
 मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥४७  
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।  
 उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ४८  
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।

गुरुवृत्तिं न जानीषे तस्माद्योत्स्यामि वै त्वया ॥ ४९  
 गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।  
 विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ ५०  
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।  
 यो हन्यात्समरे कुद्धं युध्यन्तमपलायिनम् ॥ ५१  
 ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ।  
 क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ॥ ५२  
 यो यथा वर्तते यस्मिस्तस्मिन्नेव प्रवर्तयन् ।  
 नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विन्दति ॥ ५३  
 अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।  
 अर्थसंशयमापन्नः श्रेयान्निःसंशयो नरः ॥ ५४  
 यस्मात्संशयितेऽप्यर्थेऽप्यथान्यायं प्रवर्तसे ।  
 तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ॥ ५५  
 पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ।  
 एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ॥ ५६  
 तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।  
 द्वन्द्वे राम यथेष्टं मे सजीभव महाद्युते ॥ ५७  
 तत्र त्वं निहतो राम मया शरशतार्दितः ।  
 प्राप्स्यसे निर्जिताल्लोकाञ्छस्त्रपूतो महारणे ॥ ५८  
 स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।  
 तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ५९  
 अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।  
 तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ६०  
 तत्र राम समागच्छ त्वरितं युद्धदुर्मद ।  
 व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणबुव ॥ ६१  
 यच्चापि कथसे राम बहुशः परिवत्सरे ।  
 निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ६२  
 न तदा जातवान्भीष्मः क्षत्रियो वापि मद्विधः ।  
 पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ॥ ६३

यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ।  
 सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।  
 व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ६४  
 ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।  
 दिष्ट्वा भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥ ६५  
 अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।  
 भाषितं ते करिष्यामि तत्रागच्छ परंतप ॥ ६६  
 तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।  
 जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबलाशनम् ॥ ६७  
 कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।  
 मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव ॥ ६८  
 अतदर्हा महाभागा भगीरथसुताऽनघा ।  
 या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ६९  
 एहि गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक दुर्मद ।  
 गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ७०  
 इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।  
 प्रणम्य शिरसा राममेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ७१  
 एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।  
 प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ७२  
 ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा च प्रतिनन्दितः ।  
 द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ७३  
 रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।  
 सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ ७४  
 उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ।  
 तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा रणे ॥ ७५  
 यत्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।  
 दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ ७६  
 पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।  
 पाण्डुरेणातपत्रेण प्रियमाणेन मूर्धनि ॥ ७७

यः पुमान् यस्मिन्नेव यथा प्रीत्या द्वेषेण वा वर्तते स नरस्तस्मिन् तथैव प्रीतिं द्वेषं वा प्रवर्तयन् ॥ ५३ ॥ ननु लामर्थं प्रवर्तयन्नहं त्वयि प्रीतिमेव करोमीत्याशङ्क्याह अर्थेवेति । अर्थं गुरुवाक्याद्वारकरणे धर्मं पितृप्रीत्यर्थं स्वीकृते ब्रह्मचर्यं विषये देशकालानुसारेण समर्थो विवेककुशलः । तत्र धर्मलोपेन गुरुवाक्यात् प्राप्यमाणोऽर्थः श्रेयानुत नैत्यर्थं संशयवानुत गुरु-

वाक्यविरोधेनापि पाल्यमानो धर्मः श्रेयानुत नेति धर्मं संशयवान् । एतयोर्मध्ये अर्थं संशयमापन्नोऽर्थमननुतिष्ठन् श्रेयान् । परिशेषात् धर्मं तु निःसंशयो धर्ममेवानुतिष्ठन् श्रेयानित्यर्थः ॥ ५४ ॥ पौराणं पुराकृतम् ॥ ६१ ॥ बलाः काकाः तेषामशनं अन्नभूतम् ॥ ६७ ॥ अष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥



पाण्डुरैश्चापि व्यजनैर्वीज्यमानो नराधिप ।  
 शुकवासाः सितोष्णीषः सर्वशुकविभूषणः ॥ ७८  
 स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्कम्य गजसाहयात् ।  
 कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ ७९  
 ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।  
 अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ ८०  
 गत्वाऽहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।  
 युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ ८१  
 ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।  
 प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ ८२  
 ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ।  
 अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सेन्द्रगणास्तदा ॥ ८३  
 ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासंस्ततस्ततः ।  
 वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ ८४  
 ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।  
 प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ ८५  
 ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।  
 माता स्वरूपिणी राजन्किमिदं ते चिकीर्षितम् ८६  
 गत्वाऽहं जामदग्न्यं तु प्रयाचिष्ये कुरुद्रह ।

भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ८७  
 मा मैवं पुत्र निर्वन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।  
 जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्येव भर्त्सयत् ॥ ८८  
 किं न वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः ।  
 विदितः पुत्र रामस्ते यतस्तं योद्धुमिच्छसि ॥ ८९  
 ततोऽहमब्रवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।  
 सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ ९०  
 यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रचोदितः ।  
 काशिराजसुतायाश्च यथा कर्म पुरातनम् ॥ ९१  
 ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।  
 मदर्थं तमृषिं वीक्ष्य क्षमयामास भार्गवम् ॥ ९२  
 भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ।  
 स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।  
 न च मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ ९३  
 ततो गङ्गा सुतस्नेहान्मां सा पुनरुपागमत् ।  
 नास्या अकरवं वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ९४  
 अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।  
 आह्वयामास च तदा युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ९५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

### एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

भीष्मजामदग्न्ययुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।  
 तमहं सयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।  
 भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १  
 आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।  
 बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ २  
 ततो मामब्रवीद्रामः सयमानो रणाजिरे ।  
 रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३  
 सूतश्च मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।  
 सुसंवीतो रणे तामिर्थोत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ४

एवं भुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।  
 शरव्रातेन महता सर्वतः प्रत्यवारयत् ॥ ५  
 ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथमध्ये व्यवस्थितम् ।  
 सर्वायुधवरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६  
 मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।  
 दिव्याश्चयुजि सन्नद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७  
 कवचेन महाबाहो सोमार्ककृतलक्ष्मणा ।  
 धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ८  
 सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।

सयन्निव दृप्यन्निव ॥ १ ॥ वेदमातरो गायत्रीसावित्री-

सरस्वत्यः ॥ ४ ॥ एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥



सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९  
 आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।  
 पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १०  
 तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।  
 क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११  
 ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु बाहान्निगृह्य वै ।  
 अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्ऋषिसत्तमम् ॥ १२  
 अभ्यागच्छं तदा राममर्चिष्यन्दिजसत्तमम् ।  
 अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३  
 योत्स्ये त्वया रणे राम सदृशेनाधिकेन वा ।  
 गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्य मे विभो ॥ १४  
 राम उवाच ।  
 एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।  
 धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५  
 शपेयं त्वां नचेदेवमागच्छेथा विशांपते ।  
 युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६  
 न तु ते जयमाशासे त्वां विजेतुमहं स्थितः ।  
 गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७  
 ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।  
 प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेमपरिष्कृतम् ॥ १८  
 ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।  
 दिवसान्सुबहूत्राजन्परस्परजिगीषया ॥ १९  
 स मे तस्मिन्नेव पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।  
 षष्ठ्या शतैश्च नवभिः शराणां नतपर्वणाम् ॥ २०  
 चत्वारस्तेन मे बाहाः सूतश्चैव विशांपते ।  
 प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१  
 नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।  
 तमहं सयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ २२  
 आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।  
 भूयश्च शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥ २३  
 ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।

तपश्च ते महत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४  
 प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समाश्रितः ।  
 ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५  
 पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाहोर्बलं मम ।  
 एष ते कार्मुकं वीर छिनन्नि निशितेषुणा ॥ २६  
 तस्याहं निशितं भलं चिक्षेप भरतर्षभ ।  
 तेनास्य धनुषः कोटिं छित्वा भूमावपातयम् ॥ २७  
 तथैव च पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।  
 चिक्षेप कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८  
 काये विषक्तास्तु तदा वायुना समुदीरिताः ।  
 चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९  
 क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं रणे ।  
 बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातुमिवोत्सृजन् ॥ ३०  
 हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तवकमण्डितः ।  
 बभौ रामस्तथा राजन्प्रफुल्ल इव किंशुकः ॥ ३१  
 ततोऽन्यद्बहूनादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।  
 हेमपुङ्खान्सुनिशिताञ्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ३२  
 ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।  
 अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ॥ ३३  
 तमहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।  
 शतसंख्यैः शरैः कुद्रस्तदा राममवाकिरम् ॥ ३४  
 स तैरभ्यर्कसङ्काशैः शरैराशीविषोपमैः ।  
 शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५  
 ततोऽहं कृपयाऽऽविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।  
 धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रधर्मं च भारत ॥ ३६  
 असकृच्चाब्रुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।  
 अहो वत कृतं पापं मयेदं क्षत्रधर्मणा ॥ ३७  
 गुरुद्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।  
 ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८  
 अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।  
 जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

## अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

रामभीष्मसमरवर्णनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

आत्मनस्तु ततः सूतो हयानां च विशांपते ।  
 मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ १  
 स्नातापवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।  
 प्रभाते चोदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २  
 दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।  
 अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३  
 ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।  
 धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४  
 अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।  
 युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५  
 ततोऽहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ।  
 स च मां शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरत् ॥ ६  
 संकुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव मुतेजितान् ।  
 संग्रैषीन्मे शरान्धोरान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७  
 ततोऽहं निशितैर्भलैः शतशोऽथ सहस्रशः ।  
 अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८  
 ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।  
 मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्येषधयम् ॥ ९  
 अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम् ।  
 ततो दिवि महाबादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १०  
 ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।  
 प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११  
 ततोऽहमस्त्रमाग्नेयमनुमग्न्य प्रयुक्तवान् ।  
 वारुणेनैव तद्रामो वारयामास मे विभुः ॥ १२  
 एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।  
 रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिन्दमः ॥ १३  
 ततो मां सव्यतो राजन्रामः कुर्वन्दिजोत्तमः ।  
 उरस्यविध्यत्संकुद्धो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १४  
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यपीदं रथोत्तमे ।

ततो मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमुदावहत् ॥ १५  
 ग्लायन्तं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ।  
 ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ॥ १६  
 रामस्यानुचरा दृष्ट्वा सर्वे दृष्ट्वा विचुकुशुः ।  
 अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १७  
 ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।  
 याहि सूत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १८  
 ततो मामवहत्सूतो हयैः परमशोभितैः ।  
 नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १९  
 ततोऽहं राममासाद्य बाणवर्षैश्च कौरव ।  
 अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं च जिगीषया ॥ २०  
 तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्वगान् ।  
 बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे ॥ २१  
 ततस्ते सूदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।  
 रामबाणैर्द्विधा च्छिन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२  
 ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।  
 असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २३  
 तेन त्वभिहतो गाढं बाणवेगवशं गतः ।  
 मुमोह समरे रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २४  
 ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।  
 जगद्भारत संविभ्रं यथार्कपतने भवेत् ॥ २५  
 तत एनं समुद्रिग्नाः सर्वे एवाभिदुद्रुवुः ।  
 तपोधनास्ते सहसा काश्या च कुरुनन्दन ॥ २६  
 तत एनं परिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।  
 पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भैश्च कौरव ॥ २७  
 ततः स विह्वलं वाक्यं राम उत्थाय चाब्रवीत् ।  
 तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥ २८  
 स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं सव्ये पार्श्वे महाहवे ।  
 येनाहं भृशमुद्रिगो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २९  
 हत्वा हयांस्ततो रामः शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।

अवाकिरन्मां विस्रब्धो बाणैस्तैर्लोमवाहिभिः॥३०  
 ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरप्रतिवारणम् ।  
 अवासृजं महाबाहो तेन्तराधिष्ठिताः शराः ॥ ३१  
 रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ।  
 न स सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ॥ ३२  
 मातरिश्वा ततस्तस्मिन्मेघरुद्ध इवाभवत् ।  
 ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च गभस्तिभिः॥३३  
 अभिघातप्रभावाच्च पावकः समजायत ।  
 ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ॥ ३४

भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ।  
 तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ ३५  
 अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।  
 रामः शराणां संकुद्धो मयि तूर्णं न्यपातयत् ॥ ३६  
 ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः ।  
 संछिद्य भूमौ नृपते पातयेयं नगानिव ॥ ३७  
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।  
 सन्ध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

### एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

रामभीष्मसमरवर्णनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।  
 समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।  
 अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १  
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।  
 अयोजयत्स धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २  
 तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैस्त्राणि भारत ।  
 व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वासुदुस्त्यजान् ॥ ३  
 अस्त्रैस्त्रेषु बहुधा हतेष्वेव च भारत ।  
 अकुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ४  
 ततः शक्तिं प्राहिणोद्धोररूपा-  
 मस्त्रे रुद्धे जामदग्न्यो महात्मा ।  
 कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां  
 संदीप्ताग्रां तेजसा व्याप्य लोकम् ॥ ५  
 ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानां  
 समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।  
 छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ  
 ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६  
 तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः  
 शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्वाद्दशान्याः ।  
 तासां रूपं भारत नोत शक्यं  
 तेजस्वित्वाष्ट्राघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७

किन्त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य  
 दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।  
 नानारूपास्तेजसोप्रेण दीप्ता  
 यथाऽऽदित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८  
 ततो जालं बाणमयं विवृत्तं  
 संहस्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।  
 द्वादशेषून्प्राहिणवं रणेऽहं  
 ततः शक्तीरप्यधमं घोररूपाः ॥ ९  
 ततो राजञ्जामदग्न्यो महात्मा  
 शक्तीर्घोरा व्याक्षिपद्धेमदण्डाः ।  
 विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा  
 यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १०  
 ताश्चाप्यग्राश्चर्मणा वारयित्वा  
 खड्गेनाजौ पातयित्वा नरेन्द्र ।  
 बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य सङ्घे  
 दिव्यानश्चानभ्यवर्षं समूतान् ॥ ११  
 निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा  
 दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृत्ताः ।  
 प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा  
 क्रोधाविष्टो हैहयेऽग्रमाथी ॥ १२

ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः  
 समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।  
 समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं  
 हयान्मृतं सरथं चैव मद्यम् ॥ १३  
 रथः शरैर्मै निचितः सर्वतोऽभू-  
 त्त्था बाहाः सारथिश्चैव राजन् ।  
 युगं रथेषां च तथैव चक्रे  
 तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भग्नः ॥ १४

ततस्तस्मिन्बाणवर्षे व्यतीते  
 शरौघेण प्रत्यवर्षे गुहं तम् ।  
 स विश्वतो मार्गणैर्ब्रह्मराशि-  
 देहादसक्तं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५  
 यथा रामो बाणजालाभितप्त-  
 स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।  
 ततो युद्धं व्यरमच्चापराह्णे  
 भानावस्तं प्रतियाते महीध्रम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

### द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

रामेण रथादधः पातितस्य भीष्मस्य दिव्यपुरुषैः समाश्वासनम् ॥ १ ॥ भीष्मेण रामस्य रथादधः पातनम् ॥ २ ॥  
 समुद्बुध्य पुनर्युयुत्सो रामस्य महर्षिभिर्बुद्धात्प्रतिनिवर्तनम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।  
 ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमलतां गते ।  
 भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १  
 ततोऽभ्रान्ते रथे तिष्ठन्नामः प्रहरतां वरः ।  
 ववर्ष शरजालानि मयि मेघ इवाचले ॥ २  
 ततः सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।  
 अपयातो रथोपस्थान्मनो मम विषादयन् ॥ ३  
 ततः सूतो ममात्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।  
 पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४  
 ततः सूतो जहात्प्राणान्नामबाणप्रपीडितः ।  
 मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ५  
 ततः सूते हते तस्मिन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।  
 प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितम् ॥ ६  
 ततः सूतव्यसनिनं विभुतं मां स भार्गवः ।  
 शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्बनुः ॥ ७  
 स मे भुजान्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।  
 मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८  
 मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।  
 मेघवद्विननादोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः ॥ ९

तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।  
 उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १०  
 मम तत्राभवन्ते तु कुरवः पार्श्वतः स्थिताः ।  
 आगता अपि युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ।  
 आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा पतिते मयि ॥ ११  
 ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह  
 द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।  
 ते मां समन्तात्परिवार्य तस्थुः  
 स्वबाहुभिः परिधार्याजिमध्ये ॥ १२  
 रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् ।  
 अन्तरिक्षे धृतो ह्यसि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ॥ १३  
 श्वसन्निवान्तरिक्षे च जलविन्दुभिरुक्षितः ।  
 ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नुवन्परिगृह्य माम् ॥ १४  
 मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ।  
 ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहसोत्थितः ।  
 मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५  
 हयाश्च मे संगृहीतास्तयाऽऽस-  
 न्महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।

पादौ जनन्याः प्रतिगृह्य चाहं  
 तथा पितृणां रथमभ्यरोहम् ॥ १६  
 ररक्ष सा मां सरथं हयांश्चोपस्कराणि च ।  
 तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ १७  
 ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।  
 अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८  
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।  
 अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ १९  
 ततो जगाम वसुधां मम बाणप्रपीडितः ।  
 जानुभ्यां धनुस्तृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २०  
 ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।  
 आववृर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१  
 उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।  
 अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २२  
 ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।  
 गृध्रा बलाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्धृदा युताः ॥ २३  
 दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् ।

अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिःस्वनाः ॥ २४  
 एतदौत्पातिकं सर्वं घोरमासीद्भयंकरम् ।  
 विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५  
 ततो वै सहस्रोत्थाय रामो मामभ्यवर्तत ।  
 पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्छितः ॥ २६  
 आददानो महाबाहुः कार्मुकं तालसन्निभम् ।  
 ततो मय्याददानं तं राममेव न्यवारयन् ॥ २७  
 महर्षयः कृपायुक्ताः क्रोधाविष्टोऽपि भार्गवः ।  
 समाहरदमेयात्मा शरं कालानलोपमम् ॥ २८  
 ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो  
 जगामास्तं पांसुपुञ्जावगूढः ।  
 निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता  
 ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २९  
 एवं राजन्नवहारो बभूव  
 ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।  
 कल्यंकल्यं विंशतिं वै दिनानि  
 तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

### त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

सप्रणामं देवतादिप्रार्थनापूर्वकं शयितस्य भीष्मस्य दिव्यपुरुषैः स्वप्ने समाश्वासनपूर्वकं ज्ञातपूर्वप्रस्वापनास्त्रानुस्मारणम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।  
 ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।  
 ब्राह्मणानां पितृणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १  
 नक्तंचराणां भूतानां राजन्यानां विशांपते ।  
 शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २  
 जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।  
 अहानि च बहून्यद्य वर्तते सुमहात्म्यम् ॥ ३  
 न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।  
 विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४  
 यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५  
 ततो निशि च राजेन्द्र प्रमुक्तः शरविक्षतः ।  
 दक्षिणेनेह पार्श्वेन प्रभातसमये तदा ॥ ६  
 ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरसि पतितो रथात् ।  
 उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७  
 त एव मां महाराज स्वप्ने दर्शनमेत्य वै ।  
 परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरूद्रह ॥ ८  
 उत्तिष्ठ मा भैर्गात्रेय न भयं तेऽस्ति किंचन ।  
 रक्षामहे त्वां कौरव्य स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९  
 न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन ।

भूरिसहस्रदे स्वर्णसहस्राणां दातरि ॥ २१ ॥ सकम्पनाः सवि-  
 युतः ॥ २२ ॥ बलाः बलाकाः ॥ २३ ॥ कल्यंकल्यं प्रातः-  
 प्रातः ॥ ३० ॥ द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

निशां निशि । दर्शयन्तु आत्मानं प्रकाशयन्तु ॥ ५ ॥  
 त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०  
 इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।  
 विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११  
 प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।  
 न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्कचित् ॥ १२  
 तत्सरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।  
 उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ॥ १३  
 येन सर्वान्महावीर्यान्प्रशासिष्यसि कौरव ।  
 न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १४  
 एनसा न तु संयोगं प्राप्स्यसे जातु मानद ।

स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणबलपीडितः ॥ १५  
 ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।  
 अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ १६  
 एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।  
 प्रसुप्तं वा मृतं वेति तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १७  
 न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।  
 ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १८  
 इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।  
 अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भासुरमूर्तयः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

### चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

रामभीष्मयोरायोधनम् ॥ १ ॥ भीष्मस्य प्रस्वापनास्त्रप्रतिभानम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।  
 ततो रात्रौ व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।  
 ततः संचिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १  
 ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।  
 तुमुलं सर्वभूतानां रोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २  
 ततो बाणमयं वर्षं वर्षं मयि भार्गवः ।  
 न्यवारयमहं तच्च शरजालेन भारत ॥ ३  
 ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ।  
 ह्यस्तेनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४  
 इन्द्राशनिसमस्पर्शा यमदण्डसमप्रभाम् ।  
 ज्वलन्तीमग्निवत्सङ्घे लेलिहानां समन्ततः ॥ ५  
 ततो भरतशार्दूल धिष्यमाकाशगं यथा ।  
 सा मामभ्यवधीत्तूर्णं जनुदेशे कुरुद्वह ॥ ६  
 अथास्त्रमस्त्रवद्भोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।  
 रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७  
 ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।  
 चिक्षेप मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८  
 स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।

अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९  
 स संरब्धः समावृत्य शरं कालान्तकोपमम् ।  
 संदधे बलवत्कृष्य धोरं शत्रुनिवर्हणम् ॥ १०  
 स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।  
 महीं राजंस्ततश्चाहमगमं रुधिराविलः ॥ ११  
 संप्राप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।  
 प्राहिष्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२  
 सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।  
 विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३  
 तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।  
 अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४  
 समाश्वस्तस्ततो रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।  
 प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५  
 ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।  
 मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६  
 तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।  
 असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७  
 ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।

धिष्यं नक्षत्रम् । जनुदेशे कण्ठकक्षयोरन्तराले ॥ ६ ॥

उद्यो० ३५

चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥



भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरातिं विशांपते ॥ १८  
 ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।  
 संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९  
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।  
 संतप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०  
 प्रज्ज्वाल नभो राजन्ध्रुमायन्ते दिशो दश ।

न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१  
 ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।  
 इदमन्तरमित्येवं मोक्तुकामोऽसि भारत ॥ २२  
 प्रस्वापमस्त्रं त्वरितो वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।  
 चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

### पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

भीष्मे रामं प्रति प्रस्वापनास्त्रं प्रयोक्तुकामे नारदेन तन्निषेधनम् ॥ १ ॥ भीष्मेण दिव्यपुरुषवचनाच्च प्रस्वापनास्त्रप्रतिसं-  
 संहारे रामेण स्वस्य पराजितत्वोक्तिः ॥ २ ॥ नारदादिवचनाद्युद्धोपरमः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।  
 ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।  
 प्रस्वापं भीष्म मा स्नाक्षीरिति कौरवनन्दन ॥ १  
 अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।  
 प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २  
 एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।  
 ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३  
 रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।  
 तस्यावमानं कौरव्य मास कार्षीः कथञ्चन ॥ ४  
 ततोऽपश्यं दिविष्ठां नै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।  
 ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५  
 यथाऽऽह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।  
 एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६  
 ततश्च प्रतिसंहत्य तदस्त्रं स्वापनं महत् ।  
 ब्रह्मास्त्रं दीपयाञ्चक्रे तस्मिन्नुधि यथाविधि ॥ ७

ततो रामो हृषितो राजसिंह  
 दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।  
 जितोऽसि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि-  
 रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८  
 ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः  
 पितुस्तथा पितरं चास्य मान्यम् ।  
 ते तत्र चैनं परिवार्य तस्थु-  
 र्बुधैश्चैव सान्त्वयन् पूर्व तदानीम् ॥ ९

पितर ऊचुः ।  
 मा सैवं साहसं तात पुनः कार्षीः कथञ्चन ।  
 भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०  
 क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।  
 स्वाध्यायो व्रतचर्याऽथ ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११  
 इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिः प्रागुदाहृतम् ।  
 शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्चाकार्यं कृतं त्वया ॥ १२  
 वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।  
 विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३  
 पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।  
 विसर्जयैतदुर्ध्वं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४  
 एष भीष्मः शान्तनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।  
 निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रसादितः ॥ १५  
 रामेण सह मायोत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।  
 न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरुद्रह ॥ १६  
 मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ।  
 वयं तु गुरवस्तुभ्यं तस्मात्त्वां वारयामहे ॥ १७  
 भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ।  
 गाङ्गेयः शन्तनोः पुत्रो वसुरेष महायशः ॥ १८  
 कथं शक्यस्त्वया जेतुं निवर्तस्वेह भार्गव ।  
 अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरन्दरसुतो बली ॥ १९  
 नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ।  
 सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।

भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २०  
 भीष्म उवाच ।  
 एवमुक्तः स पितृभिः पितृन्नामोऽब्रवीदिदम् ।  
 नाहं युधि निवर्तयमिति मे व्रतमाहितम् ।  
 न निवर्तितपूर्वश्च कदाचिद्रणमूर्धनि ॥ २१  
 निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पितामहाः ।  
 न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥ २२  
 ततस्ते मुनयो राजनृचीकप्रमुखास्तदा ।  
 नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ २३  
 निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमम् ।  
 इत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २४  
 मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कदाचन ।  
 विमुखो विनिवर्तयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ २५  
 नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।  
 त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ २६  
 ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।  
 भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ २७  
 तथैवाचशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।  
 स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ॥ २८

समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ।  
 नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ॥ २९  
 राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्विजोत्तम ।  
 अवध्यो वै त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ३०  
 एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुद्ध्य रणाजिरम् ।  
 न्यासयाश्चक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३१  
 ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।  
 अद्राक्षं दीप्यमानान्वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ॥ ३२  
 ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन्समरे स्थितम् ।  
 प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३३  
 दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।  
 लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३४  
 ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ।  
 रामश्चाभ्युत्सयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ३५  
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽसिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।  
 गम्यतां भीष्म युद्धेऽसिन्स्तोषितोऽहं भृशं त्वया ३६  
 मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।  
 उक्तवान्दीनया वाचा मध्ये तेषां महात्मनाम् ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

### षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

राममामङ्गय गतया अम्बया पुण्याश्रमादिषु दुष्करतपश्चरणम् ॥ १ ॥

राम उवाच ।  
 प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।  
 यथाशक्त्या मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परम् ॥ १  
 न चैवमपि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।  
 विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २  
 एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।  
 यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३  
 भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।  
 निर्जितो ह्यसि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४  
 एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।

तूष्णीमासीत्ततः कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५  
 भगवन्नेवमेवैतद्यथाऽऽह भगवांस्तथा ।  
 अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ६  
 यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।  
 अनिवार्यं रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७  
 न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।  
 न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८  
 गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।  
 समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगुद्वह ॥ ९  
 एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।

तापस्ये धृतसंकल्पा सा मे चिन्तयती वधम् ॥ १०  
 ततो महेन्द्रं सहितैर्मुनिभिर्मृगुसत्तमः ।  
 यथाऽऽगतं तथा सोऽगान्मामुपामञ्च्य भारत ॥ ११  
 ततो रथं समारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।  
 प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ १२  
 यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ।  
 पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ॥ १३  
 दिवसे दिवसे ह्यस्या गतिजल्पितचेष्टितम् ।  
 प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते सदा ॥ १४  
 यदैव हि वनं प्रायात्सा कन्या तपसे धृता ।  
 तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १५  
 न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण व्यजयद्युधि ।  
 ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १६  
 अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।  
 व्यासे चैव तथा कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १७  
 न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।  
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १८  
 सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।  
 यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १९  
 निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्क्तिनी ।  
 षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ २०  
 यमुनाजलमाश्रित्य संवत्सरमथाऽपरम् ।  
 उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २१  
 शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास सा परम् ।  
 संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २२  
 एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।  
 निवर्त्यमानापि च सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २३  
 ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।  
 आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २४  
 तत्र पुण्येषु तीर्थेषु साऽऽप्नुताङ्गी दिवानिशम् ।  
 व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २५  
 नन्दाश्रमे महाराज तथोल्लासश्रमे शुभे ।

च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २६  
 प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।  
 भोगवत्यां महाराज कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २७  
 माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।  
 रामहृदे च कौरव्य पैलगर्गस्य चाश्रमे ॥ २८  
 एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशांपते ।  
 आप्लावयत गात्राणि व्रतमास्थाय दुष्करम् ॥ २९  
 तामब्रवीच्च कौरव्य मम माता जले स्थिता ।  
 किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेव वदस्व मे ॥ ३०  
 सैनामथाब्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।  
 भीष्मेण समरे रामो निर्जितश्चारुलोचने ॥ ३१  
 कोऽन्यस्तमुत्सहेजेतुमुद्यतेषु महीपतिः ।  
 साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्ये सुदारुणम् ॥ ३२  
 विचरामि महीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।  
 एतद्व्रतफलं देवि परमस्मिन्यथा हि मे ॥ ३३  
 ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्वं चरसि भामिनि ।  
 नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाऽबले ॥ ३४  
 यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ।  
 व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ॥ ३५  
 नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ।  
 दुस्तीर्था न तु विज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ॥ ३६  
 भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ।  
 एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ॥ ३७  
 माता मम महाभागा स्वयमानेव भामिनी ।  
 कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा ।  
 न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ३८  
 सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।  
 पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥ ३९  
 सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्बेति भारत ।  
 वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ४०  
 सा कन्या तपसा तेन देहार्धेन व्यजायत ।  
 नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

## सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

अन्वया तपस्तोषितान्महादेवात् जन्मान्तरे पुंस्त्वप्राप्त्या भीष्महननरूपवरमुपलभ्याग्नौ प्रवेशः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।  
 दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाश्रुवन् ॥ १  
 तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तदा ।  
 निराकृतासि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २  
 वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।  
 निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३  
 यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्ताऽसि शाश्वतीम् ।  
 पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४  
 नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निवर्तिष्ये तपोधनाः ।  
 एष मे हृदि संकल्पो यदिदं कथितं मया ॥ ५  
 स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।  
 भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६  
 तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।  
 मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण तापसीम् ॥ ७  
 छन्दमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।  
 हनिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८  
 ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।  
 उपपद्येत्कथं देव स्त्रिया युधि जयो मम ॥ ९  
 स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ।

प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ॥ १०  
 यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।  
 यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शान्तनवं युधि ॥ ११  
 तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।  
 न मे वागनृतं ग्राह सत्यं भद्रे भविष्यति ॥ १२  
 हनिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।  
 स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १३  
 द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।  
 शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १४  
 यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।  
 भविष्यसि पुमान्पश्चात्कसाच्चित्कालपर्ययात् ॥ १५  
 एवमुक्त्वा महादेवः कपर्दी वृषभध्वजः ।  
 पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६  
 ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।  
 समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १७  
 चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।  
 प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १८  
 उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।  
 ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

## अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

पुत्रार्थं तपस्यते द्रुपदाय महादेवेन स्त्री भूत्वा पुमान्भविष्यतीति वरदानम् ॥ १ ॥ द्रुपदभार्यया कथ्यपत्यजननेऽपि तस्य पुंस्त्वख्यापनम् ॥ २ ॥ द्रुपदेन तस्य स्त्रीत्वं प्रच्छाद्य पुंवज्जातकर्मादिकरणपूर्वकं शिखण्डीति नामकरणम् ॥ ३ ॥

दुर्योधन उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्यां भूत्वा पुरा तदा ।  
 पुरुषोऽभूद्युधिः तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १  
 भीष्म उवाच ।

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।  
 महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशांपते ॥ २  
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।  
 अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शङ्करम् ॥ ३

शान्तं शौर्यधर्मरहितम् ॥ १० ॥ यमुनामभितः यमुनाद्वीपे

इत्यर्थः ॥ १९ ॥ सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

असद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।  
 ऋते कन्यां महादेव पुत्रो मेस्यादिति ब्रुवन् ॥ ४  
 भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।  
 इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति । ५  
 निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।  
 स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६  
 कृतो यत्नो महादेवस्तपसाऽऽराधितो मया ।  
 कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽसि शंभुना ७  
 पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।  
 न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८  
 ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।  
 पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं प्रविवेश ह ॥ ९  
 लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन कर्मणा ।  
 पार्षतस्य महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १०  
 ततो दधार सा देवी गर्भं राजीवलोचना ।  
 तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ॥ ११  
 पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ।

सर्वानभिप्रायकृतान्भार्याऽलभत कौरव ॥ १२  
 अपुत्रस्य सतो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।  
 यथाकालं तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ॥ १३  
 कन्यां प्रवररूपां तु प्राजायत नराधिप ।  
 अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य मनस्विनी ॥ १४  
 ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो ह्येष ममेति वै ।  
 ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ॥ १५  
 पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ।  
 रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ॥ १६  
 चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत ।  
 न च तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ १७  
 श्रद्धधानो हि तद्वाक्यं देवस्याच्युततेजसः ।  
 छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोब्रवीत् ॥ १८  
 जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।  
 पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥ १९  
 अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च ।  
 ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

### एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

पुंवेपगूहितया शिल्पिण्डन्या द्रोणादनुर्विद्याभ्यसनम् ॥ १ ॥ द्रुपदेन शिल्पिण्डन्याः दशार्णाधिपतिकन्यया विवाहकर-  
 णम् ॥ २ ॥ दशार्णकसुतया धात्रीद्वारा स्वपित्रे शिल्पिण्डन्याः स्त्रीत्वज्ञापनम् ॥ ३ ॥ दशार्णकेन दूतमुखेन द्रुपदं प्रति  
 स्वविप्रलम्भफलतया सबन्धोस्तस्य समुच्छेदनिवेदनम् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच ।  
 चकार यत्नं द्रुपदः सुतायाः सर्वकर्मसु ।  
 ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परंतप ॥ १  
 इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ।  
 तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ॥ २  
 चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ।  
 ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।  
 स्त्रियं मत्वा ततश्चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३  
 द्रुपद उवाच ।  
 कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।

मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४  
 भार्योवाच ।  
 न तन्मिथ्या महाराज भविष्यति कथंचन ।  
 त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्वि वृथा वक्तुमिहार्हति ॥ ५  
 यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।  
 श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वां मतिं पृषतात्मज ॥ ६  
 क्रियतामस्य यत्नेन विधिवद्धारसंग्रहः ।  
 भविता तद्वचः सत्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७  
 ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दंपती ।  
 वरयाञ्चक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८

शूलयुक्तः पाणिः शूलपाणिः सोऽस्यास्तीति शूलपाणी

तस्य ॥ ४ ॥



ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः

सर्वान् राज्ञः कुलतः सन्निशाम्य ।

दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां

शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९

हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।

स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने १०

स च राजा दशार्णेषु महानासीत्सुदुर्जयः ।

हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११

कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।

यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२

कृतदारः शिखण्डी च काम्पिल्यं पुनरागमत् ।

न च सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं स्त्रियं किल ।

यदा त्वेनामजानात्सा स्त्रियमेव नृपात्मजा ॥ १३

धात्रीणां च सखीनां च व्रीडयाना न्यवेदयत् ।

कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥

ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।

जग्मुरार्तिं परां प्रेष्याः प्रेषयामासुरेव च ॥ १५

ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वा न्यवेदयन् ।

विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ १६

शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।

विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ १७

ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।

हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥ १८

ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।

दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशनम् ॥ १९

ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।

एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् ॥ २०

दाशार्णराजो राजंस्त्वाभिदं वचनमब्रवीत् ।

अभिषङ्गात्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयाऽनघ ॥ २१

अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।

यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थं मोहाद्याचितवानसि ॥ २२

तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।

एष तां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥ २३

अवमत्य च वीर्यं मे कुलं चारित्रमेव च ।

विप्रलम्भस्त्वयापूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ॥ २४

कुरु सर्वाणि कार्याणि भुङ्क्ते भोगाननुत्तमान् ।

अभियास्यामि शीघ्रं त्वां समुद्धर्तुं सवान्धवम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

### नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

दाशार्णकेन पुनर्दूतप्रेषणे द्रुपदेन पत्न्यासह कर्तव्यालोचनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।

चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १

स यत्नमकरोत्तीव्रं संवन्धिन्यनुमानने ।

दूतैर्मधुरसंभाषैर्न तदस्तीति संदिशन् ॥ २

स राजा भूय एवाथ ज्ञात्वा तत्त्वमथागमत् ।

कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणो विनिर्ययौ ॥ ३

ततः संप्रेषयामास मित्राणामभितौजसाम् ।

दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४

उत्सार्य नीत्वा ॥ २० ॥ अभिषङ्गात्पराभवात् ॥ २१ ॥ एको-

ननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।

अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५

ततः संमन्त्रयामास मन्त्रिभिः स महीपतिः ।

हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६

तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।

तथ्यं भवति चेदेतत्कन्या राजञ्शिखण्डिनी ॥ ७

बद्धा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहम् ।

अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ॥ ८

घातयिष्याम नृपतिं पाञ्चालं सशिखण्डिनम् ॥ ९

अगमत् ज्ञातवान् ॥ ३ ॥ समुदयं समुदायम् ॥ ५ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥



स तदा द्रुतमाज्ञाय पुनर्दूतान्नराधिपः ।  
 प्रास्थापयत्पार्षताय निहन्मीति स्थिरो भव ॥१०  
 भीष्म उवाच ।  
 स हि प्रकृत्या वै भीतः किल्बिषी च नराधिपः ।  
 भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ ११  
 विसृज्य दूतान्दाशार्णे द्रुपदः शोकमूर्च्छितः ।  
 समेत्य भार्या रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ १२  
 भयेन महताऽऽविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।  
 पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ १३  
 अभियास्यति मां कोपात्संबन्धी सुमहाबलः ।  
 हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १४  
 किमिदानीं करिष्यावो मूढौ कन्यामिमां प्रति ।  
 शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १५  
 इति संचिन्त्य यत्नेन समित्रः सबलानुगः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

### एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

शिखण्डिन्या पित्रोः शोकस्य स्वमूलकत्वचिन्तनेन दुर्गमारण्यमेव स्थूणनाम्नः कुबेराचुरस्य गृहसमीपे प्रायोपवेशः ॥ १ ॥  
 स्थूणचोदितया शिखण्डिन्या तंप्रति पुंस्त्ववरणम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।  
 ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।  
 आचचक्षे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् १  
 अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।  
 कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदिता २  
 त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्याऽनुमोदितम् ।  
 पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ३  
 भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ।  
 मया च प्रत्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।  
 कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥ ४  
 एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः  
 सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्वो निवेद्य ।  
 मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन्  
 यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५

साधुमता कल्याणवतापि देवानां सतां साधूनां च प्रतिपत्तिः  
 पूजा नित्यं कर्तव्येति शेषः । किमु दुःखार्णवं प्राप्य कर्तव्येति ।

वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥  
 किमत्र तथ्यं सुश्रोणि मिथ्या किं ब्रूहि शोभने ।  
 श्रुत्वा त्वत्तः शुभं वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥  
 अहं हि संशयप्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।  
 त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १८  
 सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।  
 तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यमाशु शुचिसिते १९  
 शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ।  
 कृपयाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ॥ २०  
 मया दाशार्णको राजा वञ्चितः स महीपतिः ।  
 तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्वितम् ॥ २१  
 जानता हि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।  
 प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २२

संबन्धकं चैव समर्थं तस्मिन्  
 दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।  
 स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव-  
 न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६  
 स्वभावगुप्तं नगरमाप्तकाले तु भारत ।  
 गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ७  
 आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।  
 दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८  
 कथं संबन्धना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।  
 इति संचिन्त्य मनसा देवतामर्चयत्तदा ॥ ९  
 तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तदा ।  
 अर्चो प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०  
 देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमता सताम् ।  
 किमु दुःखार्णवं प्राप्य तस्मादर्चयतां गुरुन् ॥ ११  
 तस्मात् भवान् गुरुन् देवाराधनार्थं ब्राह्मणान् अर्चयतां पूजयतु  
 ॥ ११ ॥

दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणम् ।  
 अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ १२  
 अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तय प्रभो ।  
 देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३  
 मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया पृथुललोचन ।  
 पुरस्यास्याविनाशाय यच्च राजंस्तथा कुरु ॥ १४  
 दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिद्ध्यति पार्थिव ।  
 परस्परविरोधाद्भि सिद्धिरस्ति न चैतयोः ॥ १५  
 तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।  
 अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशांपते ॥ १६  
 एवं संभाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।  
 शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव तपस्विनी ॥ १७  
 ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखिताबुधौ ।  
 इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८  
 एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।  
 निर्जगाम गृहं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९  
 यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।  
 तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०  
 तत्र च स्थूणभवनं मुधामृत्तिकलेपनम् ।  
 लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

### द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

स्थूणेन शिखण्डिन्यै पुनःपुंस्त्वप्रत्यर्पणप्रतिज्ञापनपूर्वकं तदीयस्त्रीत्वस्वीकारेण स्वीयपुंस्त्वसमर्पणम् ॥ १ ॥ दाशार्णकेन उपायात् शिखण्डिनः पुंस्त्वं निर्धार्य स्वपुरगमनम् ॥ २ ॥ अत्रान्तरे स्थूणगृहमागतेन कुबेरेण तंप्रति स्त्रीत्वधारणस्य शिखण्डिमरणावधिकत्वरूपशापदानम् ॥ ३ ॥ पुंस्त्वप्रत्यर्पणाय गतेन शिखण्डिना स्थूणात्तद्वृत्तान्तमुपलभ्य हर्षात्स्वगृहागमनम् ॥ ४ ॥ इति भीष्मेण दुर्योधनंप्रति शिखण्डिना सह स्वेन युद्धाकरणे कारणाभिधानम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ।

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाऽथ स यक्षो भरतर्षभ ।  
 प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ॥ १  
 भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ।  
 भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ॥ २

लाजोल्लापिकः लाजानि उशीराणि उल्लापयति सूचयतीति ला-  
 जोल्लापिकः । उशीरपरिमलयुक्तधूमाढ्यमित्यर्थः । उशीरे ला-  
 जमुद्दिष्टमिति विश्वः । राजोपलेपधूमाढ्यं इति. क. ड. पाठः  
 उद्यो० ३६

तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।  
 अनश्राना बहुतिथं शरीरमुदशोषयत् ॥ २२  
 दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मार्दवसंयुतः ।  
 किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ २३  
 अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।  
 करिष्यामीति वै क्षिप्रं प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ २४  
 धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।  
 अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५  
 ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।  
 तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६  
 शिखण्ड्युवाच ।

आपन्नो मे पिता यक्ष न चिरान्नाशमेष्यति ।  
 अभियास्यति सक्त्रोधो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७  
 मन्त्रिमित्तं महोत्साहः सहेमकवचो नृपः ।  
 तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष मातरं पितरं च मे ॥ २८  
 प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिशमो मम ।  
 भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९  
 यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।  
 तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

‘स्वं ते पुंस्त्वं प्रदास्यामि स्त्रीत्वं धारयिताऽस्मि ते ।’  
 किंचित्कालं तु ते दास्ये पुल्लिङ्गं स्वमिदं तव ।  
 आगन्तव्यं त्वया काले सत्यं चैव वदस्व मे ॥ ३  
 प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामचारी विहंगमः ।  
 मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलम् ॥ ४

॥ २९ ॥ एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

विहंगमः आकाशगामी ॥ ४ ॥

स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिवात्मजे ।  
 सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ५  
 शिखण्ड्युवाच ।  
 प्रतिदास्यामि भगवन्पुलिङ्गं तव सुव्रत ।  
 किञ्चित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ६  
 प्रतियाते दशार्णे तु पार्थिवे हेमवर्मणि ।  
 कन्यैव हि भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ७  
 भीष्म उवाच ।  
 इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।  
 अन्योन्यस्थानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ८  
 स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षोऽथ भारत ।  
 यक्षरूपं च तदीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ९  
 ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।  
 विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ॥ १०  
 यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य तत् ।  
 'मातुश्च रहिते राजन्प्रसादं यक्षजं तदा ।'  
 द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ॥ ११  
 सभार्यस्तच्च ससार महेश्वरवचस्तदा ।  
 ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृपः ॥ १२  
 पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धतां मे भवानिति ।  
 अथ दाशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा ॥ १३  
 पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वितः ।  
 ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्ततः ॥ १४  
 प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ।  
 ब्रूहि मद्रचनादूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ॥ १५  
 यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ।  
 फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्वद्य न संशयः ॥ १६  
 एवमुक्तश्च तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।  
 दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १७  
 तत आसादयामास पुरोधो द्रुपदं पुरे ।  
 तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्ध्यं च सुसत्कृतम् ॥ १८  
 प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ।  
 तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १९

अभिसंदेहे इति झ. पाठः । संदेहे लिङ्गे सम्यग् दिक्षेते उपची-  
 येते रतिकाले प्रयेते इति व्युत्पत्तेरिति तत्रार्थः ॥ ८ ॥

यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ।  
 यत्तेऽहमधमाचार दुहित्वाऽस्म्यभिवञ्चितः ॥ २०  
 तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।  
 देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ॥ २१  
 उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यमुतवान्धवम् ।  
 तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ॥ २२  
 दशार्णपतिना चोक्तो मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ।  
 अभवद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ॥ २३  
 यदाह मां भवान्ब्रह्मसंबन्धिवचनाद्वचः ।  
 अस्योत्तरं प्रतिवचो दूतो राज्ञे वदिष्यति ॥ २४  
 ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।  
 हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २५  
 तमागम्य तु राजानं दशार्णाधिपतिं तदा ।  
 तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २६  
 आगमः क्रियतां व्यक्तः कुमारोऽयं सुतो मम ।  
 मिथ्यैतदुक्तं केनापि तदश्रद्धेयमित्युत ॥ २७  
 ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा  
 विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।  
 संप्रेषयामास सुचारुरूपाः  
 शिखण्डिनं स्त्रीपुमान्वेति वेत्तुम् ॥ २८  
 ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा  
 प्रीत्या राज्ञे तच्छंशुर्हि सर्वम् ।  
 शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र  
 दाशार्णराजाय महानुभावम् ॥ २९  
 ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।  
 संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ ३०  
 शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्विचित्रं जनेश्वरः ।  
 हस्तिनोऽश्वाश्च गाथैव दासीर्विदुशतास्तथा ।  
 पूजितश्च प्रतिययौ निर्भर्त्स्य तनयां किल ॥ ३१  
 विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।  
 प्रतियाते दशार्णे तु हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ ३२  
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।  
 लोकयात्रां प्रकुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ३३

उत्तरं उत्कृष्टतरम् ॥ २४ ॥ आगमः परीक्षा ॥ २७ ॥

स तद्ब्रह्मस्योपरि वर्तमान  
 आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।  
 स्थूणस्य यक्षस्य विवेश वेश्म  
 स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रैः ॥ ३४  
 लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानै-  
 रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।  
 ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च  
 भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तमोदम् ॥ ३५  
 तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।  
 मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ॥ ३६  
 नानाकुसुमगन्धाढ्यं सिक्तसंमृष्टशोभितम् ।  
 अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३७  
 स्वलंकृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः ।  
 नोपसर्पति मां चैव कस्मादद्य समन्दधीः ॥ ३८  
 यस्माज्जानन्स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।  
 तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ३९  
 यक्षा ऊचुः ।  
 द्रुपदस्य सुता राजन्राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।  
 तस्या निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ४०  
 अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूता तिष्ठते गृहे ।  
 नोपसर्पति तेनासौ सत्रीडः स्त्रीसरूपवान् ॥ ४१  
 एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य सर्पति ।  
 श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ४२  
 आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।  
 कर्तासि निग्रहं तस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ ४३  
 सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।  
 स्त्रीसरूपो महाराज तस्यौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४४  
 तं शशापाथ संक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।  
 एवमेव भवत्वद्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४५  
 ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा  
 यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।  
 शिखण्डिनो लक्षणं पापबुद्धे  
 स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४६

अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतच्चया कृतम् ।  
 तस्मादद्य प्रभृत्येव स्त्री त्वं सा पुरुषस्तथा ॥ ४७  
 ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।  
 स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४८  
 ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।  
 सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४९  
 शिखण्डिनि हते यक्षाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यते ।  
 स्थूणो यक्षो निरुद्धेगो भवत्विति महामनाः ॥ ५०  
 इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।  
 प्रययौ सहितः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ५१  
 स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।  
 समये चागमत्तूर्णं शिखण्डी तं क्षपाचरम् ॥ ५२  
 सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽसि भगवन्निति ।  
 तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ५३  
 आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।  
 सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे शिखण्डिने ॥ ५४  
 यक्ष उवाच ।  
 शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।  
 गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥ ५५  
 दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।  
 गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५६  
 भीष्म उवाच ।  
 एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।  
 प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतावृतः ॥ ५७  
 पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।  
 द्विजातीन्देवताश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५८  
 द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।  
 मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥ ५९  
 शिष्यार्थं प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुङ्गव ।  
 शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ६०  
 प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।  
 शिखण्डी सह युष्माभिर्घृष्टयुग्मश्च पार्षतः ॥ ६१  
 मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।

जडान्धवधिराकारा ये मुक्ता द्रुपदे मया ॥ ६२  
 एवमेष महाराज स्त्री पुमान्द्रुपदात्मजः ।  
 स संभूतः कुरुश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ६३  
 ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।  
 द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६४  
 नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।  
 मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६५  
 व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।  
 स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चैव स्त्रीनाम्नि स्त्रीसरूपिणि ॥ ६६

न मुञ्चेयमहं बाणमिति कौरवनन्दन ।  
 न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६७  
 एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।  
 ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६८  
 यदि भीष्मः स्त्रियं हन्यात्सन्तः कुर्युर्विगर्हणम् ।  
 नैनं तस्माद्दनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६९  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।  
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

### त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

दुर्योधनेन भीष्मादीन्प्रति युष्माभिः कियता कालेन समग्रपरसेनाक्षपणं कर्तुं शक्यमिति प्रश्ने तैः पृथक्पृथक्तदुत्तर-  
 दानम् ॥ १ ॥

संजय उवाच ।  
 प्रभातायां तु शर्वर्या पुनरेव सुतस्तव ।  
 मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १  
 दुर्योधन उवाच ।  
 पाण्डवेयस्य गात्रेय यदेतत्सैन्यमुद्यतम् ।  
 प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २  
 भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।  
 लोकपालसमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३  
 अप्रधृष्यमनावार्यमुद्धूतमिव सागरम् ।  
 सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४  
 केन कालेन गात्रेय क्षपयेथा महाद्युते ।  
 आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वाऽऽशु महाबलः ५  
 कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।  
 दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६  
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।  
 हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७  
 भीष्म उवाच ।  
 अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।  
 बलाबलमभिप्राणां तेषां यदिह पृच्छसि ॥ ८  
 शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।  
 शस्त्रवीर्ये रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ९

आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।  
 मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १०  
 हन्यामहं महाभाग पाण्डवानामनीकिनीम् ।  
 दिवसे दिवसे कृत्वा भागान्भागान्निजान्मम ॥ ११  
 योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।  
 सहस्रं रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥ १२  
 अनेनाहं विधानेन सन्नद्धः सततोत्थितः ।  
 क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३  
 मुञ्चेयं यदि वास्त्राणि महान्ति समरे स्थितः ।  
 शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४  
 संजय उवाच ।  
 श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्ततः ।  
 पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ १५  
 आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।  
 निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६  
 स्थविरोऽस्मि महाबाहो मन्दग्राणविचेष्टितः ।  
 शस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७  
 यथा भीष्मः शान्तनवो मासेनेति मतिर्मम ।  
 एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८  
 द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।



द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ।  
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्रवित् ॥ १९  
तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।  
जहास सखनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

### चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

युधिष्ठिरेण चारमुखात् भीष्मादिभिः स्वस्वशक्तिप्रकाशनं निशम्य अर्जुनं प्रति तच्छक्तिनिवेदनचोदने तेन तत्कथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।  
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातृनुपहरे ।  
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १  
युधिष्ठिर उवाच ।  
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।  
ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युपितां निशाम् ॥ २  
दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।  
केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३  
मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।  
तावता चापि कालेन द्रोणोपि प्रतिजज्ञिवान् ॥ ४  
गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।  
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्रवित् ॥ ५  
तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।  
पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं ससैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६  
तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।  
कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति फाल्गुन ॥ ७  
एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनञ्जयः ।  
वासुदेवं समीक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८  
सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ।  
असंशयं महाराज हन्युरेव न संशयः ॥ ९  
अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।  
हन्यामेकरथेनैव वासुदेवसहायवान् ॥ १०  
सामरानपि लोकांस्त्रीन्सर्वान्स्थायरजङ्गमान् ।  
भूतं भव्यं भविष्यं च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११

‘यावदिच्छेद्धरिरयं तावदस्ति न चान्यथा ।’  
यत्तद्वोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।  
कैराते द्वन्द्वयुद्धे तु तदिदं मयि वर्तते ॥ १२  
यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।  
प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३  
तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।  
न च द्रोणमुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ १४  
न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।  
आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५  
तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।  
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १६  
वेदान्तावभृथस्त्राताः सर्व एतेऽपराजिताः ।  
निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७  
शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।  
भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १८  
विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।  
शङ्खश्चैव महाबाहुर्हैडिम्बश्च महाबलः ॥ १९  
पुत्रोऽस्याञ्जनपर्वा तु महाबलपराक्रमः ।  
शैनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः ॥ २०  
अभिमन्युश्च बलवान्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।  
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रेलोक्योत्सादनेपि च ॥ २१  
क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्तथा शक्रसमद्युते ।  
स क्षिप्रं नभवेद्यत्कमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥



## पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

दुर्योधनेन त्रेधाविभज्य सेनानां यापनम् ॥ १ ॥ सर्वेषां शिविरप्रवेशः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।  
 दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ १  
 आप्ताव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुकवाससः ।  
 गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्रयः ॥ २  
 सर्वे ब्रह्मविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।  
 सर्वे कामकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३  
 आहवेषु पराङ्गोकाञ्जिगीषन्तो महाबलाः ।  
 एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्धाढानाः परस्परम् ॥ ४  
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।  
 प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५  
 अश्वत्थामा शान्तनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।  
 दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ ६  
 गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।  
 शकाः किराता यवनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ७  
 खैः खैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।  
 एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्वले ॥ ८  
 कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्तश्च महारथः ।  
 दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९  
 शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्रथः ।

एते पश्चादनुगता धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०  
 ते समेत्य यथान्यायं धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।  
 कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११  
 दुर्योधनस्तु शिविरं कारयामास भारत ।  
 यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२  
 न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिविरस्य वा ।  
 कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३  
 तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।  
 कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४  
 पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।  
 सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्छतसङ्घशः ॥ १५  
 तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।  
 विविशुः शिविराण्यत्र द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६  
 तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।  
 व्यादिदेश स बाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७  
 सनागाश्चमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।  
 ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधवन्दिनः ॥ १८  
 वणिजो गणिकाश्चारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।  
 सर्वास्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

## षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

युधिष्ठिरेणापि त्रेधाविभज्य स्वसेनानां प्रेषणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १  
 चेदिकाशिकरूशानां नेतारं दृढविक्रमम् ।  
 सेनापतिमभिन्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २  
 विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।  
 पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३

ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।  
 आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः  
 अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ।  
 अथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ॥ ५  
 दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ।  
 तेषां युधिष्ठिरो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ॥ ६  
 व्यादिदेश स बाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ।

स गजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ॥ ७  
 अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।  
 धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ८  
 भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।  
 द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ९  
 भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।  
 हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १०  
 स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।  
 अथापरैर्महीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ११  
 भीमधन्वायती सेना धृष्टद्युम्नेन पालिता ।  
 गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १२  
 ततः पुनरनीकानि न्ययोजयत बुद्धिमान् ।  
 मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिश्चयम् ॥ १३  
 द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।  
 नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १४  
 दश चाश्वसहस्राणि द्विसहस्राणि दन्तिनाम् ।  
 अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतं तथा ॥ १५  
 भीमसेनस्य दुर्धर्षं प्रथमं प्रादिशद्वलम् ।  
 मध्यमे च विराटं च जयत्सेनं च पाण्डवः ॥ १६  
 महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।  
 वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ॥ १७  
 अन्वयातां तदा मध्ये वामुदेवधनञ्जयौ ।  
 'तौ दृष्ट्वा पृथिवीपाला नष्टमित्येव मेनिरे ।  
 अन्तरिक्षगताः सर्वे देवाः सेन्द्रारोगमाः ॥' १८  
 बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।  
 तेषां विंशतिसाहस्रा हयाः शूरैरधिष्ठिताः ।  
 पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ॥ १९  
 पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।  
 सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ २०

युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलाण्वे ।  
 तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ २१  
 तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।  
 तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ॥ २२  
 चेकितानः स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभ ।  
 धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रणेता पार्थिवो ययौ ॥ २३  
 सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः ।  
 वृतः शतसहस्रेण रथानां प्रणुदन्बली ॥ २४  
 क्षत्रदेवब्रह्मदेवौ रथस्थौ पुरुषर्षभौ ।  
 जघनं पालयन्तौ च पृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः ॥ २५  
 शकटापणवेशाश्च यानं युग्यं च सर्वशः ।  
 तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।  
 फल्गु सर्वं कलत्रं च यत्किञ्चित्कृशदुर्बलम् ॥ २६  
 कोशसञ्चयवाहांश्च कोष्ठागारं तथैव च ।  
 गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ॥ २७  
 तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।  
 श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च वा विभुः ॥ २८  
 रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।  
 हयानां दश कोट्यश्च महतां किंकिणीकिनाम् ॥ २९  
 गजा विंशतिसाहस्रा ईषादन्ताः प्रहारिणः ।  
 कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः ॥ ३०  
 पृष्टिर्नागसहस्राणि दशान्यानि च भारत ।  
 युधिष्ठिरस्य यान्यासन्पुधि सेना महात्मनः ॥ ३१  
 क्षरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः ।  
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ३२  
 एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।  
 यदाश्रित्याथ युयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ ३३  
 ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।  
 नर्दन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ ३४

भीमधन्वायनीति श्रु. पाठे भीमधन्वानः अयन्ते प्रचरन्त्य-  
 स्यामिति भीमधन्वायनी ॥ १२ ॥ कृतप्रहरणाः कृतयुद्धाः  
 ॥ १९ ॥ शकटा भाण्डवन्ति अनांसि । आपणो वणिक्समुदायः ।  
 वेशो वेश्याजनः । यानं युद्धयोग्यं वाहनम् । युग्यं केवलं

वाहनम् । फल्गु बालादिकम् । कलत्रं स्त्र्यादिकम् ॥ २६ ॥  
 कोशो धनम् । कोष्ठो धान्यादिसामग्री । संगृह्य एकीकृत्य ॥ २७ ॥  
 पणवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।

न्यवादयन्त संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि  
षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

॥ समाप्तमम्बोपाख्यानपर्व ॥ १० ॥ उद्योगपर्व च ॥ ५ ॥

अख्यानन्तरं भीष्मपर्व भविष्यति

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः ॥१

इदं उद्योगपर्वं कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां  
निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८२८ सन १९०७.





SV. I

Cal  
N 1712176

9005 -

Call No. SAS Km/Vya/R.V

Author—Krishnacharya, T. R.  
Vyasaacharya, T. R.

Title— Siman Mahabharata

*"A book that is shut is but a block"*

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY  
GOVT. OF INDIA  
Department of Archaeology  
NEW DELHI.

Please help us to keep the book  
clean and moving.